

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 28

Хмельницький
2020

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 5 від 12.08.2020 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької
обласної організації НСКУ (голова), Почесний краєзнавець України;

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий спів-
робітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСКУ, заслужений
працівник культури України, Почесний краєзнавець України;

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, Голова ГО “Поклик
віків”, член НСКУ;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого
музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької
міської організації НСКУ, Почесний краєзнавець України (співголова);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж»,
член НСКУ, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, директор департа-
менту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Дер-
жавної служби якості освіти України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець
України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол.
Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2020. – Вип. 28. – 252 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2020

НАШ ЮВІЛЯР

ВОЙНАРЕНКО МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ

*Григоренко О.П.
м. Хмельницький*

**МИХАЙЛО ВОЙНАРЕНКО –
ПЕРШИЙ ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ НА ПОДІЛЛІ**

Писати про видатних людей Хмельниччини, які прославили наше чарівне Поділля в Україні і світі з одного боку легко, а з іншого, досить складно. Легко тому, що про них написано дуже багато статей як у науковій, так і публіцистичній літературі, а складно тому, що важко виділити основні досягнення, особливо якщо людина багатогранна. Серед яскравих особистостей, котрі своєю невтомною, титанічною працею, світлим розумом, організаторським талантом роблять вагомий внесок у розвиток науки, освіти і культури в Україні і утверджують авторитет нашої держави у світовому співтоваристві, підтримуючи і примножуючи при цьому позитивний імідж нашого Подільського краю особливе і почесне місце належить автору багатьох монографій, підручників, посібників, доктору економічних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії наук України, дійсному члену Академії економічних наук України, члену Національної спілки журналістів України, члену Національної спілки краєзнавців України, заслуженому діячу науки і техніки України, проректору з науково-педагогічної роботи, першому проректору Хмельницького національного університету Михайлу Петровичу Войнаренку.

У цьому році Михайлу Петровичу Войнаренку виповнилося 70 літ! Він багатогранна і відома особистість не лише в Україні, але й за кордоном, тому про нього написано дуже багато [1-14]. Мені видавалась нагода теж багато писати про його успіхи на науковій, освітянській і творчій нивах протягом останніх двадцяти років [15-20]. І мене не переставала дивувати багатогранність його таланту, надзвичайна працездатність і творчий пошук інноваційних ідей у різних сферах нашого буття.

Метою цієї статті є можливість донести до читачів краєзнавчих студій шлях простої молоді людини із традиційного українського села на Поділлі до вершин наукового визнання не лише на рівні держави, але й далеко за її межами. Адже Михайло Войнаренко став першим на Поділлі членом-кореспондентом Національної академії наук України, установи, у якій акумульовані найвищі досягнення української науки за 100 років її існування, і яку очолює легендарний вітчизняний вчений, Президент НАН України, академік Борис Євгенович Патон, який нещодавно теж подолав 100-літній життєвий рубіж.

Економічну науку в НАН України представляють 11 дійсних членів (академіків) та 26 членів-кореспондентів, які обрані за конкурсом від наукових еліт провідних міст України, а саме: Києва – 25, Львова – 2, Одеси – 2, Харкова – 1, Дніпра – 1, Ужгорода – 1, Хмельницького – 1. Ще 4 науковці представляли Донецьк, але після подій 2014 року троє переїхало до Києва і один до Полтави. Це свідчить, що основна академічна наука формується, розвивається і примножується у столиці, а науковець з того, чи іншого регіону має пройти досить складний і тернистий шлях наукових пошуків та отримання вагомих результатів, щоб досягти омріяних наукових вершин. Хмельниччина, та й весь Подільський край пишається тим, що їхньому земляку вдалося здолати цю вершину. Але шлях був дійсно не простий, тому почну з основних складових біографії, яка свідчить про його природний дар до творчого пошуку, надзвичайну працелюбність і неабиякий талант визначення важливих пріоритетів у житті, постійний пошук нових ідей, цілеспрямованість і напруженість у праці для досягненні поставленої мети.

Народився Михайло Войнаренко 22 липня 1950 року в с. Струга, Новоушицького району, Хмельницької області у простій селянській сім'ї. Батько, Петро Антонович працював комбайнером у колгоспі, а мати, Ганна Яківна – ланковою тютюнової бригади [12]. Після закінчення у 1967 році Струзької середньої школи працював робітником іонітного цеху Кам'янець-Подільського цукрового заводу, навчався у Кам'янець-Подільському індустріальному технікумі, служив у армії на Чернігівщині в одній із частин військово-повітряних сил колишнього Радянського Союзу.

У 1971 році поступив і в 1976 році закінчив з відзнакою Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування за спеціальністю “Економіка і організація побутового обслуговування”, отримавши кваліфікацію інженера-економіста. Студентське життя видалося непростим і насиченим. І що характерно, починаючи з студентських років його життя стає багатовекторним, тобто він починає поєднувати навчання з роботою на виробництві, громадські обов'язки з педагогічною діяльністю, наукові пошуки з поетичною творчістю, роботу керівника підрозділу інституту з роботою координатора міжнародних проектів тощо. Повернувшись з армії, він одночасно поступив на вечірнє відділення інституту і пішов працювати на Хмельницький міський комбінат побутового обслуговування робітником складу. Але працівником складу працював не довго тому, що був обраний лідером молодіжної організації комбінату, а враховуючи те, що ще під час служби в армії в нього проявилися здібності художника, перейшов на творчу роботу, тобто фактично став виконувати обов'язки художника-оформлювача вітрин, стендів, стінгазет для численних на той

час підприємств, пунктів обслуговування та інших структурних підрозділів комбінату.

Але бажання отримати глибші знання стало основною причиною того, що Михайло Войнаренко через два роки переводиться з вечірньої (на якій, до речі, вчився на відмінно) на денну форму навчання. І тут теж проявляється його талант організатора, але вже студентської молоді. У перші місяці навчання на стаціонарі його обирають головою студентської ради гуртожитку, а через рік секретарем комсомольської організації інженерно-економічного факультету. Михайло Войнаренко ще в студентські роки відрізнявся наполегливістю в навчанні, ініціативністю в науковій та громадській роботі. Він був дипломантом республіканських конкурсів студентських науково-дослідних робіт, командиром студентських будівельних загонів на будовах корпусів рідного інституту, а також в Казахстані та Тюмені. У 1975 році, коли ще навчався на п'ятому курсі, його обирають секретарем комітету комсомолу інституту, членом бюро міському комсомолу, членом обкому комсомолу. В 1975 році за значні успіхи в навчанні, участь у науковій роботі і громадську активність на честь 40-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні був сфотографований у складі Хмельницької делегації біля Прапора Перемоги у м. Москві [13]. А студентський будівельний загін "Поділля-76", командиром якого був Михайло Войнаренко став переможцем республіканського змагання будівельних загонів Казахстану і був нагороджений Почесною Грамотою Міністра сільського будівництва СРСР і Центрального Комітету профспілки робітників будівництва і промисловості будівельних матеріалів СРСР. Про його успіхи у навчанні, сумлінну працю на громадській роботі свідчать десятки Почесних Грамот різного ґатунку, від всесоюзних і республіканських до обласних і міських організацій.

Починаючи з січня 1977 року віддав перевагу педагогічній роботі, працюючи викладачем-погодинником на кафедрі економіки і організації побутового обслуговування рідного інституту. А у 1980 році повністю перейшов на викладацьку роботу. Його здібності були помічені тодішнім ректором інституту професором Сіліним Радомирком Івановичем, проректором з наукової роботи Головнею Анатолієм Петровичем, котрі й рекомендували його для вступу до аспірантури. В характеристиці підписаній тоді ректором є такі слова: "Після закінчення вузу проявив себе як висококваліфікований спеціаліст, схильний до творчого наукового пошуку, відмінний педагог і добрий організатор". Керівники навчального закладу тоді не помилилися, адже за 15 років він як педагог і науковець пройшов шлях від асистента до професора [14].

Паралельно з педагогічною роботою Михайло Войнаренко активно займається науковими дослідженнями, які розпочав ще в студентські роки.

У грудні 1980 року успішно здає вступні екзамени до аспірантури Інституту економіки Академії наук України. Вступивши до аспірантури повністю поринає у наукову роботу і через неповні три роки у грудні 1983 року достроково захищає кандидатську дисертацію на тему: “Удосконалення організаційної структури господарських підрозділів служби побуту (на прикладі промислових видів побутових послуг Української РСР)” за спеціальністю 08.06.05 – “Економіка, організація і управління підприємствами в галузях народного господарства”.

Повернувшись у Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування працює старшим викладачем, доцентом кафедри економіки і організації побутового обслуговування, заступником декана інженерно-економічного факультету. В 1984 році йому було присвоєно наукове звання доцента. У 1989 році Михайла Петровича Войнарєнка обирають на найпрестижнішу у будь-якому навчальному закладі посаду з точки зору наукової і педагогічної ваги – завідувачем кафедри. Він очолює кафедру бухгалтерського обліку, статистики і фінансів Хмельницького технологічного інституту.

У грудні 1990 року Михайло Петрович Войнарєнко поступив до докторантури при Інституті економіки Національної академії наук України і в 1995 році успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук на тему: “Організаційно-економічні основи розвитку сфери обслуговування населення в Україні” за спеціальністю 08.02.01 – “Теорії та моделі економічного зростання”. Під час навчання в докторантурі приймав участь у підготовці двох законів України «Про підприємства в Україні» і «Про державну податкову службу в Україні», які були прийняті Верховною Радою України. В 1996 році йому присвоєно вчене звання професора [17].

Роки навчання в аспірантурі і докторантурі подарували йому можливість спілкування та співпраці з видатними вченими академічної науки в галузі економіки, а саме з його науковим керівником, заслуженим діячем науки України, професором Козаком В.Є., академіками НАН України Гейцем В.М., Чумаченком М.Г., Чухном А.А., Алимовим О.М., Долішним М.І., Онищенком О.М., членами-кореспондентами НАН України Бєсчасним Л.К., Герасимчуком М.С., Голіковим В.І. та іншими.

Після захисту докторської дисертації знову повернувся у Хмельницький працювати у рідному інституті, який виріс на його очах до знаного в Україні і світі тепер уже НАЦІОНАЛЬНОГО університету. Михайло Петрович пишається, що і його частка праці сприяла зростанню здобутків і іміджу найбільшого на Поділлі навчального закладу. У 1995 році знову почав працювати завідувачем кафедри обліку та аудиту, професором, з 1999 року проректором з економічних питань, з 2001 року проректором

з навчальної роботи Технологічного університету Поділля, а 2004 року – проректором з науково-педагогічної роботи, першим проректором Хмельницького національного університету [19].

Коло його наукових інтересів в основному формувалося ще за часів навчання в аспірантурі та докторантурі в Інституті економіки НАН України і розширювалося у процесі виконання науково-дослідних тем держбюджетного та госпдоговірного спрямування, що виконувались у Технологічному університеті Поділля (нині Хмельницькому національному університеті) у тісній співпраці з академічною наукою. Під його керівництвом і з безпосередньою участю у 1996 році започатковано проведення періодичної Міжнародної науково-практичної конференції “Проблеми обліку та аудиту за умов нестабільної економіки”. В першій конференції поряд з вітчизняними вченими брали участь 5 докторів наук з США та Австралії [20]. За результатами другої конференції викладачами кафедри підготовлена колективна монографія “Системи обліку в Україні: трансформація до міжнародної практики” під його редакцією і авторськими розділами обсягом близько 40 друкованих аркушів [28], яка вийшла з друку в академічному видавництві “Наукова думка” (м. Київ) на початку 2002 року.

Аналізуючи його публікації тих часів, коли Україна виборювала свою незалежність, відчуваєш наскільки актуальними були його дослідження щодо пошуку нової парадигми економічного розвитку України. Вони дозволили М.П. Войнаренку ще на початку 90-х років визначити основні порівняльні аспекти розвитку нашої держави у різні періоди трансформації суспільства. Адже парадигма – то є певна концепція, логічно побудована і пов’язана система поглядів, яка ґрунтується на чітко визначених вихідних поняттях, принципах, законах тощо. А тому пошук нової парадигми економічного розвитку української держави на його думку мав принципово визначити головний методологічний аспект майбутнього розвитку суспільства – вирішити проблему співвідношення інтересів людини і держави. Не так легко було перейти від парадигмальних засад, що передбачали безперечну первинність інтересів держави до засад розвитку, при яких пріоритетними і визначальними стають інтереси людини, а інтереси держави – похідними від них. І, як показує практика, ця проблема до кінця не вирішена ще й сьогодні.

Напевне тому М.П. Войнаренко вперше в Україні взявся за розробку теоретичних засад та практичних варіантів впровадження нової концепції об’єднання підприємницьких структур з метою підвищення їх конкурентоздатності та відродження економіки на рівні регіону, яка у світі дістала назву **концепції кластерів**. “Кластер, як пише М. Войнаренко у журналі “Економіст” – це добровільне неформальне об’єднання підприємницьких структур в окремій галузі за ознакою географічної близькості і співпраці з

владою та інституціями задля підвищення конкурентоздатності своєї продукції та економічного зростання регіону” [21]. Досліджуючи цю проблему він показує, що відмінність кластерів від інших типів об’єднань підприємств (колишніх виробничих об’єднань, різних спілок, фондів тощо) полягає в налагодженні між підприємцями та представниками інших організацій партнерських та ділових взаємин щодо реалізації спільних проєктів членами кластеру. Розвиток кластерів можливий лише на засадах: а) інновацій; б) використання загального трудового потенціалу високо-професійних фахівців; в) прискореного взаємного обміну інформацією, знаннями, ноу-хау; г) найбільш оптимального використання внутрішніх і зовнішніх інвестицій; д) реалізації на певній території економічної і соціальної політики заради створення на її основі максимально сприятливого клімату для підприємництва і піднесення добробуту всього співтовариства (громади); є) зміщення акцентів від централізовано-національної до регіональної, локальної (муніципальної) економіки.

Слід зазначити, що ідея кластерів, з якою у 1997 році приїхав у м. Хмельницький волонтер Корпусу Миру США, тоді ще не досить відомий в Україні американський економіст Вольфганг Прайс, одних (підприємців, науковців, управлінців) зацікавила, інших залишила байдужими, а декого з бізнесменів навіть дратувала. Тобто процес вивчення, розуміння і впровадження світового досвіду співпраці підприємницьких, владних і наукових структур, громадських організацій заради відродження економіки, підвищення конкурентоздатності продукції на рівні конкретного регіону був бажаним, але не зовсім зрозумілим. На той час Михайло Войнаренко у тісній співпраці з ще одним дослідником кластерних технологій в глобальній економіці Станіславом Соколенком вивчали, аналізували і впроваджували на практиці ідеї кластеризації економіки України, як на регіональному, так загальнодержавному рівнях.

Результати досліджень прямо і опосередковано проявилися у тому, що вперше в Україні появились публікації у новій для України і всіх пострадянських республік галузі знань – кластери в економіці. У науковій монографії “Проблеми реформування економіки України” (1999) та навчальному посібнику “Організація підприємницької діяльності” (2001) вперше був викладений матеріал про кластерні моделі об’єднання підприємств; два номери журналу “Економіст” (2000, №1 та 2008, №10) повністю були присвячені даній проблемі. М.П. Войнаренко був обраний віце-президентом з питань науки Асоціації “Поділля Перший”, яка і нині впроваджує кластерні моделі, а підготовлені матеріали дозволили виграти грант на впровадження кластерних моделей на Поділлі у 1999-2001р.р. (57 тис. дол. США) за підтримки Агенції з міжнародного розвитку США, а також новий грант на “Впровадження кластерної моделі в північних районах

Хмельницької області” у 2002-2003 рр. (38 тис. дол. США) за підтримки Фонду Євразія. Було проведено сім Економічних форумів Подільського регіону, десятки семінарів на яких були присутні представники Уряду України, заступник голови представництва Світового банку в Україні, представники посольств та бізнес-структур США, Німеччини, Австрії, Польщі, Росії та ін.

Загалом, майже третина наукових публікацій професора Войнарєнка М.П. була присвячена проблемам кластеризації економіки в Україні і світі. А в нього їх налічувалися сотні. Адже Михайло Петрович за час своєї активної наукової діяльності опублікував більше 500 наукових та методичних праць, зокрема 60 наукових монографій та розділів у колективних монографіях (з них 11 одноосібних), 14 підручників і навчальних посібників, 9 брошур з результатами наукових досліджень, 15 статей опубліковано в журналах, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus та Web of Science (індекс Гірша - 3), більше 200 статей надруковані у фахових періодичних виданнях, що індексуються у базах даних Google Scholar, Index Copernicus та інших (h-індекс – 18), десятки книг та статей опубліковані за кордоном [2]. Його монографія «Кластери в інституційній економіці», видана у 2011 році [22], на Всеукраїнському конкурсі наукових монографій з економічної теорії, який проводився Всеукраїнською асоціацією політичної економії спільно з НАН України отримала Першу премію. Ця монографія була перевидана у 2013 році російською мовою в Санкт-Петербурзі (Росія) [23], (теж стала лауреатом конкурсу на кращу наукову монографію в Росії за 2013 рік), до кінця 2014 року вийшла з друку її англomовна версія у Польщі [24], а у 2018 році вона була перевидана в Німеччині [25]. Значний вітчизняний і зарубіжний досвід впровадження і функціонування кластерів у регіональних економіках різних країн викладений у колективних монографіях, за авторством і науковою редакцією професора М.П. Войнарєнка, а саме: «Кластери в економіці України», 2014 (обсяг 1085 стор.) та «Теорія і практика кластеризації економіки», 2019 (335 с.) [26, 27].

В наукових та економічних колах Хмельницький національний університет сьогодні знають і в Україні, і в світі, в тому числі завдяки науковим працям і активній міжнародній діяльності Михайла Петровича.

Але важливим у його науковій біографії став 2003 рік, коли він здійснив першу спробу поборотися за високе академічне звання і вперше брав участь у виборах до Національної академії наук України. На жаль, наукових результатів, досвіду, публікацій, та й міжнародного визнання на той час ще було замало, щоб досягти успіху. Тому, особливо не засмучуючись, почав працювати ще з більшим натхненням над актуальними для держави і її регіонів науковими проблемами, примножуючи з кожним роком як

теоретичні, так і практичні знання, беручи участь у конкурсах, наукових конференціях і форумах, міжнародних грантах, науково-дослідних темах, написанні монографій і підручників тощо. І, звичайно, через кожні три роки, у 2006, 2009, 2012 роках, брав участь у виборах до НАН України. Звичайно, науковцю з Хмельницького, щоб перемагати в конкурентній боротьбі столичних представників вітчизняної науки потрібно було зробити щось неординарне, мати наукові результати і досягнення подвійного масштабу, причому не тільки в Україні, але й за кордоном. І йому це вдалося. У 2015 році Михайло Войнаренко виграв вибори до НАН України за спеціальністю «Інституційна економіка» і став першим на Поділлі членом-кореспондентом Національної академії наук України.

За роки активної педагогічної та наукової діяльності під керівництвом М. П. Войнаренка підготовлені і захищені 40 кандидатських і 7 докторських дисертацій, створена в університеті наукова школа з наступних проблем: реформування економіки України і її регіонів на засадах кластерних технологій; розробки засад інституційної та інформаційної політики держави; удосконалення систем управління господарськими об'єктами у промисловості та сфері послуг; моделювання соціально-економічних систем на мікро, мезо та макро рівнях; розробки концепцій залучення інвестицій та впровадження інновацій у регіональну економіку; формування стратегій економічної та енергетичної безпеки держави; покращення фінансових показників діяльності підприємств та системи оподаткування; вдосконалення систем регулювання ринку праці; трансформації національної системи обліку та аудиту до міжнародних стандартів [2].

З 1995 року під його керівництвом успішно виконані 40 держбюджетних і госпдоговірних наукових тем. У теперішній, складний для фінансування науки час, щорічно виконує 3-5 науково-дослідних тем та міжнародних проектів. У 1997 році вперше виступав з доповіддю в Берліні на XV Конгресі світу з наукових обчислень, моделювання і прикладної математики, а 2019-2020 роках брав участь і виступав з доповідями на міжнародних конференціях в Австрії, Чехії, Марокко, Греції та Німеччині. Він став ініціатором і безпосереднім організатором багатьох міжнародних науково-практичних конференцій та плідної наукової співдружності Хмельницького національного університету з провідними університетами Санкт-Петербурга і Твері в Росії, Кракова та Бидгоща у Польщі та багатьох інших.

М. П. Войнаренко з 1996 року член, а з 2002 року голова спеціалізованих наукових рад К 70.052.01 та Д 70.052.01 з захисту кандидатських і докторських дисертацій з економічних наук при Хмельницькому національному університеті, а з 2006 по 2013 роки був одночасно членом ана-

логічної спецради із захисту докторських дисертацій при Національному університеті харчових технологій (м. Київ).

М. П. Войнаренко є членом Координаційної ради Західного науково-го центру НАН України і МОН України, членом експертної комісії секції соціальних і економічних наук Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки. З 2004 року – член експертної комісії Наукової ради Міністерства освіти і науки України з оцінки держбюджетних науково-дослідних робіт секції «Економіка». З 2006 по 2015 роки був членом експертної комісії секції «Економіка» Акредитаційної комісії МОН України. З 2020 року – голова секції з соціальних та гуманітарних наук експертної комісії Національного фонду досліджень України. З 1998 року він є віце-президентом, а 2016 року – президентом Асоціації «Поділля-Перший», яка впроваджує вперше на Поділлі і в Україні кластерні моделі об'єднання підприємств за пріоритетними напрямками розвитку промисловості та сфери послуг в регіонах держави.

Як член Координаційної ради Західного наукового центру НАН і МОН України, член Наукової ради МОН України він робить багато для отримання університетом міжнародних грантів, науково-дослідних держбюджетних і госпдоговірних тем, а особливо участі викладачів і студентів у міжнародних конкурсах, олімпіадах, підготовці їх статей для публікацій в міжнародних і вітчизняних фахових журналах та збірках наукових праць.

Широту і актуальність мислення М. П. Войнаренка, високу ефективність його громадської діяльності і активну громадянську позицію підтверджує й те, що він був організатором підготовки цілого ряду гуманітарних, освітянських та наукових проектів та запитів на міжнародні та вітчизняні гранти, причому багато з них йому вдавалося вигравати. Так у 1997 році він став координатором, директором центру з реалізації на Хмельниччині одного з проектів Програми ТАСІС щодо перепідготовки та працевлаштування офіцерів запасу та членів їх сімей (1998-2002 роки). У 2002 році він виграв грант на фінансування подібного проекту від Міністерства оборони Великобританії. А в 2006 році був отриманий великий грант за підтримки аналогічного проекту Трастовим фондом програми НАТО «Партнерство заради миру» на три роки обсягом фінансування 300 тисяч євро. Після позитивної оцінки результатів роботи Хмельницького центру перепідготовки та соціальної адаптації за 2006-2008 рр. керівництвом Північноатлантичного альянсу (НАТО) було прийнято рішення продовжити проект ще на три роки, підтримуючи фінансування щодо його реалізації у Хмельницькому регіоні та розширити проект на Харківський регіон, створивши там філію Хмельницького центру на базі Національного технічного університету «Харківська політехніка». На реалізацію цих проектів Хмельницький національний університет отримав протягом 2006-

2013 років безповоротної фінансової допомоги на суму більше 1 млн. дол. США. Цей, найбільш тривалий в історії України соціально-гуманітарний проект з перепідготовки та соціальної адаптації колишніх військових, що фінансується країнами НАТО, продовжується і сьогодні, а Хмельницький національний університет отримує грантових коштів на його реалізацію близько 1,5 млн.грн. щорічно. До речі, слід зазначити такий важливий факт, що в процесі виконання вищезгаданих грантів Михайло Петрович двічі звітував про цільове використання коштів і якісне виконання завдань проектів у Штаб-квартирі НАТО в Брюсселі (Бельгія) за участі послів 26 країн-членів Північноатлантичного альянсу.

І ще один цікавий приклад з його грантової біографії. За його ініціати-ви були підготовлені декілька запитів на міжнародні і вітчизняні гранти, на той час здавалося б з фантастичною ідеєю побудови сонячних електростанцій на дахах корпусів Хмельницького національного університету. Проекти надсилалися його колегами-однодумцями до Швеції, захищалися на конференціях в Римі, на комісіях Хмельницької обласної ради, були підтримані мерією міста. Проте, більшість з них не вдалося реалізувати, але в кінцевому підсумку ідея була позитивно зустрінута в департаменті інновацій МОН України, і завдячуючи прогресивному мисленню і реальній підтримці з боку тодішнього міністра Лілії Гриневич та народного депутата Сергія Мельника було виділено фінансування і вперше на дахах корпусів українського вишу з'явилися 8 сонячних електростанцій, які сьогодні є прикладом ефективного використання «зеленої» енергетики для підтримки економічної стабільності функціонування закладів освіти за умов обмеженості і постійного подорожчання природних ресурсів.

Українська держава високо оцінила титанічну працю М. П. Войнарєнка. Він нагороджений кількома Почесними грамотами Міністерства освіти України, нагрудним знаком «Відмінник освіти України». У 2002 році йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Нагороджений орденом України «За заслуги» III ступеня (2011), Почесними грамотами Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України (2005) та багатьма іншими нагородами.

Він обраний членом різних громадських академій в Україні і за кордоном. Так, наприклад, у 2000 році М.П. Войнарєнка обраний дійсним членом Академії економічних наук України, а у 2001 році – дійсним членом Української академії економічної кібернетики. У 2008 році обраний дійсним членом (академіком) Міжнародної академії наук з екології і безпеки життєдіяльності, яка асоційована при ООН (Росія). За ряд публікацій монографій, підручників і статей у російських виданнях, рішенням Президії Міжнародної академії наук екології і безпеки життєдіяльності № 170 від 28.02.2008 року (м. Санкт-Петербург, Росія) йому присвоєно по-

чесне звання “Заслужений діяч науки” з нагородженням “Зіркою вченого”, а Указом Нагородного Комітету Російського громадського визнання «Наследие Державной России» №378 від 22.07.2010 року він був нагороджений Орденом «Чести и Достоинства» з врученням Пам’ятного призу Бронзової скульптури «Ангел Хранитель» [5]. В Україні у 2008 році він був нагороджений вищою відзнакою Державної податкової адміністрації України, у 2010 році наказом Міністра оборони України нагороджений медаллю «За сприяння Збройним Силам України», наказом Президента Національної академії педагогічних наук України нагороджений знаком «К.Д. Ушинського», рішенням Голови обласної державної адміністрації та Голови обласної ради від 20.08.2010 року занесений на обласну Дошку Пошани «Кращі люди Хмельниччини» за вагомі здобутки у галузі освіти, а в березні 2011 року йому присуджена Хмельницька обласна премія імені Миколи Дарманського у номінації «Кращий науковець».

Віriamo, що і до свого теперішнього ювілею його очікують нові здобутки, нові творчі досягнення і, звичайно, нові нагороди, адже він того вартий.

Михайло Петрович Войнаренко і сьогодні сповнений сил і енергії щодо реалізації нових планів та ідей задля розвитку наукових досліджень як на теренах Подільського краю, так і країни в цілому, поєднання потенціалів університетської та академічної науки, використання багатого зарубіжного досвіду на благо економічного зростання нашої найкращої в світі держави – України.

Використані літературні джерела:

1. Михайло Петрович Войнаренко. До 70-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / уклад. О. М. Бичко ; відп. за вип. О. Б. Айвазян. – Хмельницький : ХНУ, 2020. – 204 с.
2. Скиба М.Є. Талант помножений на працю // Михайло Петрович Войнаренко. До 70-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / уклад. О. М. Бичко ; відп. за вип. О. Б. Айвазян. – Хмельницький : ХНУ, 2020. – 204 с. (С. 6-12).
3. Берека В. Життєві і творчі горизонти Михайла Петровича Войнаренка. До 70-річчя з дня народження / В. Берека, Ю. Блажевич // Календар знаменних і пам’ятних дат Хмельниччини на 2020 рік : реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, національностей, релігій і туризму Хмельниц. облдержадмін.; Хмельницька ОУНБ; Хмельниц. Міська орг. НСК України. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2019. – 156 с. (С. 122-125).
4. Гайдук Н.М. Перший на Поділлі член-кореспондент Національної академії наук України // Університет. – 2015. – № 1. – С.7.
5. України славний син. Войнаренко Михайло Петрович (До 60-річчя від дня народження) : бібліографіч. покажч. / Укладач А.В. Череп. - Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – 107 с.

6. Михайло Петрович Войнаренко (До 60-річчя від дня народження) : бібліограф. покажч. / уклад. О.М. Бичко. - Хмельницький: ХНУ, 2010. – 100 с.
7. Скиба М.Є. Передмова // Михайло Петрович Войнаренко (До 60-річчя від дня народження) : бібліографіч. покажч. / уклад. О.М. Бичко. - Хмельницький: ХНУ, 2010. – С.5-9.
8. Вшанування лауреатів конкурсу «Людина року». «Науковець року - Михайло Войнаренко...» // Пропозиція тижня. - 2012. - №19.– 6 черв. - С.2.
9. Що нового? Михайла Войнаренка ... нагороджено орденом... // Подільський телеграф. – 2011. - №22. – 2 червня. - С.2.
10. Юбилей. Профессору Войнаренко М.П. – 60 лет // Экономическое возрождение России. – 2010. - №3. – С. 179-181.
11. Слободянюк Т. Формула щастя професора Войнаренка: люби життя в часи перехідні і вічні... // Подільські вісті. – 2010. -№107-108. – 22 липня. – С.3.Войнаренко Михайло Петрович / І.Л. Андрієнко // Енциклопедія сучасної України. Том 5. – Київ: ІЕД НАН України – ВАТ “Поліграфкнига”, 2006.- С. 39.
12. Войнаренко Михайло Петрович // Хто є хто в Україні. – Київ: Видавництво “К.І.С.”, 2004. – 1000 с. (с.131).
13. Сілін Р. Передмова // Наукові праці Войнаренка М.П. / Упорядник Горобець Т.М.- Хмельницький: ТУП, 2000.- С.3-5.
14. Кушерець В.І. М.П. Войнаренко – у науці, освіті і просвітництві // Трибуна. – 2010. -№3-4. – С.7-9.
15. Блажевич Ю., Григоренко О. «Чим більше віддаєш ти людям, тим більше залишається тобі». До 65-річчя з дня народження Михайла Петровича Войнаренка // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік : реком. бібліогр. довід. / ХОУНБ ім.. М.Островського; уклад. В.О. Мельник. – Хмельницький: ПП Заколотний М.І., 2014. – 176 с. (С. 124-129).
16. Григоренко О. Доктори наук, професори Хмельницького національного університету М.П. Войнаренко і В.Б. Рудницький – видатні вчені сучасності // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України : науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж» 1'2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 1. – 396 с. (С.97-113).
17. Григоренко О.П. Заслужені діячі науки і техніки України В.П. Ройзман і М.П. Войнаренко – професори Хмельницького національного університету // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 року). - Кам'янець-Подільський: ПВ «Оіум», 2010. - С. 733-744.
18. Григоренко О. Михайло Войнаренко – видатна постать сучасності // Освіта України. – 2010. -№53-54. – 16 липня. – С.6.
19. Григоренко О.П. Науково-дослідна робота колективу Хмельницького національного університету в сучасних умовах // Освіта, наука і куль-

- тура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.16. Матеріали круглого столу «Освіта, наука і просвітницький рух на Поділлі» (22 жовтня 2010 року). – Кам'янець-Подільський: ПВ «Оіюм», 2010. – С. 207-224.
20. Григоренко О.П. Хмельницький національний університет – перший вищий навчальний заклад в місті Хмельницькому // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.5. – Кам'янець-Подільський: ПВ «Оіюм», 2004. – С.276-278.
 21. Войнаренко М.П. Концепція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні // Економіст. – 2000.- №1.- С.29-33; Войнаренко М. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів // Економіст. – 2008. – №10. – С.27-30.
 22. Войнаренко М.П. Кластери в інституційній економіці : монографія / М.П. Войнаренко. - Хмельницький: ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. – 502 с.
 23. Войнаренко М.П. Кластеры в институциональной экономике : монография / М.П. Войнаренко. - СПб.: АНО ИПЭВ, 2013. - 496 с.
 24. Voynarenko M.P. Clusters in the Institutional Economics : monograph / M.P. Voynarenko. – Wrocław: ESFII, Poland, 2014. – 335 p.
 25. Voynarenko M.P. Clusters in the institutional economics : monograph / M.P. Voynarenko. – Schweinfurt, Germany. Time Realities Scientific Group UG (haftungsbeschränkt), 2018. – 276 p.
 26. Кластери в економіці України : колективна монографія / за наук. редакцією докт. екон. наук, проф. М.П. Войнаренка. – Хмельницький: ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014.– 1085 с.
 27. Теорія і практика кластеризації економіки : монографія / за наук. та заг. ред. ред. М. П. Войнаренка, В. І. Дубницького. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. – 335 с.
 28. Системи обліку в Україні: трансформація до міжнародної практики / За редакцією проф. М.П. Войнаренка. – К.: Наукова думка, 2002. – 718 с.

*Айвазян О.Б.
м. Хмельницький*

**НАВЧАТИ, ТВОРИТИ, ВІДДАВАТИ ЛЮДЯМ:
ДО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ЕКОНОМІЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА М. П. ВОЙНАРЕНКА**

*Пролітають, як роки,
Зорі в чистім небі,
А всім людям на землі
Трохи щастя треба,
Трохи радості й добра,
Трохи хліба й пісні,
І щоб кожному зоря
Усміхнулась, звісно!*

М. П. Войнаренко [7, с.41]

Почесно і водночас складно писати про непересічну людину, хоча й знаєш її давно, береш разом з нею участь у різноманітних заходах університету – наукових, навчальних, мистецьких, спортивних, просвітницьких, досліджуєш її наукову та видавничу діяльність... Складно, бо вже багато сказано і написано про життя талановитого вченого, педагога, поета, ім'я якого давно вже увійшло не лише в історію Поділля, України, а стало відоме далеко за її межами...

Михайло Петрович Войнаренко – знаний в Україні та за кордоном науковець, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, дійсний член Академії економічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, голова спеціалізованих наукових рад К 70.052.01 та Д 70.052.01 по захисту кандидатських і докторських дисертацій з економічних наук при Хмельницькому національному університеті, проректор з науково-педагогічної роботи, перший проректор Хмельницького національного університету – вишу, з яким пов'язане все його життя, починаючи зі студентських років (тоді це був Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, який закінчив з відзнакою) і до цього часу.

Докладна інформація про М. П. Войнаренка, його наукові здобутки, звання, відзнаки розміщена у Вікіпедії [3], на Інформаційному порталі НБУВ «Наука України: доступ до знань»: Науковці України. [4], енциклопедичних виданнях [1, 9], в краєзнавчих БД «Науковці Хмельниччини» та «Доктори наук, професори ХНУ» [5], покажчиках ОУНБ [2], ювілейних

університетських виданнях, неодноразово представлялася на сторінках ЗМІ, наукових та науково-популярних журналів тощо. Відображена в цих виданнях і різнобічна громадська діяльність Михайла Петровича, який молодшу займав активну життєву позицію.

Інформацію про наукову діяльність провідного подільського вченого вже майже 30 років збирає й університетська бібліотека, з якою він активно співпрацює. Результатами цієї роботи стали біобібліографічні покажчики 2000, 2006 та 2010 років видання. Четвертий випуск покажчика підготовлено та видано до 70-річного ювілею М. П. Войнаренка, відзначеного в липні 2020 року. У покажчику зібрані й систематизовані основні відомості про життя науковця, представлені матеріали, що відображають його педагогічну, наукову і творчу діяльність, висвітлюють внесок у розвиток вітчизняної освіти та рідного університету [8].

Зокрема, під керівництвом Михайла Петровича виконано 40 держбюджетних госпдогвірних наукових тем, що підтверджує зв'язок його наукових досліджень з практикою та сприяє економічному розвитку нашого краю. На базі досліджень ученого в університеті створено наукову школу з наступних проблем: реформування економіки України і її регіонів на засадах кластерних технологій; розробки засад інституційної та інформаційної політики держави; удосконалення систем управління господарськими об'єктами у промисловості та сфері послуг; моделювання соціально-економічних систем на мікро-, мезо- та макрорівнях; розробки концепцій залучення інвестицій та впровадження інновацій у регіональну економіку; формування стратегій економічної та енергетичної безпеки держави; покращення фінансових показників діяльності підприємств та системи оподаткування; вдосконалення систем регулювання ринку праці; трансформації національної системи обліку та аудиту до міжнародних стандартів.

Під керівництвом М. П. Войнаренка підготовлені і захищені 40 кандидатських та 7 докторських дисертацій. Учений опублікував більше 500 наукових праць, зокрема, 60 наукових монографій та розділів у колективних монографіях (з них 11 одноосібних); 14 підручників і навчальних посібників; 9 брошур з результатами наукових досліджень; 15 статей опубліковано в журналах, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus та Web of Science (індекс Гірша - 3); більше 200 статей надруковано у фахових періодичних виданнях, що індексуються в базах даних Google Scholar, Index Copernicus та інших (h-індекс - 18); десятки книг та статей опубліковані за кордоном. Його монографія «Кластери в інституційній економіці», видана у 2011 році, на Всеукраїнському конкурсі наукових монографій з економічної теорії, який проводився Всеукраїнською асоціацією політичної економії спільно з НАН України, отримала Першу премію. Ця монографія була перевидана 2013 року російською мовою в Санкт-Петербурзі

(Росія) й стала лауреатом конкурсу на кращу наукову монографію в Росії за 2013 рік, до кінця 2014 року вийшла з друку її англomовна версія у Польщі, а у 2018 році була перевидана в Німеччині. В освітньому та науковому просторі не лише України, але й світу наш університет сьогодні знають, завдячуючи, зокрема, активній міжнародній діяльності Михайла Петровича та його науковим працям [8, с.9-10].

Варто зазначити, що більшість видань Михайла Петровича знаходяться у фонді та базах даних університетської книгозбірні й користуються попитом серед читацької аудиторії. З метою представлення наукового доробку науковця в бібліотеці неодноразово проводилися за його участю зустрічі зі студентами, презентації окремих видань, презентувалися виставки праць, наразі до ювілею вченого створена віртуальна виставка.

Немає сумніву, що наукова та громадська діяльність ювіляра стане темою ще не однієї статті, але важливо відзначити Михайла Петровича ще й як педагога, який окрім навчання студентів та підготовки науковців докладає багато зусиль до виховання молоді, опікується її майбутнім. Саме він на початку 2002-го року активно підтримав запровадження програми «Молодий спеціаліст XXI століття», яка впродовж десяти років діяла в бібліотеці. У рамках програми відбувалися різноманітні події: виставки, презентації, конкурси, засідання круглого столу, ток-шоу, анкетування, тренінгові заняття з самопрезентації, ділові ігри, науково-практичні семінари, а участь в них першого проректора в особі Михайла Петровича сприяла популяризації кращих видань студентів і науковців в університеті та за його межами. Як керівник кафедри бухгалтерського обліку та аудиту Михайло Петрович вперше організував презентацію її видань, зокрема колективної монографії “Системи обліку в Україні: трансформація до міжнародної практики”. Особливо цінним проектом у рамках програми був «День кар’єри», в якому брали участь випускники університету і роботодавці, що мало неабияке значення для майбутніх спеціалістів. Це сьогодні працюють агентства з працевлаштування, зокрема й в університеті та в інтернеті, а тоді ця робота тільки починалася. Участь студентів у цих заходах дала їм можливість не лише поспілкуватися та отримати поради професорсько-викладацького персоналу університету, юристів, менеджерів з працевлаштування, лідерів міста, особистостей, які вже досягли життєвих вершин, але й запозичити корисне для себе, взяти участь у різноманітних конкурсних проектах.

Багато років поспіль Михайло Петрович приділяє увагу великому спектру питань виховної роботи – від адаптації першокурсників до навчання в університеті, проживання в гуртожитку, культури поведінки до формування здорового способу життя, проведення різноманітних культурних, спортивних та просвітницьких заходів тощо. Постійними помічниками

виховного процесу завжди були й університетський культурний центр та наукова бібліотека. Останнім часом до цієї роботи активно підключилося студентське самоврядування університету та студентський літературний театр «Глорія», запровадивши нові форми та методи роботи, зокрема перфоманси, флешмоби, сторітелінги, дебати та багато інших. Незважаючи на зайнятість, перший проректор знаходить час на спілкування зі студентами на різноманітних заходах та проєктах бібліотеки, як-от: «Читання книги та її популяризація в НБ ХНУ», «Шевченкіана» та багато інших.

Михайло Петрович завжди є бажаним гостем і в обласній універсальній науковій бібліотеці, і на радіо, і на телебаченні, де надає інформацію з економічних та наукових питань, мотивує абітурієнтів до вступу в Хмельницький національний університет, який безупинною та наполегливою працею допоміг зробити найкращим вишем на Поділлі.

Слід зазначити, що вчений всіляко сприяє розвитку ресурсної бази рідної книгозбірні не тільки як автор, а й як дарувальник. З останніх надходжень до бібліотеки варто відмітити колективну наукову монографію за науковою редакцією М. П. Войнаренка «Кластери в економіці України», в якій більше 1000 сторінок присвячено кластеризації: проаналізовано світовий досвід кластеризації, дається обґрунтування можливостей та перспектив подальшої реалізації кластерних моделей і технологій в економіці України. Загалом за сприяння Михайла Петровича бібліотека отримала в різні часи понад тисячу видань, зокрема й електронних. До прикладу, на основі переданих ним у 2000-му році іноземних видань з Австралії, які стали неоціненним ресурсом для підготовки молодих вчених та їхніх досліджень, у бібліотеці було створено сектор літератури іноземними мовами.

Багатогранна особистість Михайла Петровича проявилася в різних аспектах діяльності. Ще в молоді роки він брав участь у роботі студентських загонів, а пізніше, вже під час навчання в докторантурі, виявився його поетичний дар, який наразі вилився в декілька поетичних та пісенних збірок: «Істина», «Добра багато не буває» та ін. Дбаючи про талановитих студентів та працівників університету, Михайло Петрович заохочує їх до презентації власних творів на сторінках університетського поетичного альманаху «Думки творчий злет» (за активної співпраці М. П. Войнаренка вийшло вже три випуски) [6]. Крім того, він є почесним членом студентського поетичного клубу «Роса», засідання якого зазвичай відбуваються в бібліотеці.

Наразі Михайло Петрович всіляко сприяє розвитку університету, є організатором підготовки цілої низки грантових проєктів, серед яких найвідомішими є програми з перепідготовки та працевлаштування офіцерів запасу та членів їхніх сімей, що фінансувалися за програмою TACIS, Міністерства оборони Великобританії, Трастовим фондом програми НАТО

«Партнерство заради миру» та програми побудови сонячних електростанцій на дахах корпусів університету, яка сьогодні втілена в життя не тільки в нашому виші.

Одним із важливих напрямків діяльності ювіляра є й краєзнавча робота. Михайло Петрович давно і плідно досліджує економіку нашого регіону, запроваджує інноваційні форми економічного розвитку, є членом Національної спілки краєзнавців України та справжнім патріотом своєї малої батьківщини та рідної країни. Адже тільки закохана у свій край та свою країну людина може написати такі щирі й хвилюючі ліричні рядки:

*Земле подільська, чарівний мій краю,
Неба вечірнього зоряна синь,
Серцем простори твої обіймаю,
Щедрість полів і озер голубинь.*

*Краю Тарасів і Лесин, мій краю!
Свою любов я в тебе переллю,
Тільки тобі я цю пісню співаю,
Тільки тебе я так вірно люблю!*

Войнаренко М.П. [6, с.20]

Література:

1. Андрієнко І. Л. Войнаренко Михайло Петрович / І. Л. Андрієнко // Енциклопедія Сучасної України / НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України. – Київ, 2006. – Т. 5 : Вод-Гн. – С. 39.
2. Войнаренко Михайло Петрович // Учені Національної академії наук України: Хмельницька область : до 100-річчя НАН України : біобібліогр. покажч. / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ. – Хмельницький, 2018. – С. 12–14.
3. Войнаренко Михайло Петрович [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Електрон. дані. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Войнаренко_Михайло_Петрович. – Назва з екрана.
4. Войнаренко Михайло Петрович [Електронний ресурс] // Інформаційний портал «Наука України: доступ до знань». Науковці України / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0136949>. – Назва з екрана.
5. Войнаренко Михайло Петрович [Електронний ресурс] // Науковці Хмельниччини : [краєзнавча база даних]. – Електрон. дані. – Хмельницький : ХНУ, 2015–2020. – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/inf_res/avtory_HNU/Voynarenko.htm. – Назва з екрана.

6. Думки творчий злет : художньо-публіцистичний альманах ХНУ. Вип. 2 / відп. ред.-уклад. М.П. Войнаренко, В.Ц. Михайлевський. – Хмельницький: ПП Мельник, 2014. – 118 с.
7. Істина: Поезія. Пісенна лірика. Акрівірші. / М. П. Войнаренко. – Хмельницький : Обереги, 2000. – 70 с.
8. Михайло Петрович Войнаренко. До 70-річчя від дня народження : біо-бібліогр. покажч. / уклад. О. М. Бичко ; відп. за вип. О. Б. Айвазян. – Хмельницький: ХНУ, 2020. – 228 с.
9. Тарчинська О. Войнаренко Михайло Петрович : [перший проректор, проректор з наук.-пед. та наук. роботи, д-р екон. наук, проф. ХНУ] / О. Тарчинська // Енциклопедія освіти Хмельниччини / Хмельниц. облрада, Хмельниц. облдержадмін., Департамент освіти і науки облдержадмін., Хмельниц. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ; редкол: Берега В. Є. (голова) [та ін.]. – Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2017. – С. 234.

*Гльїнський В.М.,
Гльїнський С.В.
м. Хмельницький*

ГЕРБ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ВОЙНАРЕНКА

Складові елементи, які використанні у гербі, відібрані із урахуванням наукових, посадових і творчих здобутків та заслуг армігера (власника герба) на ниві вищої освіти, науки і мистецтва.

Михайло Петрович Войнаренко український учений, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, перший проректор Хмельницького національного університету. Войнаренко М. П. є поетом-піснярем, на його вірші написано понад 30 пісень, які є у репертуарі 7 народних і 14 заслужених артистів України. За заслуги в цьому напрямку діяльності йому присвоєно звання Заслуженого діяча естрадного мистецтва України.

Опис герба

Щит розділений на три частини перекинутою пірамідою. У першому, синьому полі – **золота лаврова гілка**. У другому, червоному полі – срібна **книга** над золотим **кадуцесом**. У третьому, синьому полі – **золоте перо**. Щит увінчаний золотою **просвітницькою короною**, у надшоломнику викликаючий **золотий лев** з **пірначем** у правій лапі, лівою опертий на буреліт.

Щитотримачі: **золотий лев** з червоним язиком і білий (срібний) **крилатий кінь** (Пегас).

Девіз: «Vivere est cogitare» (Жити – значить мислити)

Пояснення символів

Золота лаврова гілка – символ мудрості, величі, слави і перемоги. Лавр у геральдиці є натуральною (природною) фігурою, яка набула широкого використання у міжнародній, державній, релігійній, територіальній, родовій та приватній геральдиці. У Стародавній Греції лавровий вінок був нагородою для тих, хто досяг вершин слави (лауреат – від лат. Laureatus – «увінчаний лавром»).

Книга – символ мудрості, знань, навчання, освіти.

Кадуцей – жезл Гермеса (Меркурія) – символізує вигідну справу, прибуток, достаток і благополуччя, в сучасній геральдиці – торгівлю і економічні зв'язки, комерцію.

Золоте перо – перо є штучною негеральдичною фігурою, яка отримала поширення в муніципальній і родовій геральдиці, а також на гербах різних навчальних установ. Перо історично є символом творчості, освіти, науки, розуму, прагненню до пізнання.

Просвітницька корона – одна із професійних корон, поширених в сучасній приватній геральдиці, яка вказує на професійний статус армігера.

Пірнач – відзнака та атрибут влади української козацької старшини, ознака влади курінних отаманів і полковників.

Лев з пірначем – надшоломна емблема, яка символізує статус власника герба як першого заступника керівника навчальної установи.

Щитотримачі – допоміжні, зовнішні елементи герба, які несуть допоміжну інформацію про армігера.

Золотий лев – в геральдиці уособлення сили, мужності, великодушності. У даному гербі виступає знаком зодіака під яким народився власник герба.

Срібний кінь (Пегас) – в геральдиці символізує красномовство, славу, світосприйняття і творчість. У даному гербі виступає символом поетичної творчості власника герба.

Синій колір – символізує вірність, відданість, святковість, чистоту, справедливість і благородність, гордість і славу.

Червоний колір – в геральдиці вважається найблагороднішим з усіх кольорів, втілює та уособлює такі якості як справедливість. Любов, мужність, хоробрість, відвагу, доблесть і благородну силу.

Автори герба

Валентин Ільїнський та Сергій Ільїнський

МИТТЄВОСТІ ЖИТТЯ В НАУЦІ І ОСВІТІ

СІМ'Я

Фото аспірантських років з дружиною Галиною та сином Сергієм (1982)

Син Сергій отримав диплом кандидата економічних наук від голови спецради С.В. Філіппової (2015)

Сім'я сьогодні

ІНСТИТУТ – УНІВЕРСИТЕТ

На урочистій церемонії «Посвячення в першокурсники ХНУ»

На випуску магістрів спеціальності «Облік і оподаткування»

*На врученні дипломів випускникам престижної програми «SolidWorks»
Аспірантура – Докторантура*

На захисті докторської дисертації (1995)

Зустріч аспірантських друзів: через 25 років після аспірантури з Холоденком А.М. та Мінарченком О.М. і Кнюхом Б.І. з дружинами (2007)

З ВИДАТНИМИ ВЧЕНИМИ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

З науковим керівником і науковим консультантом професором Козаком В.Є.

З віце-президентом НАН України, академіком НАН України Гейцем В.М.

З академіком НАН України Чумаченком М.Г.

З академіком НАН України Лібановою Е. М.

З академіком НАН України Семиноженком С.П.

З членом-кореспондентом НАН України Зверяковим М.І.

З академіком НАН України Туницею Ю.Ю. і членом-кореспондентом НАПН України Скибою М.Є.

З академіком НАН України Буркінським Б.В.

Вітання академіка НАН України Тронька П.Т. з 90-річчям

З молодими членами-кореспондентами НАН України Бородіною М.П. та Скрипніченко М.І.

З академіком НАН України Амошею О.М. та професорами Кузьмінім О.Є. (Львів) та Філіпповою С.В. (Одеса)

З керівництвом і дирекцією Західного наукового НАН і МОН України (Львів) (в центрі академіки НАН України Назарчук З.Т. та Кушнір Р.М.)

Завжди цікаво спілкуватися з академіком Національної академії мистецтв України, народним художником України Мельником А.І.

Отримувати нагороди з рук академіка Національної академії педагогічних наук України Гуржія А.М. присмно і почесно

*На зустрічі представників студентського самоврядування
з директором департаменту МОН України Шаровим О.І.*

З КОЛЕГАМИ–НАУКОВЦЯМИ

З доктором наук з державного управління Олуйком В.М.

З доктором медичних наук Суходолею А.І.

З доктором педагогічних наук Берекою В.Є.

З доктором економічних наук, ректором Чернігівського національного технологічного університету Шкарлетом С.М.

З автором книги «України славний син», доктором економічних наук з м. Запоріжжя Череп А.М.

З доктором економічних наук Шевчуком В.О.

З доктором економічних наук Асаулом А.М.

*З ученим секретарем Співки економістів України,
доцентом Гуменюком В.В.*

*З головним редактором журналу «Економіст» Коваленком Ю.С.
та шеф-редактором Захаровою В.І.*

**З КОЛЕГАМИ – НАУКОВЦЯМИ
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

З ректорами університету, професорами Сіліним Р.І. та Скибою М.Є.

*З випускниками університету - Народним депутатом України
Мельником С.І. та професором Нижником В.М.*

*З випускниками університету - Народною депутаткою України
Южаніною Н.П. та доцентом Скоробогатою Л.В.*

*З академіком Кременем В.Г., докторами наук Скибою М.Є.,
Грищенком І.М., Шинкаруком О.М. та Гавришком В.Д.*

З ректором, професором Скибою М.Є., та молодими проректорами, професорами Матюхом С.А. Синюком О.М.

З доктором економічних наук, професором ХНУ ім. Тараса Шевченка Варналієм З.С. та деканом, доцентом ХНУ Бондаренком М.І.

*З випусником університету –
Олімпійським чемпіоном Нагорним С.В. та доцентом Свіргунцем Є.М.*

*З випусником університету – семиразовим чемпіоном світу Вешком В.І.
та доцентом Свіргунцем Є.М.*

*З Президентом Олімпійського комітету України,
Олімпійським чемпіоном Бубкою С.В.*

ВИСТУПИ НА НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ ТА УРОЧИСТИХ ЗАХОДАХ

*Відкриття VI Міжнародної конференції
«Управління соціально- економічними системами:
концепції, стратегії та інновації розвитку» (2005)*

*Відкриття XI Міжнародної наукової конференції
«Управління соціально-економічними системами:
концепції, стратегії та інновації розвитку» (2019)*

Виступ на відкритті VII Міжнародного економічного форуму Подільського регіону з впровадження кластерних моделей розвитку (2008)

Виступ на міжнародній конференції Україна-НАТО в Хорватії (2008)

*Виступ на засіданні спеціалізованої вченої ради
Таврійського національного університету
в якості опонента під час захисту
докторської дисертації Куніцина С.В. (2014)*

Виступ на Міжнародній науковій конференції ICSIEM'19 в Австрії (2019)

Учасники від Хмельницького національного університету на Міжнародній науковій конференції ACIT'2019 в Чехії (2019)

Виступ на виїзному засіданні Західного наукового НАН і МОН України у Хмельницькій торгово-промисловій палаті (2019)

Виступ на відкритті перших в Україні сонячних електростанцій на дахах корпусів Хмельницького національного університету (2017)

Головування на засіданні спеціалізованої вченої ради з економічних наук Хмельницького національного університету (2019)

З колективом науково-дослідної частини університету (2018)

З ВІДОМИМИ ПОЛІТИКАМИ

З першим президентом України Кравчуком Л.М.

*З лідерами Помаранчевої революції
Ющенком В.А. та Тимошенко Ю.В.*

З н'ятим президентом України Порошенком П.О.

З Головою Верховної ради Литвином В.М. (2011)

З экс-прем'єр-міністром Пустовойтенком В.П. (2015)

З экс-прем'єр-міністром Єхануровим Ю.М. (2015)

З экс-міністром фінансів України Мітюковим І.О. (2015)

З міністром освіти і науки України Гриневич Л.М. (2017)

З экс-міністром освіти і науки України Ніколаєнко С.І. (2016)

*З випускником університету - Народним депутатом України Василюши-
ним В.В.*

З Народним депутатом України Тарутою С.О.

З Народною депутаткою України Богословською І.Г.

З Народним депутатом України Гриценком А.С.

З Народною депутаткою України Пташник В.Ю.

*З лідером кримськотатарського народу, Народним депутатом України
Мустафою Джамільовим*

З Народним депутатом України Кириленком В.А.

З Народним депутатом України Чумаком В.В.

*З головою Конституційного суду України Салівonom М.Ф.
і академіком Гейцем В.М. (2005)*

З головою Верховної Ради України Плющем І.С. (2000)

З міністром економіки України Шлапаком О.В. (2002)

З міністром фінансів України Пензеником В.М. (1998)

З экс-віце-прем'єр-міністром України Голубченком А.К. (2002)

З Народною депутаткою України Вітренко Н.М. (2000)

*З послом Сполучених штатів Америки в Україні
Стівеном Пайффером (2000)*

З Народним депутатом України 5-ти скликань, співавтором тексту Конституції України, відомим політиком Зайцем І.О. (1995)

З Народними депутатами України і відомими політиками Матвієнко А.С., Костенко Ю.І., Тарасюком Б.І. (2005)

З випускником університету – відомим українським політиком і державним діячем Мазурчаком О.В. (2008)

З ОДНОДУМЦЯМИ ЩОДО КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

*З волонтером Корпусу миру США, американським економістом
Вольфгангом Прайсом та його дружиною Данутою (2000)*

*З першими організаторами кластеризації економіки України
професорами Соколенком С.І. та Дубницьким В.І. (2002)*

Керуючий комітет Асоціації «Поділля Перший», який вперше на Поділлі і в Україні почав впроваджувати кластерні технології об'єднання підприємств (2005)

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ УКРАЇНИ»

З президентом Товариства «Знання України», академіком Кременем В.Г., головою Правління, професором Кушерцем В.І. та вченим секретарем Василяшком В.Ф.

Делегати звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації Товариства «Знання України» (2016)

На честь 60-річчя з дня створення Товариства «Знання України» прапор Товариства на Говерлу підняла Хмельницька делегація

З КОЛЕГАМИ ПО ПРОЕКТУ НАТО-УКРАЇНА

У Штаб-квартирі НАТО в Брюсселі

*З менеджерами програм НАТО Крістофером Штаудтом (Німеччина)
та Дональдом Смітом (Велика Британія)*

Делегація високих гостей Штаб-квартири НАТО в Брюсселі на чолі з послом Королівства Нідерландів Роном Келлером та керівником директорату Штаб-квартири з питань безпеки та оборони Жераром Мале відвідала Хмельницький національний університет

З військовим аташе Голландії в Україні Вільямом Ван Хесрбеком

Дискусії з головним менеджером проєктів НАТО в Україні Крістофером Штаудтом завжди були конструктивними

Зустріч в університеті з військовими аташе Голландії Вільямом Ван Хеєрбеком, Норвегії Томі Андре Йохансенем і Данії Ове Бак Хансеном

На відкритті Ярмарки вакансій з Джеком Хемслі та військовими аташе Великобританії Робом Дрюїтом (2002)

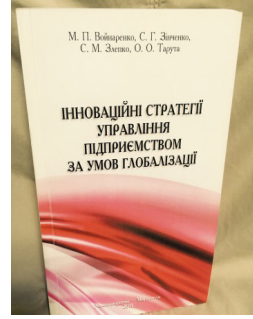
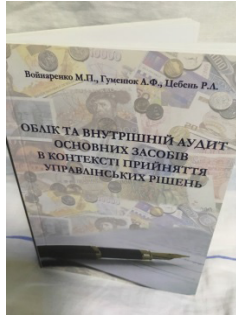
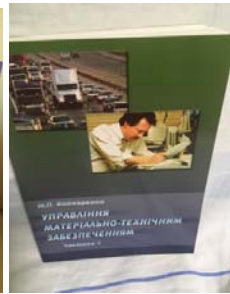
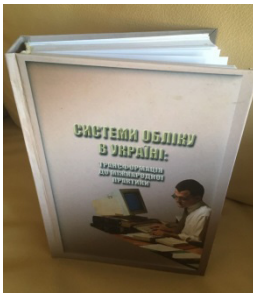
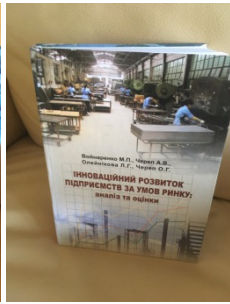
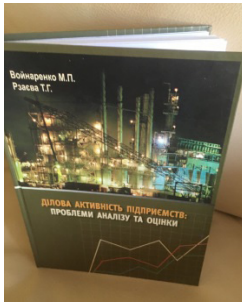
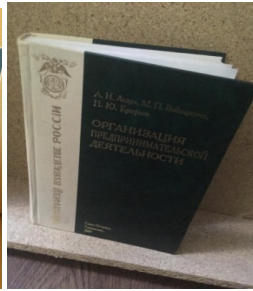
З послом Королівства Нідерландів в Україні Пітером Ян Волтерсом

З Народним депутатом України Писаренко В.В., ректором НУ «Харківська політехніка» Товажнянським Л.Л., послом Королівства Нідерландів в Україні Пітером Ян Волтерсом та шоуменом Савіком Шустером на відкритті Центру перепідготовки та працевлаштування офіцерів запасу за програмою НАТО (2009)

ВАЖЛИВІ МОНОГРАФІЇ І ПІДРУЧНИКИ ВИДАНІ В УКРАЇНІ І ЗА КОРДОНОМ

З 70-ЛІТНІМ ЮВІЛЕЄМ ВІТАЛИ КОЛЕГИ І ДРУЗИ

*З короваєм вітали Торгово-промислова палата (Белякова Н.М.)
та Податкова адміністрація (Чиж В.І.)*

*Від колективу Хмельницького національного університету вітали
члени ректорату на чолі з ректором М.Є. Скибою*

*Від міської ради Почесну грамоту
вручила заступник міського голови Г.Л. Мельник*

*Вітання від колег спецради з захисту дисертацій,
аспірантів і випускників*

Вітання від завідувачів кафедр факультету економіки та управління

Колектив кафедри обліку, аудиту та оподаткування вітає повним складом

Делегацію докторів наук і докторантів від наукової школи Вінниччини очолив професор Джеджула В.В.

Від колективу Хмельницького відділення «Ощадбанку» вітав його керівник Маїталер В.В.

Від Національної спілки письменників та Національної спілки журналістів України вітали Міхалевський В.Ц., Мельник П.К., Свіргунець Є.М. та Никитін О.О.

*Щиро і з гумором вітали давні друзі Ваків В.В., Гуцул І.В.
та Лісовий В.М.,*

...молодий і перспективний Народний депутат України Мандзій С.В.,

*а також багато інших гостей, серед яких особливо запам'яталися креа-
тивні і неперевершені Ольга Сергіївна і Марія Григорівна*

ВІТАННЯ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСНІЙ УНІВЕРСАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ

*Від Національної спілки краєзнавців України вітали
голова обласної організації НСКУ, професор Л.В. Баженов
та голова міської організації НСКУ, доцент Ю.І. Блажевич*

*Від Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки
та Хмельницького обласного краєзнавчого музею вітали Чабан К.А.
та Єсюнін С.М.*

Фото на згадку у колі видатних краєзнавців Подільського краю

ПОЧЕСНА ГРАМОТА

Правління Хмельницької міської організації
Національної спілки краєзнавців України
нагороджує цією Почесною Грамотою

**Войнаренка
Михайла Петровича,**

доктора економічних наук, професора, проректора з науково-педагогічної роботи – першого проректора Хмельницького національного університету, Заслуженого діяча науки і техніки України, члена-кореспондента Національної академії наук України, члена міського осередку НСКУ, знаного в краї, Україні і закордоном освітянського, наукового і громадського діяча за активну участь в краєзнавчому русі на теренах краю і держави та з нагоди 70-річчя від дня народження.

З глибокою шаною і повагою
Голова правління Хмельницької
міської організації НСКУ,
кандидат історичних наук, доцент,
Почесний краєзнавець України

Ю. Блаженець Ю. Блаженець

22 липня 2020 року
м. Хмельницький

ВИБОРИ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ У КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ

У статті аналізується організація виборчого процесу до Всеросійських Установчих зборів на теренах Кам'янецького повіту Подільської губернії. Вперше у вітчизняній історіографії наводяться результати голосування в повіті у розрізі всіх суб'єктів виборчого процесу.

Ключові слова: Установчі збори, Кам'янецький повіт, виборча кампанія, Поділля, виборчі списки, політичні партії, громадськість.

Ідея Установчих зборів в історії Російської державності різними суспільними та інтелектуальними колами виношувалась тривалий час, але практичне її зrealізування стало можливим щойно перемогла Лютнева революція 1917 р. Відповідно про цю епохальну подію у різні історіографічні періоди дослідниками питання писалося чимало [1; 2; 3; 4; 5]. У новітній час з'явилися також ґрунтовні комплекси документів, які віддзеркалюють різні аспекти заявленої теми [6; 7; 8].

Однак окреслена проблематика, в силу різних чинників, продовжує залишатись актуальною для дослідницьких практик. По-перше, на регіональному матеріалі виявляється міра «вкоріненості» самої ідеології представницького конституційного ладу в масовій свідомості та політичній поведінці населення. По-друге, вибори і до Всеросійських, і до Українських Установчих зборів, кожні по своєму, стали своєрідним плебісцитом у питанні про ставлення до Української державності, що саме тоді народжувалась завдяки ухваленню Центральною Радою III Універсалу.

Врешті, вибори пройшли наприкінці 1917 року в обставовці перманентної політичної кризи, зафіксувавши властиву саме революційній епосі динаміку політичних настроїв електорату, яка, в свою чергу, прояснює глибинні причини тих змін, що сталися у цей період в Україні [9].

Намагаючись відтворити виборчий процес до Всеросійських Установчих зборів, що протікав на Поділлі, ми у 27 випуску «Хмельницьких краєзнавчих студій» намагалися описати різні аспекти кампанії, що були характерними у Проскурівському повіті. У пропонованій студії предметом нашого аналізу стануть події, що мали місце у Кам'янецькому повіті. Це тим важливо, що на сьогодні не оприлюднені навіть результати голосуван-

ня у стратегічному в Подільській губернії регіоні. Свого часу, Л. Г. Протасов зізнавався, що таких відомостей йому відшукати не вдалося [10].

Виборча комісія у Кам'янецькому повіті була організована однією з останніх у Подільській губернії. Щоправда, ми не можемо напевно вказати, коли саме це сталося. Згідно одного з інформаційних повідомлень, опублікованого в «Известиях Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссии», повітовий виборчий орган розпочав свою роботу 22 вересня 1917 р. [11], а за іншим звітом – це сталося лише 10 жовтня 1917 р. [12].

Втім, припущення все ж таки висловимо. Найвірогідніше, комісія зібралася на своє засідання 22 вересня. Однак її голова та заступник не були на місці. Більше того, на цей час вони мешкали в іншому місті. Тому окружна комісія, розглянувши дане питання на засіданні, що відбулося 10 жовтня, ухвалила терміново звернутися до Кам'янецького з'їзду мирових судів, аби обрати голову комісії з числа осіб, що проживають у повітовому центрі [13].

Відтак головою комісії був обраний мировий суддя І. І. Машпер, його заступником – мировий суддя Н. Я. Владимирцев, членами – П. Р. Шмідт, С. Д. Кривошея, Г. І. Гуцол, З. К. Григор'єв та М. Ф. Войцеховський [14].

Розпочинаючи справу розподілу повіту на виборчі дільниці, комісія мала користуватися рекомендаціями Всеросійської виборчої комісії про те, щоб радіус виборчої дільниці не перевищував трьох верст та кількість виборців не перевищувала трьох тисяч. Проте у розробленому комісією варіанті в Кам'янецькому повіті ці критерії були проігноровані [15]. Відповідно до кількості волостей повіт було розподілено лише на 15 виборчих дільниць.

Це рішення у терміновому порядку опротестувала Кам'янецька повітова земська управа. Скарга органу місцевого самоврядування стала предметом розгляду на засіданні комісії 14 жовтня 1917 р. У результаті обговорення було вирішено у відповідності до статті 2 Наказу про вибори спрямувати питання на розгляд до окружної виборчої комісії. При цьому комісія зауважила, що не могла у своїй діяльності керуватися нормами розподілу повіту для виборів у волосне земство, позаяк на час розгляду питання повітове земство ще не розбило повіт на дільниці для виборів у волосне земство [16].

Окружна комісія розглянула це питання 20 жовтня 1917 р. Її рекомендації базувалися на настановах Всеросійської виборчої комісії про можливість, у разі потреби, розподілу виборчих дільниць на декілька окремих дільниць зі своїми комісіями [17]. Крім того, у справу втрутився Кам'янецький повітовий комісар, котрий відношенням від 21 жовтня 1917 р. також підтримав ідею щодо збільшення кількості виборчих дільниць [18].

Відтак на засіданні повітової комісії, що відбулося 25 жовтня 1917 р., питання вдалося врегулювати і привести до відповідних рекомендацій центральних виборчих органів. У результаті було створено 103 виборчих дільничних комісії [19]. За два дні комісія підготувала оголошення, в яких вказала центри населених пунктів, де мало відбуватися голосування [20].

Наступний виборчий етап полягав у підготовці виборчих списків. Згідно рішення Тимчасового уряду в Подільському виборчому окрузі до цього процесу слід було приступити не пізніше 12 жовтня з тим, щоб перша публікація списків була завершена до 22 жовтня [21]. Уся праця з виконання цього завдання була покладена на міські, містечкові та волосні управи. Однак у Кам'янецькому повіті значну допомогу у вирішенні цього питання надали місцеві селяни та вчителі. Щоправда, при цьому були допущені окремі помилки, що засвідчують звітні документи. Але їх вчасно виправляли. До виборів у повіті були допущені навіть біженці, котрі перебували на теренах краю [22].

Враховуючи необізнаність населення ані з самим інститутом Установчих зборів, ані з технікою виборчого процесу, окружна комісія запросила до губернії інструкторів. Такий інструктор був відряджений й до Кам'янецького повіту, на що було виділено 500 карб. [23]. За його свідченням, робота з підготовки виборів, хоча й із значними труднощами, все ж таки просувалася вперед. У повіті працювали всі комісії, а населення вчасно було поінформоване про день виборів [24].

Крім того, повітовій комісії вдалося вирішити низку й інших важливих питань. Зокрема, було віддруковано 139000 іменних посвідчень, на що комісія витратила 973 карб. Їх вчасно розіслали по виборчим комісіям для вручення виборцям. Так само до 23 листопада 1917 р. віддрукували виборчі картки. Окремі списки друкувалися чотирма мовами: українською, російською, польською та єврейською. З огляду на це вартість друку обраховувалася сумою в 5250 карб. [25].

Місця для голосування визначалися здебільшого волосними комісіями. Переважно це були приміщення шкіл, окремі будинки селян та приміщення волосних правлінь.

Впродовж усього часу діяльності Кам'янецької повітової комісії відчутно давався взнаки брак належного фінансування. Для забезпечення потреб усіх етапів виборчого процесу комісії не вистачало 6000 карб. [26].

Подільська окружна виборча комісія зареєструвала 16 виборчих списків, що відповідали усім нормам чинного законодавства. Під № 1 на виборах виступав список Української партії соціалістів-революціонерів, Селянської спілки та Української соціал-демократичної робітничої партії, під № 2 – Єврейського національного виборчого комітету, під № 3 – Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, під № 4 – Партії

народної свободи (кадети), під № 5 – Загальноєврейського робітничого союзу «Бунд», під № 6 – Єврейського списку, під № 7 – Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон», під № 8 – Краєвого польського списку, під № 9 – Трудової народно-соціалістичної партії і її прихильників, під № 10 – Партії соціалістів-революціонерів і ради селянських депутатів солдатів Південно-Західного фронту, під № 12 – Українського трудового, під № 13 – Народної трудової партії Ушицького повіту, під № 14 – Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків), під № 15 – Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), під № 16 – Об'єданого польського списку. Крім того, під № 11 комісія зареєструвала виборчий список Сіоністської організації м. Кам'янця-Подільського, але в подальшому його зняла, позаяк він був поданий «через непорозуміння» [27].

Голосування на дільницях відбулося 3, 4 та 5 грудня 1917 р. Всього було визнано дійсними 92046 виборчих записки. Із них список № 1 набрав 73823 голоси, список № 2 – 7113, список № 3 – 118, список № 4 – 404, список № 5 – 290, список № 6 – 17, список № 7 – 173, список № 8 – 5261, список № 9 – 52, список № 10 – 1609, список № 12 – 589, список № 13 – 27, список № 14 – 84, список № 15 – 2432, список № 16 – 54 [28; 29].

Таким чином, виборча кампанія до Всеросійських Установчих зборів у Кам'янецькому повіті засвідчила переконливу перемогу списку № 1, репрезентованого українськими соціалістами-революціонерами, Селянською спілкою та українськими соціал-демократами. А це, в свою чергу, дозволяє зробити висновки про те, що для пересічного виборця, передусім кам'янецького селянина, політичні проблеми сприймалися скоріше як національні, аніж соціальні. І з українськими національними структурами він пов'язував своє майбутнє.

Джерела:

1. Знаменский О. Н. Всероссийское Учредительное собрание. История созыва и политического крушения. Ленинград: Ленинградское отделение издательства «Наука», 1976. 364 с.
2. Спирин Л. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. Москва: Мысль, 1987. 333 с.
3. Комарніцький О. Б. Містечка Правобережної України і вибори до Всеросійських Установчих зборів наприкінці 1917 р. // Краєзнавство: науковий журнал. 2002. № 1-4. С. 86–89.
4. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Містечка Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА 2005. 320 с.

5. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997. 368 с.
6. Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5-6 января 1918 года): Репринтное воспроизведение издания 1918 г. /Ред. Т. К. Хорунжая. Киев: «Абрис», 1991. 99 с.
7. Учредительное собрание. Россия, 1918 г. Стенограмма и другие документы /Сост. Т. Е. Новицкая. Москва: «Недра», 1991. 160 с.
8. Выборы во Всероссийское Учредительное собрание в документах и воспоминаниях современников /Под общей ред. Ю. А. Веденеева, И. Б. Борисова. Москва: РОИИП, 2009. 831 с.
9. Овдієнко П. П. Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід) // Література та культура Полісся. Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, 2002. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. С. 150.
10. Протасов Л. Г. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Кам'янець-Подільському // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії радянського періоду /Ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 4.
11. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 16 ноября. № 16. С. 1.
12. Павич. Положение выборной работы по Подольской губ. на 1-е октября 1917 года // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 21 октября. № 3. С. 1.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 2171. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 7 зв.
14. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 16 ноября. № 16. С. 1.
15. Павич. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 1 ноября. № 11-12. С. 1.
16. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 16 ноября. № 16. С. 1.
17. ЦДАВО України. Ф. 1133. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5 зв.
18. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 16 ноября. № 16. С. 1.
19. Положение выборной работы на 1-е декабря 1917 г. // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. 1917. 9 декабря. № 24. С. 1.

20. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 16 ноября. № 16. С. 2.
21. Павич. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 1 ноября. № 11-12. С. 1.
22. Положение выборной работы на 1-е декабря 1917 г. // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. 1917. 9 декабря. № 24. С. 1.
23. Павич. Положение выборной работы по Подольскому Округу. На 1 ноября 1917 года // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 1 ноября. № 11-12. С. 1.
24. Положение выборной работы в Подольском округе по последним сведениям // Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 29 ноября. № 20. С. 2.
25. Положение выборной работы на 1-е декабря 1917 г. // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. 1917. 9 декабря. № 24. С. 1.
26. Положение выборной работы на 1-е декабря 1917 г. // Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. 1917. 9 декабря. № 24. С. 2.
27. Зенич І. Підготовка виборів до Всеросійських Установчих зборів в 1917 р. в Подільській губернії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 23. С. 341.
28. Результаты выборов во Всероссийское Учредительное Собрание по доставленным в Окружную Комиссию сведениям к 9-му января // Вісти Подільської Окружної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народньої Республіки. Вінниця. 1918. 9 січня. № 30. С. 4.
29. Результаты выборов во Всероссийское Учредительное Собрание // Из вестия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. Винница. 1917. 20 декабря. № 28. С. 2.

Баженов Л. В.

м. Кам'янець-Подільський

ВЧЕНИЙ МІЖНАРОДНОГО РІВНЯ (ДО 90-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА І.С. ВІНОКУРА)

У статті узагальнюється і систематизується життєвий, творчий, освітянський та громадський шлях Іона Срулевича (Ізраїлевича) Винокура (1930-2006), розглядаються в цьому контексті “житомирський” (1930-1957), “буковинський” (1957-1963), “кам'янець-подільський” (1963-2005)

та “київський” (2005-2006) періоди його життєдіяльності. Характеризується творчий доробок І.С. Винокура, який складається з-понад 400 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 40 монографій, книг, навчальних посібників, присвячених історії та археології України, Волині, Поділля і Буковини, історичній регіоналістиці, методиці викладання у вишах та загальноосвітній школі. Аналізується також внесок І.С. Винокура у розвиток освіти, як діяча краєзнавчого руху в Україні і на Хмельниччині, організатора наукових досліджень, керівника археологічних експедицій на Поділлі, Волині і Буковині, його міжнародне визнання в науковому світі.

Ключові слова: академік Іон Винокур, історична наука, археологія, краєзнавство, археологічні експедиції, періоди життя, творча спадщина, освітньо-громадська діяльність, ювілей.

У липні 2020 року наукова і освітянська громадськість України та в її складі, насамперед Хмельниччини, Вінниччини, Житомирщини, Чернівецьчини, міст Кам'янець-Подільського і Києва, відзначила 90-річчя від дня народження знаного українського вченого історика і археолога, талановитого педагога, наставника молоді, діяча національного краєзнавчого руху Іона Срулевича (Ізраїлевича) Винокура (1930-2006), доктора історичних наук (1978), професора (1979), академіка АН вищої школи України (1997), академіка Української академії історичних наук (1999), Заслуженого працівника вищої школи України, лауреата низки наукових премій України і Хмельниччини. Феномен Іона Ізраїлевича полягає в тому, що він не тільки за свої 76 прожитих років зумів з честю подолати усі перипетії й складнощі буття 30-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., досягти наукових висот і міжнародного визнання, незаперечного авторитету у всіх, з ким стикала його доля, але й до останніх днів свого життя ніколи не спочивати на лаврах, а розвивати свою творчість, науково-педагогічну і громадську діяльність динамічно, оптимістично, зі знаком плюс, залишатися на авангардних позиціях.

Важливо підкреслити, що становлення, утвердження і визнання І. Винокура як вченого, освітнього і громадського подвижника, відбулося в стінах Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, в якому він трудився понад 43 роки. Ми з гордістю визнаємо, що за ці роки подвижництва Іон Ізраїлевич опублікував більше 400 академічних і науково-популярних праць, у тому числі 40 монографій, навчальних посібників і посів гідне місце серед учених України і зарубіжжя. Його прізвище і діяльність стали невіддільними в свідомості широкого загалу громадськості від археології, історії й краєзнавства України, рідної Волині, Поділля та Буковини, а притаманні висока професійність, ерудованість і безмежна працездатність, життєва мудрість і толерантність, чуйність і

доброзичливість, інтелігентність і скромність надавали йому ту благодатну ауру, яка поширювалася на всіх оточуючих і викликала радість спілкування, загальну любов і повагу.

Про жвавий і незгасний інтерес до особистості І. Винокура засвідчує створена про нього чимала історіографія. Цій непересічній постаті присвячувалися міжнародна наукова конференція [1], збірники наукових праць [2], книги [3], біобібліографічні покажчики [4], численні нариси і статті, авторами яких в першу чергу виступили його соратники М. Костриця [5], В. Прокопчук [6], М. Петров [7], А. Філінюк [8], автор цього матеріалу [9; 10] та ін. Відзначаючи сьогодні 90-річницю академіка І. Винокура, є нагальна потреба ще раз пройтися пером його звитяжними життєвими і науковими шляхами й засвідчити нинішню глибоку шану і пам'ять про нього.

Народився Іон Винокур 4 липня 1930 року в районному центрі Ружині, що на Житомирщині, в робітничій сім'ї. Батько працював тут майстром бляхарської справи і за своїм розумом та вдачею був порадником у життєвих перипетіях багатьох мешканців округи. В мальовничому містечку Східної Волині хлопчик провів усього шість літ. У 1936 році сім'я переїхала до Житомира. Та отчий край назавжди закарбувався в його пам'яті і уже в зрілі роки Іон Ізраїлевич частенько провідував стежки свого дитинства у Ружині, а в Житомирі батькову могилу, знайшов тут чимало друзів. На долю Винокура припало лихоліття Другої світової війни, евакуація його родини до м. Ашгабату (Туркменія) і довгождане її повернення 1944 року до Житомира. Саме в цьому місті юнак завершив середню освіту в школі № 25, яку часто навідував і добрим словом згадував своїх учителів, котрі прищепили йому інтерес до минувшини і природи краю, що й визначило його професію. 1948 року Винокур вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету і започаткував "буковинський період" свого життя.

Щасливі студентські роки для І. Винокура були часом звитяги і напруженої праці в оволодінні історичними знаннями. Допитливого студента помітили викладачі факультету. Відомий археолог і педагог Борис Онисимович Тимошук, який тоді працював у місцевому красзнавчому музеї, з другого курсу навчання став брати з собою Винокура в археологічні розвідки і на розкопки по Буковині, а в 1951-1952 роках залучив його до роботи в складі Галицької археологічної експедиції АН України під керівництвом доктора історичних наук, професора В.Й. Довженка. Завдячуючи наставнику Б.О. Тимошуку, Іон Ізраїлевич увійшов у світ археологічної науки і пов'язав з нею усе подальше життя. Першим здобутком студента-науковця стали виконання і успішний захист дипломної роботи на тему: "Нові археологічні матеріали з історії Галицько-Волинської Русі".

По закінченні Чернівецького університету молодий випускник у серпні 1953 року повертається до рідного Житомира, де майже чотири роки працює науковим співробітником обласного краєзнавчого музею. Як творча натура, Іон Винокур повністю присвятив себе різноаспектному вивченню історії та культури Східної Волині, організації і проведенню археологічних розвідок та розкопок на Житомирщині й збиранню для потреб музею старожитностей. Він одразу розпочав активне співробітництво з редакцією обласної газети “Радянська Житомирщина”. Вже 8 січня 1954 р. на шпальтах часопису з’явилася перша стаття І. Винокура “Пам’ятник часів визвольної війни 1648-1654 років”, а згодом публікації про гайдамаччину XVIII ст.[11], з історії Волині XIX – початку XX ст.[12] та ін. Водночас республіканський журнал “Україна” вмів його нариси і розвідки культурознавчого характеру про давніх овруцьких каменерізів (1956) [13], композитора В.С. Косенка (1955)[14], польського письменника Ю. Крашевського (1957)[15] й ін.

Та справжнім покликанням молодого науковця залишалися археологічні дослідження. Вони були спрямовані спочатку на вивчення і доповнення власними пошуками давніх пам’яток археологічної карти Житомирщини. З цією метою він запровадив на сторінках обласної газети рубрики “Слідами древніх культур” і “Цікаві знахідки”. Увагу читачів тоді привернули змістовні викладом і новизною матеріалу його статті та замітки даного циклу часопису “Пам’ятки первісної історії Житомирщини” (1954)[16], “Новоград-Волинський скарб римських монет”(1955)[17], “Відкриття Радомишльської палеолітичної стоянки”(1956)[18], “Стародавній Житомир”[19], “Стародавній Коростень”(1955)[20], “Стародавній Овруч”(1956) [21] та ін. Уже 1956 року І. Винокур видав першу брошуру “Археологічні пам’ятки Житомирщини”, яка значно розширювала знання про давнє минуле краю і надавала методичні рекомендації краєзнавцям та школярам щодо виявлення, фіксації і збереження старожитностей. Влітку того ж року Іон Ізраїлевич взяв участь у роботі археологічної експедиції АН України в зоні спорудження Кременчуцької ГЕС, що на Черкащині[22], чим розширив коло своїх наукових інтересів і збагатив досвід дослідницької праці.

Визначальним здобутком “житомирського періоду” діяльності Іона Винокура стало окреслення ним головного напрямку своїх досліджень – вивчення та узагальнення на дисертаційному рівні старожитностей Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е. Підгрунтя обраної наукової проблеми склали стаціонарні роботи на Пряжівському і Слободищенському (1955-1957) та Маркушівському й Іванківському (1959) черняхівських поселеннях II-V ст. н.е., що на Житомирщині [5, с. 360]. Вже 1955 року дослідник опублікував перші матеріали вивчення черняхівської культури

під рубрикою “Слідами древніх слов’ян” [23]. Саме приналежність черняхівців до раних слов’янських племен тоді була новаторською ідеєю і згодом оформиться в його головну концепцію дослідження на подальшу перспективу творчості.

1957 року Іон Винокур повертається до Чернівецького університету і продовжує на шість років “буковинський період” життєдіяльності, який завершив становлення його як науковця. Тут він створив експозицію музею вишу і працює його завідувачем, викладає курс музеєзнавства на історичному факультеті, під наставництвом Б.О. Тимошука керує археологічною практикою студентів, бере діяльну участь в археологічних експедиціях на Чернівеччині, в Середньому Подністров’ї, на Хмельниччині та Тернопільщині.

Починаючи з 1957 р. І.Винокур публікує сам або в співавторстві з Б.О. Тимошуком у місцевій пресі та наукових виданнях звіти про роботу археологічного загону Чернівецького університету [24] й, таким чином, активно прилучається до давньої історії Буковини і популяризує її. Водночас він виступає одним з організаторів стаціонарних досліджень у 1958 р. трипільського поселення біля с. Магала Новоселицького району й широко інформує про знахідки громадськість в журналах “Україна” [25], “Археологія” [26], у 1959 р. – давньоруського храму XII-XIII ст. в околицях с. Василів Заставнівського району [27], у 1962 р. – Киселівського могильника I-II ст. н. е. [28] й ін. Все це дало змогу оприлюднити Іону Ізраїлевичу /переважно у співавторстві з Б.О. Тимошуком/ праці узагальнюючого характеру з давнього буковинознавства: “Що повинен знати юний турист про археологічні пам’ятки Буковини” (1958), “Слов’янські пам’ятки Буковини” (1961), “Пам’ятки епохи полів поховання на Буковині” (1962) та ін. В археологічних дослідженнях ученого превалює проблема етногенезу раних слов’ян на Чернівеччині та її давньоруського періоду.

Головну увагу ж й зусилля Іон Ізраїлевич зосереджує на завершених обраної на Житомирщині теми свого дослідження. В результаті на рубежі 50-60-х років він друкує ґрунтовні наукові статті, які відкрили новий етап в археологічному вивченні Східної Волині I тисячоліття н.е.: “Корчакська група ранньослов’янських пам’яток на території Східної Волині” (1958) [29], “Ранньослов’янські пам’ятки Східної Волині” (1959) [30], “Древности Восточной Волини” (1960) [31] та ін. Підсумком багаторічної праці стало видання І. Винокуром монографії “Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.” (Чернівці, 1960) та захист 1962 року в Ленінграді однойменної дисертації й присудження наукового ступеня кандидата історичних наук. З того часу він ніколи не полишає занять, пов’язаних з археологічним та історичним вивченням волино-подільського краю. Уже наприкінці XX ст. І. Винокур виголосив з даної проблематики важливі до-

повіді і оприлюднив статті теоретичного характеру “Слов’янські пам’ятки Східної Волині I тис. н. е.” (1993) [32], “Дулібсько-волинський союз в історії східних слов’ян” (1998) [33], “Слов’яно-руські старожитності у надріччі Гнилоп’яті” (1999) [34] та ін. Крім того, “буковинський період” позитивно позначився і в особистому житті Іона Винокура. Ще в студентські часи він познайомився, а у 1955 році поріднився з молодим науковцем і викладачем Чернівецького університету Надією Григорівною Литовченко й створив міцну сім’ю.

У березні 1963 р. Іон Ізраїлевич перейшов на викладацьку роботу на історичний факультет Кам’янець-Подільського педагогічного інституту (сьогодні національний університет імені Івана Огієнка) й відкрив тривалий і найбільш плідний “кам’янецький період” освітянської, наукової і громадської діяльності. Тут він спочатку працював асистентом, старшим викладачем, доцентом кафедри всесвітньої історії, знайшов повну приязнь і підтримку колег, наставництво свого завідувача тоді відомого вченого України, професора Леоніда Антоновича Коваленка і з його благословення з 1969 р. очолив кафедру історії СРСР і УРСР, яка у 1991 р. ним була реорганізована в кафедру історії Східної Європи та археології. 1978 року в Інституті археології АН України Іон Винокур захистив докторську дисертацію на тему: “Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя”, а роком пізніше став професором.

З приходом на факультет Іона Винокура тут поліпшилася творча атмосфера, зміцнилися демократичні традиції, взаєморозуміння і доброзичливість як у середовищі його колег, так і між викладачами та студентами, а на його кафедрі запанували у роботі професіоналізм, злагода, наукові звершення. В навчальний процес він приніс високу якість викладання археології, як дисципліни, належну організацію археологічної практики студентів, заснування єдиної у педвишах України науково-навчальної археологічної лабораторії, яка діє до сьогодні, виконання і захист з 1968 р. студентами дипломних робіт, удосконалення навчальних планів та програм, відкриття додаткової спеціальності з правознавства та інші новаторські ідеї й замисли.

Для професора І. Винокура були притаманні широкі наукові інтереси. Насамперед, учений зосередився на дослідженні слов’янських і давньоруських старожитностей I – початку II тисячоліть у Середньому Подністров’ї та Правобережній Україні загалом. Для стаціонарного вивчення давніх поселень, могильників, курганів, жертovníків, капищ та інших пам’яток уже 1963 року він утворив археологічну експедицію історичного факультету в системі Інституту археології АН України, яка працювала під його керівництвом без жодної перерви 43 літніх польових сезонів, включно до літа 2006 р., здійснила чимало важливих наукових

відкрить, нагромадила для потреб науки і освіти понад 35 тисяч речових зразків давніх культур й стала справжньою школою навчання і виховання усіх тих, кого вабить світ археології [35]. Найбільш результативними були багаторічні роботи експедиції з вивчення стародавніх поселень біля сіл Бакота, Велика Слобода і Сокіл Кам'янецького, с. Ружичанка Хмельницького, с. Кремінна Городоцького, с. Юрківці Чемировецького, с. Ставище Дунаєвського, с. Рудківці Новоушицького районів, давньоруських городищ в Ізяславі, Полонному, Губині, що на Хмельниччині, а також дослідження слов'янських пам'яток у с. Буша Ямпільського та на місці спорудження Дністровської ГЕС біля с. Бернашівка Могилів-Подільського районів на Вінниччині. Здобуті експедицією матеріали були покладені І. Винокуром у створення своїх головних монографій: “Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межирччя II – V ст. н. е.” (Київ, 1972), “Давні слов'яни на Дністрі” (1977), “Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя” (1985), “Буша” (1991), “Бакота: Столиця давньоруського Пониззя” (1994), “Слов'янські ювеліри Подністров'я” (1997), «Черняхівська культура: витoki і доля» (2000) та ін. Одночасно в контексті досліджуваної наукової проблеми ученим оприлюднено в 60 – 90-ті роки понад 200 статей, розвідок і заміток в “Кратких сообщениях Института археологии АН СССР”, “Советской археологии”, “Археологических открытиях”, “Археології”, “Українському історичному журналі” та інших періодичних виданнях й багатьох академічних збірниках з археології України, Росії, Молдавії, Польщі, Болгарії тощо. Численні статті та книги об'єднані ідеєю спорідненості та взаємозв'язку усіх племен та народів, що населяли Поділля та Волинь в I тисячолітті н.е. Зокрема, своїми працями професор Винокур захистив тезу приналежності черняхівських племен II–V ст. до ранньослов'янських. Саме про проблеми етногенезу давніх слов'ян на матеріалах конкретної історії Волині й Поділля були покладені в основу доповідей І. Винокура на міжнародних археологічних конгресах у Варшаві (1965), Празі (1966), Берліні (1970), Братиславі (1975), Софії (1980), Києві (1985), Новгороді (1996), на симпозиумах у Любліні (1978, 1993) та інших, де він здобув визнання в наукових колах зарубіжжя, удостоєний почесної медалі “Другові університету імені Марії Складовської-Кюрі” [3, с. 38].

Провідне місце в наукових дослідженнях ученого посідає проблема літописних давньоруських міст Поділля і Південно-Східної Волині (Бакота, Ізяслав, Полонне, Губин й ін.). Починаючи з 1963 року Іон Ізраїлевич присвятив 17 літніх польових сезонів комплексному вивченню адміністративного центру Пониззя XII – XIII ст. – літописній Бакоті і завершив свою працю виданням згаданої капітальної книги “Бакота” (співавтор П.А. Горішній), яка здобула визнання і популярність у колах наукової гро-

мадськості. У 1992-1993 рр. експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. Винокура дослідила на території Полонного, в згині р.Хомори давньоруське городище XII-XIII ст., що дало змогу значно розширити наші знання про часи заснування цього літописного міста й належно відзначити 1995 року його 1000-ліття [36]. Такою ж ефективною виявилась робота у 1994-1995 рр. в Ізяславі спільної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту, Хмельницького обласного краєзнавчого музею (керівники І. Винокур, О. Журко, С. Демідко). Головним об'єктом археологів стали дослідження у найдавнішій частині міста, в урочищі "Рогнеда", давньоруського культурного шару XI-XII ст. Здобуті речові матеріали дали змогу Іону Ізраїлевичу локалізувати літописний Ізяславль, уточнити дату заснування цього міста й відзначити його 900-річчя [37]. Нарешті, впродовж 1997-2006 рр. спільно зі своїми учнями, кандидатом історичних наук В. Якубовським, завідувачем археологічної лабораторії В. Мегеєм професор розпочав масштабні перспективні стаціонарні роботи на місці літописного Губина на Случі Старокостянтинівського району, який у XII – XIII ст. був одним з важливих адміністративних центрів Болохівської землі та однією з могутніх фортець Східної Європи [38]. За матеріалами археологічної експедиції 1997-2003 рр. була видана колективна монографія «Літописний Губин XII-XIII ст.» (2004). З 2006 р. і по даний час продовжив дослідження цієї давньоруської пам'ятки професор В. Якубовський.

Не випускав І. Винокур з поля зору своїх наукових інтересів проблему заснування та історію середньовічного м. Кам'янця-Подільського. Вже у середині 60-х – на початку 70-х років він спільно з відомим київським архітектором-реставратором Є. Пламеницькою та тутешніми краєзнавцями під час археологічних досліджень кам'янецького замку і території Старого міста виявив культурні давньоруські нашарування XII-XIII ст., що дало змогу вченому опублікувати полемічну статтю "Як починався Кам'янець" (1976) [39], а згодом разом зі своїм учнем, кандидатом історичних наук М.Б. Петровим розв'язати в 90-х роках тривалу дискусію серед науковців навколо датування і першопочатків становлення Кам'янця-Подільського [40] та оприлюднити ґрунтовні праці з історичної топографії цього міста з найдавніших часів до початку XX ст. (1973) [41]. Також до сьогодні не втратив своєї актуальності й популярності створений І.С. Винокуром та колишнім директором місцевого краєзнавчого музею Г. Хотюном ілюстрований путівник "Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник" (1981, вид.2-е, 1986). Глибокі знання ученого з історії та культури древнього міста над Смотричем і його популяризація в місцевій пресі та наукових виданнях знайшли відгук і визнання в кам'янчан.

Увага вченого була звернута і до проблем загальної історії України, а навчальні посібники “Історія України“ (1995), “Давня і середньовічна історія України” (1996), створений спільно з його учнем кандидатом історичних наук, доцентом С. Трубчаніновим, визнані кращими серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та міжнародним фондом “Відродження” у рамках Програми гуманітарної освіти в державі.

І. Винокур взяв участь у написанні статей до “Радянської енциклопедії історії України”, нарисів до книги “Репресоване краєзнавство. 20-30-ті роки” (1991), співавтор книги «Нариси історії Поділля» (1990) та інших колективних наукових історичних видань.

Водночас, дбаючи про підвищення якості викладання з археології й історії України та її земель, про озброєння освітян, шкільних історичних гуртків та музеїв, Іон Винокур підготував і оприлюднив численні методичні посібники й рекомендації, з-поміж яких знаходяться в активному вжитку: “Археологічні пам’ятки Хмельниччини” (1964), “Збирання і вивчення археологічних пам’яток та методика їх використання в школі” (1967), “Борьба Руси за свержение татаро-монгольского ига” (1980), “Древний Киев” (1982), “Устим Кармалюк” (1987), “Пам’ятки історії у творчості Т.Г. Шевченка” (1989), “Історія Поділля та Південно-Східної Волині” (для загальноосвітньої школи) (1993), підручник для вишів “Археологія України” (1994; 2004), колективна праця “Археологія доби українського козацтва XVI – XVII ст.” (1997) та інші, які засвідчують багатоаспектну зацікавленість автора історією України. При цьому історичні погляди вченого на події і явища минулого відзначаються об’єктивністю, поміркованістю і виваженістю.

Як істинний учений, І. Винокур створив з числа вихованців і послідовників власну наукову археологічну школу. Своїми найближчими учнями професор вважав доктора історичних наук О.М. Приходнюка, кандидата історичних наук Л.В. Вакуленко (Інститут археології НАН України), доцентів М.Б. Петрова, В.І. Якубовського, А.Ф. Гуцала, О.Л. Баженова, завідувача археологічної лабораторії В.П. Мегея (Кам’янець-Подільський університет), І.П. Герету, Б.С. Строцена (Тернопільський обласний краєзнавчий музей) та інших.

Водночас професор І.С. Винокур виступав упродовж 60-років XIX – початку XX ст. визначним організатором краєзнавчого руху на Поділлі й Південно-Східній Волині. З 1964 року він один із засновників і керівників Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, з 1966 – постійний член правління Хмельницької обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, з 1991 – входив до складу правління, а з 1993 – почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, з 1995 – один з керівників Центру дослідження історії Поділля Інституту

історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському університеті та ін. У такій ролі він став організатором I-XI Подільських наукових історико-краєзнавчих конференцій (1965-2004), які за своїм науковим рівнем проведення є міжнародними і престижними в Україні, та ряду інших міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих форумів, що відбулися у 1990-ті – 2006 рр. у Києві, Житомирі, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Ізяславі, Полонному, Шепетівці, Старій Синяві, Дунаївцях тощо. Іон Винокур входив до редколегії та авторського колективу зі створення тому “Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область” (1971), “Довідника з археології України. Хмельницька область” (1984), серійних наукових збірників “Освіта, наука і культура на Поділлі” (1998-2006), “Кам'яниччина в контексті історії Поділля” (1997, 1998), “Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків” (2003-2006), “Хмельниччина: Дивокрай” (1995-2006), “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині” (1998-2006) й чимало інших, які характеризують різноманітні інтереси вченого в галузі регіональних досліджень. За видатні заслуги на тлі розвитку подільського історичного краєзнавства в 1997 році І.І. Винокура була присуджена обласна премія імені Юхима Сіцинського [3, с. 38].

Як відомий учений, професор Іон Винокур проводив значну науково-організаційну роботу. Він був членом Ради Національного комітету України Міжнародної унії слов'янської археології (з 1997 р.), членом наукової координаційної Ради з проблем “Археологічні дослідження на території України” при Інституті археології НАН України, членом Наукової координаційної ради з проблем “Історичне краєзнавство в Україні” при відділенні історії, філософії та права НАН України, членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій Інституту археології НАН України, а після обрання у 1997 і 1999 роках відповідно академіком Академії Наук вищої школи України та Української Академії історичних наук, активно працював у наукових комісіях і радах цих об'єднань учених. До того ж, Іон Ізраїлевич виступав членом редколегій журналів “Археологія”, “Краєзнавство”, “Наукових праць Кам'янець-Подільського університету: історичні науки” й інших історичних періодичних видань. Одночасно академік займався навчанням магістрантів і аспірантів рідного вишу, підготовкою докторів та кандидатів наук в галузі археології та історії.

Упродовж усієї своєї наукової діяльності Іон Винокур співпрацював з такими відомими вченими, як С.М. Бібіковим, Ф.П. Шевченком, В.Й. Довженком, М.Ю. Брайчевським, В.Д. Бараном, Д.Я. Телегіним, Б.О. Тимошуком, О.М. Приходнюком та іншими, підтримував зв'язки з членом-кореспондентом АН СРСР П.М. Третьяковим, професором з Петербургу М.О. Тихановою, академіком Б.А. Рибаківим (Москва), з професорами

Я. Гурбою, А. Коковським, М. Парчевським, В. Шиманським (Польща), директором Інституту археології НАН України, академіком П.П. Толочком, академіками НАН України П.Т. Троньком, В.А. Смолієм та ін.

Головне ж, за 43 роки плідної науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському університеті Іон Ізраїлевич вивчив і випустив у світ понад 5,5 тисяч учителів історії, кожен з яких взяв від нього частку знань і умінь, доброго і розумного, просто сердечного тепла й всього того, що знадобиться на довгій життєвій ниві. Тому не має жодного випускника, який би гарним словом не згадував би свого наставника, з радістю не очікував би зустрічей з ним. В їх уявленнях “факультет”, “наука”, “Винокур” давно з'єдналися в одне поняття, в один смисл.

Багаторічна сумлінна педагогічна, наукова і громадська діяльність академіка Іона Винокура гідно оцінена. Він – Заслужений працівник вищої школи, нагороджений медалями “За доблесну працю”, імені А.С. Макаренка, Ярослава Мудрого, знаком “Відмінник народної освіти України”, Почесною Грамотою і медаллю Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом (2003), Почесними Грамотами Міністерства освіти України й іншими відзнаками. Ім'я вченого занесено до Книги Пошани Хмельницької області, присвоєно одній із вулиць м. Кам'янця-Подільського [3, с. 38-39].

Водночас Іон Ізраїлевич був турботливим сім'янином і вдячним сином. З дружиною Надією Григорівною (кандидатом біологічних наук, доцентом) виховали дочку Тетяну, яка обрала шлях батьків – працює у вишах Києва. Світлій пам'яті своїх батьків він присвятив монографію “Слов'янські ювеліри Подністров'я” (1997).

У 2005 р. за сімейними обставинами І. Винокур перебрався до Києва і став працювати завідувачем кафедри гуманітарних наук славистичного університету й одразу ж отримав визнання нового колективу. При цьому він не поривав зв'язки з рідним Кам'янець-Подільським університетом, продовжуючи викладати на історичному факультеті археологію та спекурси і керувати літньою археологічною практикою.

Проте настав трагічний для долі вченого і всіх, хто його знав, 2006 рік. Автору цих рядків судилося стати свідком цих подій. Остання моя зустріч з Іоном Ізраїлевичем відбулася на початку серпня 2006 року під час відвідин археологічної експедиції, що працювала на відомому Губинському городищі, що на Случі. І. Винокур продовжував керувати розкопками. Проте я звернув увагу на те, що Іон Ізраїлевич якимось змарнів, схуд. Він відповів, що кілька днів лікувався від харчового отруєння в лікарні сусіднього села Самчики, і додав: «а що, Лево Васильовичу, хіба можна легко перенести переїзд з Кам'янця-Подільського, з яким зріднився, до Києва, хоча можна порівняти темп життя у столиці з Кам'янцем? Все це

дається взнаки!» Потім ми обговорили проблеми пов'язані з організацією на історичному факультеті Кам'янець-Подільського університету першої міжнародної студентської археологічної конференції, яку планували провести у вересні 2006 року, намалювали план підготовки спільної доповіді на пленарному засіданні форуму. Настав вересень, клопоти навчання, підготовки програми і наукового збірника конференції. 17 вересня телефонуємо до Києва, щоб узгодити з Іоном Ізраїлевичем останні штрихи з організації конференції. Проте у відповідь почули від дочки, що він знаходиться в лікарні на обстеженні. Але ніхто з родини, а тим більше ми в Кам'янці, навіть не здогадувалися про його катастрофічний стан здоров'я. З лікарні він вже не вийшов. Через два дні, 19 вересня, серце академіка перестало битися. Залишилася тільки біль утрати... 25 вересня учасники міжнародної студентської археологічної конференції у Кам'янці-Подільському вже вшановували пам'ять талановитого педагога, видатного археолога, громадського діяча України І.С. Винокура хвилиною мовчання, живими квітами, розповідями і спогадами про нього. А 23-25 вересня 2010 року відбулася в стінах цього вишу міжнародна наукова конференція "Актуальні проблеми археології", приурочена 80-річчю І. Винокура, яка узагальнила, високо оцінила значення творчого внеску академіка в археологію, історію, регіоналістику та освіту.

З висоти 90-річного ювілею можна переконливо сказати, що усе свідоме життя Іон Винокур робив усе залежне від нього, щоб гідно прислужитися українському народу, розбудові вищої і середньої освіти та розвитку історичної науки. Академік збагатив свою науку важливими і цінними відкриттями і по праву дістав визнання відомого вченого, авторитетного дослідника, активного громадського діяча, мудрого педагога, прекрасної людини. Про вдячне вшанування пам'яті І.С. Винокура засвідчують проведення потужної XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (2010), присвяченої академікові, вручення з 2011 року подвизникам щорічної Премії Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України імені академіка Іона Винокура в галузі історико-краєзнавчих досліджень та популяризації історії Поділля. Її першим лауреатом став учень і соратник вченого професор Олександр Завальнюк [42, с. 16-17]. Відрадно, що в грудні 2019 р. учень І. Винокура, завідувач археологічної лабораторії історичного факультету Національного університету імені Івана Огієнка Віталій Гуцал успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню педагогічної, наукової і громадської діяльності академіка І. Винокура.

Роки стрімко віддаляють межу, коли жив і творив І.С. Винокур, і коли вже назавжди його не має поруч. Хай і надалі з Богом спочиває Іон Ізраїлевич, а нам – дбайливо берегти світлу пам'ять про нього, ефективно

використовувати його творчу спадщину, бути продовжувачами його ідей, втілювати в життя закладені ним добрі традиції та їх примножувати.

Джерела та література:

1. Актуальні проблеми археології: Тези Міжнар. наукової конференції на пошану І.С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23-25 вересня 2010 р.). Тернопіль : Астон, 2010. 136 с.
2. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. іст. науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 14: На пошану акад. І.С. Винокура.
3. Баженов Л.В., М.Ю. Костриця, В.С. Прокопчук. Вчений європейського рівня : І.С. Винокур. Житомир : Вид.М. Косенко, 2005. 40 с.
4. Іон Срулевич Винокур : бібліограф. покажчик /укл. С.К. Гуменюк. Хмельницький, 1989. 30 с.; Іон Срулевич Винокур : бібліограф покажчик (до 70-річчя від дня народж.) /укл. С.Л. Карван. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 80 с.
5. Костриця М.Ю. Академік І.С. Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини //Житомирщина на зламі тисячоліть : науковий збірник «Велика Волинь». Житомир: М.А.К, 2000. С.365-366.
6. Прокопчук В.С. Подільський історик, археолог І.С. Винокур //VII Всеукр. наукова конф. "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. Київ, 1995. Ч. I. С. 39 – 40.
7. Петров М.Б. До ювілею І.С. Винокура // Археологія. 1997. № 2. С. 141 – 142.
8. Філінюк А.Г., Баженов Л.В. Історія Волині і Поділля в працях професора І.С. Винокура //Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: науковий зб. Хмельницький, 1995. С. 303 – 306.
9. Баженов Л.В. Іон Винокур //Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Хмельницький; Шепетівка, 1995. С. 43 – 47.
10. Баженов Л.В. Винокур Іон Срулевич (Ізраїлевич) //Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 67-80.
11. Винокур І. Боротьба трудящих Волині проти феодално-кріпосного гніту у XVIII ст. // Рад. Житомирщина. 1956. 16 серп.
12. Винокур І. Експонати розповідають //Рад. Житомирщина. 1955. 1 берез.
13. Винокур І. Давні овруцькі каменерізи //Україна. Київ, 1956. № 22.
14. Винокур І. Житомирці шанують пам'ять земляка //Україна. 1955. № 12.
15. Винокур І. Медаль на честь Крашевського //Україна. 1957. № 19.
16. Рад. Житомирщина. 1954. 19 жовт.
17. Там само. 1955. 24 квіт.
18. Там само. 1956. 17 жовт.
19. Там само. 1955. 18 верес.
20. Там само. 1955. 13 лист.

21. Там само. 1956. 1 квіт.
22. Винокур І. Археологічні дослідження (Про розкопки в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС //Черкаська правда. 1956. 19 серп.
23. Винокур І. По слідах древніх слов'ян //Рад. Житомирщина. 1955. 21 груд.
24. Винокур І. Археологічні дослідження (Про розкопки археологічного заgonу ЧДУ в Чернівцях та в селах Киселів-Борівці Кіцманського району) //Рад. студент (ЧДУ). 1957. 24 верес.; Його ж. Археологические исследования Черновицкого госуниверситета в 1959 году //Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1959 год. Черновцы, 1960. С. 149 – 151.
25. Винокур І., Тимошук Б. Речі починають говорити (про розкопки в Магалі) //Україна. 1959. № 4.
26. Винокур І. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала //Зб. Археологія. Т. XX. Київ, 1966. С. 157 –163.
27. Винокур І., Тимошук Б. Про розкопки давньоруського храму XII – XIII ст. в с. Василів Заставнівського району //Рад. Буковина. 1959. 15 серп.
28. Винокур І.С., Вакуленко Л.В. Киселевский могильник I – II вв. н. э. // КСИА АН СССР. Т. 112. Москва, 1967. С. 126 – 132.
29. Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1957 год. Черновцы, 1958. С. 113 – 116.
30. Наукові записки Чернівецького держуніверситету. Т. XXXV. Серія історичних наук. Чернівці, 1959. С. 167 – 182.
31. КСИА АН СССР. 1960. С. 52 – 60.
32. Велика Волинь: минуле й сучасне: Тези міжнар. красназничої конф. Житомир, 1993. С. 23 – 25.
33. Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педуніверситету: Історичні науки. К.-Под., 1998. Т. 2(4). С. 202 – 209.
34. Бердичівська земля в контексті історії України: наук. зб. Житомир, 1999. С. 54 –57.
35. Винокур І. Ювілейний сезон археологів педінституту //Подільянин Плюс (м. Кам'янець-Подільський). 1994. 23 серп.
36. Винокур І.С., Мегей В.П. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992 – 1993) //Полонному 1000 років: Матеріали міжнар. науково-практич. конф. Полонне, 1995. С. 8 – 20.
37. Винокур І., Журко О., Демідко С. Волинський Ізяславль – перлина на Горині. Нові археологічні відкриття //Дивокрай: науково-краєзн. альманах. Хмельницький, 1995. Вип. 1. С. 25 – 31.
38. Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О. Археологічні дослідження літописного Губина в 1997 р. // Поділля і Південно-Східна-Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Стара Синява, 1998. С. 157 – 167.
39. Наука і суспільство. Київ, 1976. № 7. С. 46 – 48.
40. Винокур І. До питання про вік Кам'янця-Подільського //Фортифікація України: Матеріали міжнар. конф. К.- Под., 1993. С. 20 –21; Винокур

- I., Петров М. До початків історії м. Кам'янця-Подільського // "Marra mundi". Зб. наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. С. 113 – 135; Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. Київ, 1999. С. 10 – 21.
41. Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Хмельницький, 1973. 27 с.
 42. Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3.

*Балабуст Н.Ю.,
Блажевич Ю.І.,
Ващук Н.І.
м. Хмельницький*

ЗЛОДІЯННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ГЕБІТСКОМІСАРІАТІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 РР.)

В статті на основі архівних, документальних та історичних матеріалів, публікацій місцевих періодичних видань висвітлено злочинну діяльність нацистського режиму щодо знущань і знищення дітей та підлітків мешканців краю, особливо єврейських, використання їх для медичних експериментів, потреб німецьких військових госпіталів, рабської праці на примусових роботах.

Ключові слова: *злочинна політика нацистів щодо дітей і підлітків, Кам'янець-Подільський гебітскомісаріат, «Блокгауз №13», гетто, нищення єврейських дорослих громадян і дітей на території гебітскомісаріату.*

Актуальність проблеми та стан її вивчення. В травні цього року виповнилося 75 років завершення Другої світової війни в Європі, а у вересні – закінчення цього найбільшого збройного конфлікту у світі за всю історію людської цивілізації. Друга світова війна тривала 2194 дні від 1 вересня 1939 року до 2 вересня 1945 року. В ній брали участь 62 держави з 73, які тоді існували. Загинуло до 70 млн. людей, з яких СРСР втратив майже 30 млн. військових та біля 15 млн. цивільних в Україні відповідно – 2,5 млн. загинули під час військових дій, 5,5 млн. – втрати серед військовополонених та мирного населення, тобто п'ята частина населення

України станом на 1941 рік. Плануючи війну на Сході проти Радянського Союзу Гітлер під час наради вищого генералітету підкреслював, що вона буде різко відрізнятися від війни на Заході «На Сході, – заявив він, – жорстокість є благом для майбутнього». Відповідно до такої тези поряд з військовими діями планувалася і здійснювалася в реальних окупаційних умовах тотальний фізичний, духовний та адміністративний терор проти цивільного населення та військовополонених [1, с. 6,14].

Як відомо, серед цих людських втрат майже половина – це цивільні жертви, зокрема й 6 млн. євреїв в світі, й зокрема 1,5 млн. осіб єврейської національності в СРСР. Так, наприклад, у «Пам'ятці німецького солдата» чітко зазначалося: «У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні... не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчина чи хлопчик. Убиваючи, тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своїй сім'ї і прославившись у віках» [2, с. 766-772].

В директивах плану «Барбароса», затвердженого верховним командуванням вермахту 13 березня 1941 року, рейхсфюрер СС Гімлер отримав пряму вказівку на знищення євреїв, слов'ян і циган, а також комуністів, військових комісарів і політпрацівників без суду і слідства. Для здійснення цього завдання були створені чотири оперативні групи СС, які безпосередньо займалися фізичною ліквідацією цих категорій і груп населення (А,В,С,Д). «Ейзацгрупи С і Д» отримали наказ про такі звірячі дії в Україні, зокрема й на Поділлі [3, с. X-XI].

Подія Другої Світової війни в цілому присвячено сотні тисяч статей, монографій, спогадів, документів, світлин тощо. Стосовно нашого краю є також тисячі публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених, краєзнавців, дослідників, журналістів, пересічних громадян. На тему, заявлену в статті, певні матеріали є в недавніх дослідженнях М. Михайлюка, П. Слободянюка, В. Прокопчука, Ю. Олійника, С. Демченка, А. Філіюка, О. Круглова, М. Гориної, Л. Качуровської, В. Галатиря, автора статті, в наукових публікаціях «Черная книга», «Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941 – 1944 рр.)», «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944. Документи і матеріали», «Подолани в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)», в матеріалах наукових збірників наукових конференцій різних рівнів, журналів, публікацій місцевих періодичних видань тощо.

Метою цієї статті є більш глибоке детальніше вивчення зазначеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Після окупації українських земель, починаючи з кінця літа 1941 року, бузувірський план нацистів щодо знищення єврейського населення запрацював на повну силу. Вони були загнані в гетто, спеціальні резервації, які створювались у місцях компактного про-

живання єврейського населення в містах і районних центрах, або на околицях населених пунктів. Під гетто пристосовувались ферми, конюшні, склади, інші господарські будівлі, які зовні обгороджувались декількома рядами колючого дроту та охоронялися місцевою поліцією, серед них, до речі, було чимало й євреїв. Окупанти створили нестерпні умови для життя: тут була неймовірна скупченість, відсутність медичного обслуговування, антисанітарія, майже повна відсутність харчів, ліків, води, тощо – все це призводило до спалаху епідемій, голоду, смерті, страху і безвиході. Заборонялось навіть дотримання релігійних обрядів, громадських зібрань тощо. Вже з 1 вересня 1941 року було видано розпорядження про обов'язкове носіння євреями жовтої шестикутної зірки на грудях ліворуч і на спині розміром 7x8 см. Для управління єврейським гетто і єврейськими громадами німці створювали єврейські органи самоуправління – юденрати, що діяли під наглядом гебітскомісаріатів і, як вже зазначалось, за порядком слідувала єврейська поліція і німецькі солдати. Все майно євреїв, переселених в гетто, підлягало конфіскації. Водночас працездатна частина єврейського населення залучалася до важких підневільних робіт під наглядом поліцейських і німецьких вояків [4, с.321-334].

Однак основним завданням, згідно вказівок і розпоряджень вищого гітлерівського командування, було фізичне знищення євреїв, а також, як вже зазначалось, слов'ян і циган. Так, наприклад, за архівними даними, на території тодішньої Кам'янець-Подільської області функціонувало 38 гетто. Знищення нацистами євреїв на цій окупованій території проходило в три етапи. Перший охоплював рамки з липня 1941-го по січень 1942 рр. Другий тривав з лютого 1942 року по осінь 1943 року. Третій охопив осінь 1943 – зиму 1944 рр. [5, с. 9].

Варто також зазначити, що окупована територія Кам'янець-Подільської області увійшла до складу найбільшої на території рейхскомісаріату «Україна» адміністративної одиниці – генеральної округи «Волинь-Поділля», до якої окрім території Кам'янець-Подільської, увійшла також Рівненська, Волинська, південні райони Пінської та Брестської областей (Білоруська РСР), а також північні райони сучасної Тернопільської області та західні райони (Барський, Мурованокуриловецький та Яришівський) сучасної Вінницької області. На території нашого краю було створено 9 нових адміністративних одиниць – гебітів.

Кам'янець-Подільський став центром Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату, до якого входили: окрім м. Кам'янця-Подільського (населення 55 044 тис. осіб) ще Кам'янець-Подільський район (населення 54460 тис. осіб), Орининський район (населення 33087 тис. осіб), Смортицький район (населення 43607 тис. осіб), Староушицький район (населення

27861 тис. осіб) та Чемеровецький район (населення 38027 тис. осіб), До-жжочський район [5, с. 63].

Особливо жакливі події знищення євреїв окупантами на території області пройшли в серпні – вересні 1941 року. Так, наприклад, тільки в Дунаєвському районі 31 серпня в Миньківцях гітлерівці розстріляли 1840 євреїв, під Соکیلцем – 1224, у Смотричі – 1441, в Балині – 264, у Шатаві та Макові – 1218, на залізничній станції Дунаївці – 117 осіб. Дещо пізніше за відмову вантажити зерно в Дунаївцях на телефоних стовпах німці повісили 20 єврейських юнаків, а потім ще 200 євреїв. Мученицькою смертю загинуло 2,3 тис. євреїв з навколишніх сіл, що прилягали до Дем'янківцєв, їх жакливо замурували у Дем'янківській фосфоритній шахті [6, с. 58].

Протягом 1942-1944 років більше ста тисяч євреїв всіх вікових категорій було знищено в Полонному, Шепетівці, Славуті, Ізяславі, Білогір'ї, Старокостянтиніві, Красиліві, Проскуріві, Летичеві, Деражні, Віньківцях та деяких інших населених пунктах і районах краю. Гинули, як вже зазначалось всі, однак найстрашнішим було те, що, згідно з вказівками Гітлера та його посіпака насамперед знищували майбутнє єврейської нації – її немовлят, дітей, підлітків, юнаків і дівчат, а також не жаліли людей похилого віку, інвалідів та немічних. За деякими підрахунками молодших за віком дітей було від 40 до 45 відсотків. Так, наприклад, за свідченнями мешканців с. Новики, що на Старокостянтинівщині, окупанти в селі стратили 155 осіб, з них більше половини – це діти з будинку інвалідів віком від одного до 12 років. Їх кидали прямо в протитанковий рив і безжалісно розстрілювали з автоматів [16, арк. 32].

990 довгих днів і ночей тривав окупаційний режим в Кам'янці-Подільському. Із його утвердження, для мешканців центру гебітскомісаріату та краю, настали чорні дні, появилися численні безневинні людські жертви, матеріальні збитки та моральні втрати. В перші ж дні окупації гітлерівці приступили до створення спеціального мікрорайону для проживання німецьких офіцерів і фольксдойче. З цієї метою на окраїни міста переселено кілька сотень українських сімей. Зокрема, виселяли родини, що мали заборгованість по квартплаті, а їхні будинки виставили на аукціон й продали новим «господарям». Наказом коменданта, від 3 серпня 1941 року була запроваджена комендантська година. Всьому цивільному населенню заборонялося ходити по вулицях з 21 год. до 5 год. ранку. Тих, хто з'являвся в цей час на вулиці, нещадно карали. Через кілька днів набув чинності наказ про здачу зброї, різноманітної радіоапаратури, запчастин, набоїв, військового спорядження і одягу тощо. З січня 1942 року мешканцям заборонили надавати приміщення, їжу, одяг чи іншу допомогу немісцевим особам без особистих документів. Порушників вищезазначених заборон неминуче чекала смертна кара [17, с. 84-85].

Здійснюючи політику геноциду, гітлерівці відвели Кам'янцю-Подільському жахливу роль одного з центрів знищення осіб єврейської національності. Так, наприклад, конвеєром смерті для євреїв стало гетто в Кам'янці-Подільському та місця розстрілів на його околицях. Необхідно зазначити, що перші розстріли євреїв відбулися в Старому місті ще в липні 1941 року, коли там було знищено 400 єврейських чоловіків. Подальше нищення осіб розпочалося наприкінці серпня 1941 року і тривало до березня 1944 р. За цей час за неповними даними в Кам'янці-Подільському було знищено понад 85 тис. євреїв та місцевого населення [1, с. 166; 7, с. 43]. Водночас необхідно зазначити, що поряд з місцевими євреями у ньому загинули єврейські сім'ї з Угорщини, Польщі, Чехо-Словаччини. За даними акту Надзвичайної комісії із розслідування злочинів, вчинених гітлерівськими загарбниками в Кам'янці – Подільському кількість розстріляних іноземних євреїв згідно одних даних складає 18, 0 тис. осіб, за іншими даними до 20 тис. осіб [8, с. 157].

Трагічною є історія цих іноземних євреїв. Найбільше їх вивезли з Угорщини, мотивуючи тим, що Угорщина підтримувала нацистську Німеччину, її війська брали участь у воєнних діях на Східному фронті, зокрема й в Україні, а в Кам'янці-Подільському навіть перебували угорські саперні підрозділи (8-й угорський «армійський корпус»), хоча їх участь у нищенні іноземних євреїв не встановлена. Основною причиною переселення єврейського населення, наприклад з Угорщини, було те, що ці євреї опинились в цій країні після того, як втекли з територій, що відійшли до СРСР в 1939 – 1940 рр. Вони так і не стали громадянами Угорщини і уряд вирішив їх депортувати на підконтрольну угорським військам територію Західної України, зокрема й в Кам'янець-Подільський, щоб використати їх з метою працевлаштування в новостворених трудових таборах для відновлення зруйнованої інфраструктури. На жаль, їх потягами змогли довести до прикордонного населеного пункту Кьорьошмеже (Ясиня, Рахівський район Закарпаття), де був організований транзитний табір. Звідси євреїв вивозили на вантажівках на Тернопільщину (Чортків, Бучач) і Кам'янецьчину. До речі, частина євреїв з Коломиї і з Тернопільщини змушена була добиратись пішки під конвоем. Загалом у липні – серпні 1941 року з Угорщини до Кам'янця-Подільського депортували, за різними оцінками, від 14 до 18 – 20 тис. осіб з тих 30-35 тис. іноземних євреїв – біженців з території Третього Рейху (Німеччини, Австрії, Чехо-Словаччини), Польщі, СРСР. Стурбована таким напливом єврейських переселенців німецька адміністрація почала тимчасово розміщати новоприбулих у покинутих будинках евакуйованих громадян та у спорожнелих військових казармах, однак велика скупченість людей, наявність малих дітей і людей похилого віку та інвалідів, неможливість забезпечення іноземних

евреїв харчуванням, теплою водою, ліками, можливість спалаху епідемії, змусили нову владу швидко вирішувати «єврейське питання». Пройшло декілька етапів консультацій і обговорень між німецькими і угорськими військовими властями щодо цього питання. Іноземних громадян вирішили змішати з подільськими євреями і всіх зосередили в Старому місті, виселивши звідти українське населення. Однак в Старому місті, тобто в новому гетто, не вдалось вирішити вищезазначені проблеми, розпочався голод, збільшилась кількість померлих. Депортовані євреї писали рідним листи з проханням їх врятувати. В одному з них зазначалося: «Нас приблизно 2 тис. – маленькі діти, старі жінки та чоловіки. Після 5 днів жахливих мук ми прибули до Кам'янець – Подільського. Ми без грошей, їжі та у сильному відчаї. Нас чекає голодна смерть. Зробіть щось, тому що це наш кінець» [8, с. 156].

На жаль, кінець дійсно настав. 25 серпня 1941 року стало відомо про те, що німецька влада в особі обергрупенфюрера СС і поліції у тилу групи армій «Південь» Фрідріха Екельна «остаточно вирішила» радикальним способом розправитись з цією проблемою, тобто до 1 вересня 1941 року провести повну фізичну ліквідацію євреїв в Кам'янці-Подільському, не жаліючи дітей і жінок. Розпорядження Фрідріха Екельна було продиктовано директивою керівництва Третього Рейху від 13 серпня 1941 року про остаточне вирішення єврейського питання на території східних окупованих територій [4, с. 321]. Однак для бранців гетто в Старому місті було оголошено про їхнє переселення на нове місце проживання через епідемію дизентерії, що тоді розпочиналася в Старому місті.

В розпорядженні обергрупенфюрера Екельна були достатні сили, щоб пошвидше провести цю акцію – це штабна рота (особиста охорона Екельна), 45-й резервний поліцейський батальйон, 320-й польовий поліцейський батальйон під керівництвом майора Далла, який з 19 серпня 1941 року перебував у розпорядженні Екельна та деякі інші військові формування.

У перший день розстрілів 26 серпня 1941 року було страчено 4,2 тис. осіб єврейської національності, серед них – всі вікові категорії – від немовлят до людей похилого віку та інвалідів. Людей групами вивозили з Старого міста вантажними машинами на розстріл за 5 км від міста в районі єврейського кладовища та колишніх порохових складів. Розстрілювали у 5-6 метрових воронкоподібних ямах (швидше всього вони були приготовлені в результаті підготовлених вибухів). Так, наприклад, Держкомісією із розслідування злочинів окупаційного режиму в м. Кам'янці – Подільському було встановлено, що в ямі – могилі №2 (розмір 2,3 на 2 м), на віддалі двох метрів від зруйнованого кам'яного складу, знайдено 52 трупи зі зв'язаними телефонним проводом і ремінцями назад руками (з них 40

– чоловічої і 12 жіночої статі). Всі загиблі з цієї могили були у віці від 17 до 19 років. В ямі – могилі №3, яка була спеціально підготовлена, була великою за об'ємом, було поховано до 8,0 тис. трупів. Як було встановлено, методом розстрілу стала «укладка сардин», тобто коли жертви шарами один до одного лягали в яму обличчям до низу, після чого їх вбивали пострілом в потилиці. Перед цим євреїв заставляли роздягатися, віддавати гроші, прикраси тощо. Трупи в цій могилі були в нижньому одязі – жінки в платтях, чоловіки і діти – в сорочках. Судово-медичну експертизу було проведено відносно 272 трупів і 40 черепів. З них виявлено 116 трупів жінок, 82 трупи дітей і 74 трупи чоловіків. Більшість жінок тримали в своїх зогнених руках трупи дітей, притиснутих грудей. Одяг трупів і шкарпетки в основному були закордонного походження – це свідчення, що тут були розстріляні євреї – іноземці. В ямах – могилах №4 і №5 відповідно було знайдено 6,8 тис. трупів (досліджено 113 трупів і 104 окремих черепи – з них 32 чоловічих, 2 жіночих і 29 дитячих) і 7,2 тис. трупів (досліджено приблизно таку ж кількість чоловічих, жіночих і дитячих трупів, як в третій і четвертій ямах). Така ж картина була й в ямі – могилі №6, в якій знаходилося 32,0 тис. трупів [1, с. 158-162].

Необхідно також відзначити, що низка ям – могил була досліджена на старому руському кладовищі, на дільниці навчального батальйону і на єврейському кладовищі. Фактично й там було досліджено трупи чоловіків, жінок, дітей. До речі в багатьох могилах були трупи військовополонених і жителів навколишніх сіл і районів, які входили до складу Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату. За попередніми розрахунками комісії:

- в районі колишніх порохових складів було захоронено до 50 – 55 тис. осіб;

- в районі навчального батальйону – 20, 4 тис. осіб;

- на старому руському кладовищі – до 6 тис. осіб;

- на єврейському кладовищі – 2, 3 тис. осіб;

- в дворі гестапо, в ботанічному саду і на скотомогильнику біля 1, 7 тис. осіб.

Фактично комісія встановила, що кількість знищених угорських і місцевих євреїв, мирних громадян з міста і навколишніх сіл, а також військовополонених склала 85 тис. осіб [1, с.162-166]. За підрахунками автора статті, кількість немовлят і дітей у віці від 6 місяців до 12-13 років, а також підлітків і юнаків та юнок від 14 до 30 років складає від 40 до 45 відсотків. Це один з найстрашніших злочинів нацистського окупаційного режиму тільки на території Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату.

До цих страшних цифр і фактів необхідно додати ще одне злочиння нацистів щодо дітей, над якими в Кам'янці-Подільському ставились бузвірські медичні експерименти. Дорослих і дітей (в основному з єврей-

ських родин) поліцейські вилучували в селах Кам'янець-Подільського, Орининського, Смотрицького, Староушицького і Чемеровецького районів, Довжка, а потім підводами під охороною доставляли у казарми міста Кам'янець-Подільського у мікрорайон «Польські фільварки». Ці казарми колись належали санчастині прикордонного загону, а німці перетворили ці приміщення на «Blockhaus №13», де над в'язнями з навколишніх населених пунктів, а також євреями з гетто в «Старому місті» проводились медичні експерименти. Цими страшними дослідженнями керував військовий лікар, гауптман Фріц Енкель, який закінчив Дрезденське військово-медичне училище. «Blockhaus №13» посилено охоронявся. Ув'язнених добре годували, особливо дітей, їм навіть роздавали іграшки. Згодом дітей на ніч стали відокремлювати від решти піддослідних. Іноді вночі дітей вивозили вантажівками. Як згадували деякі ті, хто вижив, їх вивозили у Чернівці у німецький військовий шпиталь. У дітей відбирали кров та шкіру для лікування німецьких військовослужбовців. Після дослідів доля дітей була очевидна. Як стверджували свідки, у районі клініки Чернівецького медінституту були захоронення жертв медекспериментів [8, с.158-159].

До речі, у спогадах Леоніда Підлісного і Семена Вайсблая зафіксовано, що головний лікар був дуже жорстокою людиною, адже над частиною дітей експерименти ставили на місці: давали різні пігулки, від яких розпочинався пронос або якесь інше захворювання, іншим робили уколи, після яких дитина втрачала мову і координацію рухів, і з часом помирала. Так, наприклад, Леонід Підлісний, який в двох – трьохрічному віці разом з матір'ю попав у цей «Blockhaus №13», запам'ятав високого есесівця у чорній уніформі, поруч з яким завжди була велика зла собака. Малих дітей охоронці прив'язували мотузкою до возів, їх стеріг злий пес, а дорослі в цей час працювали на кухні або пральні. Семен Вайсблай розповідав Леоніду Підлісному, що головний лікар міг приложити руку дитини до гарячої плити і спостерігати за її стражданнями. Також персонал міг поміщати руку або ногу піддослідних у холодильну камеру і спостерігали за омертвінням тканин. Маленький Леонід також зазнав страшних мук: його тіло майже все вимазали якоюсь маззю, після чого шкіра вкрилася язвами. Непридатних для подальших дослідів дітей вбивали у газвагенах («душогубках»), які приїздили на подвір'я медустанови. Труп оглядали німецькі лікарі і занотовували причину смерті. Частина вилучених і напівживих дітей просто вивозили в район єврейського кладовища, або в інші місця, і там їх розстрілювали. Батьків вбитих дітей також розстрілювали, а в деяких випадках переводили до гетто в «Старому місті» [9, с. 216-224].

До речі, це гетто проіснувало десь до кінця 1942 року, хоча розстріли євреїв тривали й у 1943 – 1944 рр. А барак №13 ще рік після ліквідації гетто функціонував, дітей й надалі піддавали бузувірським експериментам.

Напевно про могили цих піддослідних повідомляв дослідник П. Слободянюк, зазначаючи, що наприкінці 1942 року, й ймовірно протягом 1943 року, німці розстріляли і поховали понад 500 єврейських дітей віком від 4 до 8-10 років [10, с. 499].

Як свідчила комісії інженер Радзієвич Л.К., вона була свідком того, що восени 1942 року по вулиці Ворошилова рухалися підводи, наповнені маленькими дітьми, а за ними рядами по 4-5 осіб, які тримались за руки, йшли діти 4-8 років. Вони йшли, схиливши голови, без криків і зойків. Напевне вони не знали, куди їх ведуть, але хотіли смерті, щоб позбавитись страшних мук [5, с. 499].

Один із в'язнів «Blockhaus №13» малолітній Леонід Підлісний чудом вижив після нелюдських дослідів німецьких лікарів. Причиною того, що Леонід й сьогодні живе в Хмельницькому, стало те, що його батько воював з німцями в складі партизанського загону ім. Чапаєва, що діяв на Кам'янецьчині і Чемерівччині. Зі свідчень комісара загону Йосипа Сирваровського відомо, що у лютому 1943 року батько Леоніда Йосип Підлісний разом з бійцями загону напали на охорону гетто і барака №13, і звільнили бранців цього страшного ізолятора, де тримали інфікованих дітей разом з вцілілими батьками. Леоніда з бараку винесли у мішку, а всіх звільнених в'язнів доправили в ліс та розмістили у землянках. У зв'язку з тим, що партизанський загін постійно передислоковувався, сім'я Підлісних переховувалась у різних людей і дочекалась перемоги у батьківській хаті [9, с. 220-224].

Як бачимо місто Кам'янець-Подільський стало одним з центрів нищення єврейського населення не тільки місцевого проживання, а й іноземного походження. Постійні розстріли проходили не тільки в центрі гебітскомісаріату, а й в його районах. До речі, необхідно зазначити, що частину євреїв, зокрема й дітей та підлітків, привозили з Ориніна, Лянцкоруні (нині Зарічанка), Балина, Китайгорода, Смотрича, Старої Ушиці, Чемерівців, Шатави, Студениці тощо. У червні-жовтні 1942 року їх привозили у Кам'янець-Подільське гетто, а дещо пізніше знищували. Так, наприклад, 813 євреїв із Смотрича і Чемерівців були розстріляні 1 серпня 1942 року у Кам'янці-Подільському. У вересні 1942 року в гетто відібрали єврейських лікарів і знищили разом з родинами [11, с.43-48]. На Довжжку і в навколишніх селах було замучено і розстріляно 327 осіб [14, арк. 91].

Жорстокі методи нацистів щодо нищення мирного населення привели до появи підпільного руху і партизанської боротьби в місті і населених пунктах гебіту. Це, в свою чергу, викликало посилення німецьких репресій. Вже 9 травня 1942 року окружний гебітскомісар видав розпорядження про застосування найжорстокіших акцій, аж до розстрілу, тих, хто насмілювався допомагати підпільникам чи партизанам. Так, наприклад, у селі

Ляшковиці (нині с. Збруч) гітлерівці запрягли підлітків – євреїв у борони та плуги і під дулами автоматів гнали на заміновані поля між Жванцем і Ластівцями, щоб використовувати ці родючі землі для ведення сільсько-господарських робіт. Члени молодіжної патріотичної групи села на чолі з Іваном Гнатюком вирішили врятувати єврейських підлітків від смерті. Однак нацисти натрапили на слід і, при спробі визволити підневільних осіб, в неділю, 15 червня 1942 року заарештували їх, били довго і нещадно, калічили, а після таких катувань запрягли в борони і примусили під дулами автоматів розмінювати поле. Тих, хто вцілів, німці і поліція поставили на краю заготовленої ями та безжально розстріляли. Вслід за ними загинуло ще десять сімей – заручників, а їхні оселі було спалено. В одній могилі – траншеї були поховані 22 односельці та 29 підлітків – євреїв [17, с. 86].

Аналогічні акції з молодими підпільниками пройшли в селах Ріпенці, Сокіл, Баговиця, Слобідки-Рихтівської, Оринина тощо.

У липні 1943 року німецькі головорізи закатували членів антифашистської підпільної групи з Кам'янки. Від рук гітлерівських карателів загинув майор Петро Заплатинський, командир партизанського загону імені Боженка, що діяв поблизу Оринина. У жовтні 1943 року нацисти напали на слід Кам'янець – Подільської міської підпільної організації, яку очолював О. Павлюк та заарештували більшість її членів. Гестапівці піддали юних підпільників нелюдським катуванням, однак вони трималися мужньо і навіть зробили відчайдушну спробу врятуватися від смерті. В ніч на 18 листопада вони напали на тюремну охорону, знищили її та відкрили камери на першому і другому поверхах. Так було визволено 30 месників. Однак частину підпільників, які знаходились на третьому поверсі, врятувати не вдалось, їх всіх стратили 27 листопада 1943 року. Подібні злочини чинили гітлерівці на Довжку, у Приворотті, в Кадиївцях, Кульчійцях, Калачківцях, Думанові, Мар'янівцях. Чернокозинцях тощо. Хвиля масових розстрілів і повішань прокотилася під час відступу німецьких загарбників у Бразі, Великій Слобідці, Вихватнівцях, Гринчуку, Демшині, Зінківцях, Китайгороді, Мілівцях, Супрунківцях, Тарасівці, Шутнівцях, Цвіклівцях, Ходорівцях та інших населених пунктах гебіту. Серед страчених була велика кількість дітей, підлітків та юнаків [17, с. 88 - 89].

Водночас, масові розстріли європейських сімей проводились на місцях в регіонах гебіту «Кам'янець-Подільський». Так, наприклад, на схід від Оринина на віддалі 2 км по напрямку до с. Жердя комісією із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіонах було виявлено 2 могили, де за показами свідків в другій половині червня 1942 року було розстріляно 1700 осіб європейської національності. Довжина кожної ями була 18 м, ширина 4 м і глибина 3,5 м. Німці виділяли окремі групи людей по 10 осіб, примушували роздягатись до гола, забирали всі речі і ставили їх

на перекинуті через ями дошки і так стріляли в них, люди падали в могили – траншеї, вбиті на смерть і поранені. Малих дітей, за свідченням очевидців, із машин скидали в ями живими. При розкопі могили виявлено, що в ямах грудних дітей було – 40, жінок 650, чоловіків – 480, дітей віком до 14 років – 530 [12, арк. 85].

Районна комісія із розслідування гітлерівських злочинів на території Смотрицького району, який також входив до складу гебіту «Кам'янець-Подільський», встановила, що в центрі Смотрича були розкопані дві могили, в яких було захоронено до 1000 осіб єврейської національності і деяких місцевих жителів. Трупі в більшості вже були муміфіковані, тому фактично можливо було тільки встановити, що тут були особи середнього і дитячого віку [12, арк. 94].

Із спогадів жителя містечка Смотрич Батюкевича Петра Володимировича встановлено, що в центрі містечка, де був базар, було організовано німцями єврейське гетто, євреїв звозили з усього Смотрицького району, потім, з 1942 року почали розстрілювати, перед тим забирали золото, коштовності, гроші, одяг, вивозили на окраїну, що називалася «Бойня», заставляли копати могили – траншеї і там розстрілювали і зразу ж засипали землю, однак земля рухалася, й кров виступала ще 2-3 дні. В Смотричі було ще єврейське кладовище, там також вбивали євреїв. Розстрілювали в основному поліцаї, німці керували цим процесом. Всього, за спогадами П. Батюкевича та інших мешканців Смотрича було знищено біля 3,0 тис. осіб єврейської національності [5, с.182-183]. Гребенюк Марія Олексіївна, мешканка Смотрича, також розповідала, що вона запам'ятала, як велику групу євреїв, дітей, жінок, старих людей загнали в річку і там розстрілювали, вода в річці була червона. Пізніше євреїв розстрілювали на «Окопиську», там було єврейське кладовище [5, с.187]. А мешканець с. Балин (тоді Смотрицького району) С.Т. Колісник розповів, що перед війною в селі проживало 204 євреї. 2 вересня 1942 року їх всіх зібрали, сюди ж підвезли євреїв з навколишніх населених пунктів і всіх розстріляли за селом в «Глинську», перед розстрілом всіх роздягнули, все позабирали (коштовності, гроші, прикраси, золото) тощо. В могилу – траншею першим йшов рабин з сім'єю, з книжкою. Його дружину й дочку першими розстріляли, за ними пішли інші. А змішані єврейські сім'ї вивозили в Кам'янець-Подільський [5, с. 195-196].

В акті Смотрицької районної комісії та доповідній записці Смотрицького РК КП(б)У зазначено, що розстріляно по району 2163 особи, в Смотричі – 1441, в Купині – 375, в Балині – 261 особа, повішено 8 людей, вивезено на каторгу в Німеччину 5545 підлітків, юнаків і дівчат від 15 до 20 років [5, с. 327].

Чемеровецька районна комісія встановила, що протягом 1942-1943 років в декількох могилах біля Чемеровецької МТС, за хлівом «Заготскот», біля міського кладовища виявлено 353 трупи людей різного віку, серед них 19 дітей [13, арк.62-64].

Довжоцька районна комісія із розслідування злочинів нацистів встановила, що в населених пунктах району було замучено і розстріляно 327 мирних громадян, з них – до 40% дітей та підлітків [19, арк.5].

У вересні 1942 року відбулась жорстока розправа над єврейським населенням Старої Ушиці і Студениці. Про це найбільш документально зафіксовано у показаннях командира шуцманської роти капітана Залози, який безпосередньо брав участь у цих злодіяннях, де загинуло біля 400 староушицьких євреїв і понад 100 із Студениці. Серед них багато дітей і підлітків. Велика траншея – могила (довжина 12 м, ширина 5 м, глибина – 1,5 м) була задалегідь приготовлена в полі на пагорбі на виході із Старої Ушиці та недалеко від села Кривчани. Коли колона приречених на смерть євреїв підійшла до пагорбу, її повернули до західної частини траншеї, де було зроблено похилий спуск шириною до 2 метрів. Коли приречені євреї зрозуміли, що їх обманули почався страшний зойк і крики, дитячий плач, люди почали викидати документи, дорогоцінності, портсигари, кільця, фотографії, листи, гроші тощо. Їх зразу ж підбирали поліцейські, сортували, пакували в мішки і вантажили на підводи.

Колону супроводжували жандарми, шуцмани, представники СД із кримінальної групи, поліцаї. Коли євреї наблизились до ями на відстань до 15-20 метрів, їх під дулами автоматів і кулеметів примусили всіх роздягатись, шикуватися по 5 осіб і ударом прикладів заганяли в траншею. Там на них вже чекав кат, який був вже добре на підпитку і наказував всім лягати обличчям донизу. Пострілом в потилицю він вбивав «п'ятірку» і жестом показував на наступні жертви. На краю ями жандарм «галочками» відзначав вбитих. Приречені на смерть після перших пострілів підняли звирячий крик, який було чути, як згадували мешканці Старої Ушиці і Кривчан, дуже добре і дуже страшно. Однак це ще більше озлоблювало катів і вони ударами прикладів заганяли стариків, жінок і дітей та юнаків до спільної могили. А з маленькими дітьми, силоміць забраних у молодих матерів, розігрували страшну і трагічну виставу: жандарми їх підкидали над ямою, а кат розстрілював у повітрі, якщо ж не попадав, то діти гинули під трупами своїх і чужих батьків та матерів. Таким чином, як вже зазначалось, було знищено біля 400 староушицьких євреїв, а під кінець «акції» було підвезено на вантажівках ще більше 100 євреїв із Студениці, які також були знищені без жалю і совісті. Як вже зазначалось, такі ж жахливі акції були проведені не тільки на території Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату, а й по всьому Поділлію і Україні. [14, с. 537 - 539].

У 1985 році на місці загибелі євреїв Старої Ушиці і Студениці, що на Кам'янецьчині, за сприяння єврейських громадських організацій і місцевої влади було встановлено пам'ятний знак у вигляді стели з барельєфом жінки з мертвою дитиною на руках, яка зі всіх сил проклинає своїх катів. Стела з барельєфом була виготовлена староушицьким самобутнім митцем Випіровським Борисом Володимировичем.

Як відомо, війна Німеччини проти СРСР планувалась як «бліцкриг», розрахований на 3-5 місяців бойових дій, однак крах цього плану привів до масової мобілізації працездатного населення на фронт і різкого скорочення трудових ресурсів рейху. Тому вже в січні 1942 року нацистська верхівка прийняла рішення про депортацію українського населення на роботу в промисловість, насамперед оборонну, а також в сільське господарство, на будівництво і відновлювальні роботи після бомбардувань військово-повітряних сил антигітлерівської коаліції. Варто зазначити, що на початковому етапі гітлерівцям вдалось провести потужну пропагандистську акцію щодо заможного життя добровольців, які погоджувалися виїхати в Німеччину та окупованих нею країн, особливо в Австрію. Однак вже влітку 1942 року добровільний етап завершився і окупанти почали вивозити молодь примусово, здійснюючи облави, залякуючи та караючи тих хто не хотів більше їхати в рейх для підтримки її економіки. Для цього практикувалось спалення дворів, захоплення заручників, конфіскація худоби, примусове відправлення іншого члена родини, а також розстріли, повішення та концтабори тощо. Основну масу депортованих в Німеччину та Австрію, як вже зазначалось, складали підлітки і молодь віком від 15 до 19-20 років. Як автор статті, хочу навести такі приклади з особистого життя: моя мати Блажевич Олександра Іллівна протягом трьох років була примусово вивезена в рейх і важко працювала на хімічній фабриці, мати дружини Касапчук Надія Павлівна – на заводі по виробництву сталених канатних тросів, а пізніше – на сільгоспроботах, батько Касапчук Іван Іванович – на літейному заводі в м. Кельні, дядько Яровий Яків Павлович був направлений в концтабір «Адмірал Бромі» (плавучий табір), в якому перебували сотні українських, російських, французьких та італійських юнаків, яких примушували працювати по 14-16 годин на добу на військовому заводі. На період примусового вивезення їм було по 17-18 років. Нелегким було їхнє життя на чужині, багато таких невірників не повернулися додому, загинули в далекій Німеччині чи Австрії.

Скільки всього було відправлено підлітків, юнаків і дівчат з Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату достеменно встановити напевно повністю не вдасться (не всі документи збереглися), однак за тими архівними відомостями, що є в наявності, з міста Кам'янець-Подільського і району було вивезено понад 5,0 тис. осіб, з Оринінського району – 4788 осіб, Смо-

трицького району – 4490 осіб, Староушицького району – 3002 особи, Довжоцького району – 7195 осіб, Чемеровецького району – 3125 осіб [18, арк.3].

Висновок. Як бачимо, нищення євреїв на окупованих німцями територіях, зокрема й у нашому краї, було державно – військовою доктриною Гітлера і його камарильї, жадобою нацистів утвердити на планеті панування арійської раси і повністю ліквідувати, на їхню думку, і таких «недолюдей», як євреї, слов'яни і цигани.

Джерела і література

1. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А. – 2015. 454 с. (серія: «Праці Державного архіву Хмельницької області»: вип. 11).
2. Лисенко О.С. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект// Архіви окупації, 1941-1944 (упорядник Н. Маковська). – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – с. 766-872.
3. Черная книга о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941-1945 гг. / составлена под ред. Василия Гроссмана, Ильи Еренбурга – Киев: МИП «Оберег», 1991. – 615 с.
4. Слободянюк П.Я. Європейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький: ПП «Прометей», 2005. – 409 с.
5. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів, матеріалів та світлин. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – 492 с.
6. Прокопчук В.С. Голокост на Дунаєвеччині: 1941 – 1944 рр. // Подільська іст.-краєзн. конф.: зб. мат. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – 496 с.
7. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О.ф. Р – 863.оп.2. спр. 93. арк. 43.
8. Михайлюк М.В. Маловідомі сторінки історії Кам'янець-Подільського в часи Голокосту // Кам'янець-Подільський у контексті українсько – єврейських зв'язків: мат. V міжн. наук.-практ. конф., м. Кам.-Под., 7-8 жовтня 2019 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. – с. 155 – 160.
9. «Мы хотели жить...Свидетельства и документы». Книга 2. Редактор – составитель Борис Забарко. – Киев: Дух і літера, 2014. – 792 с.
10. Слободянюк П. Трагедія євреїв України в роки Другої світової війни. / Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції;

- відп. ред. Л.В. Легасова. – Київ: Національний музей історії України в роки Великої Вітчизняної війни. 2011. 604 с.
11. Круглов А. «Еврейская акция» в Каменец-Подольском в конце августа 1941 г. в свете немецких документов // Голокост і сучасність, 2005. №1. – с. 43 – 48.
 12. ДАХм О. – ф. Р – 863, оп.2, спр.38, арк. 85.
 13. ДАХм О. – ф. Р – 863, оп.2, спр.48, арк. 62 – 64.
 14. ДАХм О. – ф. Р – 863, оп.2, спр.31, арк. 91.
 15. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944. Документи і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 576 с.
 16. ДАХм О. – ф. Р – 863, оп.2, спр.42, 75 арк.
 17. Філінук А.Г. Німецько-фашистський окупаційний режим на Кам'яниччині та його наслідки (1941 – 1944 роки) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції/ Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – с. 83-96.
 18. ДАХм О. – ф. Р – 863, оп.2, спр.30, арк. 3.
 19. ДАХм О. – ф. Р – 863, оп.2, спр.45, арк. 5 (рукопис).

*Блажевич Ю.І.,
м. Хмельницький*

УРОДЖЕНЕЦЬ КРАСИЛІВЩИНИ АФАНАСІЙ ЛОТОЦЬКИЙ (АРХІМАНДРИТ АМВРОСІЙ) – ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ ІСТОРИК, БОГОСЛОВ, ПЕДАГОГ, ДОСЛІДНИК ДУХОВНОЇ СТАРОВИНИ

В статті на основі документальних та меморіальних матеріалів висвітлено церковну та дослідницьку діяльність нашого земляка Лотоцького А.Л.(в чернецтві Амвросій), який маючи вищу духовну освіту, зумів проявити себе як церковного історика, магістра богослов'я, церковно-адміністративного посадовця, педагога, біографа, визначного представника волинської інтелігенції.

Ключові слова: *Красилівщина, Старокостянтинівський повіт, Лотоцький Афанасій Лукич, богослов, історик-дослідник, педагог, краєзнавець, архімандрит.*

Актуальність проблеми та стан її вивчення. Релігійний «Ренесанс», який розквітнув в добу незалежності України та її регіонів, зокрема й на Поділлі, ще раз засвідчив прагнення українців прилучитися до чистого джерела Слова Божого, самобутнього українського православ'я, народ-

них звичаїв, традицій, обрядів і віри. Вітчизняні та діаспорні дослідники, церковні історики, краєзнавці, журналісти розпочали клопітку роботу над архівними документами, історичними джерелами, матеріалами і публікаціями періодичних видань та мемуаристикою щодо повернення із забуття цілих пластів релігійної історії, біографістики, церковно-літературної спадщини, історико-краєзнавчих праць тощо.

За роки незалежності ця творча дослідницька робота знайшла своє відображення у десятках збірників матеріалів наукових історико-краєзнавчих конференцій, що проводились і проводяться в усіх регіонах України, зокрема й на Хмельниччині. В цих матеріалах сконцентровані як дослідження церковно-історичної проблематики попередніми поколіннями церковних істориків Є. Сіцінського, В. Біднова, М. Кояловича, П. Вакули, М. Яворського, О. Лотоцького, О. Павловича, М. Теодоровича, П. Орловського, І. Шиповича та інших, так і нинішньої плеяди подільських дослідників В. Адамського, Л. Баженова, В. Байдича, І. Винокура, О. Дацюка, С. Єсюніна, О. Завальнюка, А. Зінченка, Є. Зваричука, Ю. Земського, Є. Назаренка, В. Нестеренка, А. Опрі, Б. Опрі, А. Поповича, С. Причишина-Кліновського, В. Прокопчука, П. Слободянюка, І. Сесака, В. Смолінського, Ю. Телячого, А. Трембіцького, А. Філінюка, автора цієї статті та багатьох інших.

В результаті таких плідних пошукових робіт найактивніші краєзнавці та релігієзнавці обласної та Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України протягом 2017-2019 років виступали з пропозицією відродити традиції діяльності представників церковно-історичного спрямування другої половини XIX – першої третини XX ст. і створити Хмельницьке церковно – історичне товариство та розпочати випуск його друкованого органу «Праці Хмельницького церковно-історичного товариства». Ці пропозиції і побажання на початку 2020 року вилились у вихід в світ першого випуску цих «Праць...». Впевнені, що в майбутніх збірниках знайдуть своє місце історико-краєзнавчі праці, архівні документи, мемуаристика, церковно-літературна спадщина і біографістика видатних релігійних діячів краю [3, с.45-46].

Виклад основного матеріалу. Одним з таких дослідників духовної спадщини і видатних релігійних діячів був уродженець села Мончинці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (нині Красилівського району Хмельницької області) Афанасій Лукич Лотоцький (в чернецтві архімандрит Амвросій (1796-1878), син священика, який з дитинства пізнав нелегку селянську працю, полюбив початкове навчання, читання релігійної і художньої літератури, що пригодилося під час навчання у Волинській духовній семінарії. Його семінарським вчителем був ієромонах Ієрофей (Яків Петрович Лобачевський, згодом – єпископ Острівський) –

енциклопедист і поліглот, який будучи інспектором семінарії, позитивно характеризував свого учня, як «здібностей хороших, достатньо зразковий, успіхів надзвичайних, поведінки хорошої». Після закінчення Волинської духовної семінарії Афанасій Лотоцький успішно навчався у Київській духовній академії (1819-1823), де здобув ступінь богослов'я і словесних наук.

Молодий магістр і майбутній священнослужитель 17 жовтня 1823 року отримав направлення на посаду професора богослов'я та німецької і польської мов у Волинську духовну семінарію, що тоді розташовувалась у м. Острог. Одночасно з листопада 1823 року свою педагогічну діяльність поєднував з обов'язками семінарського бібліотекаря, зберігаючи книги з бібліотек Острозької академії та єзуїтського колегіуму, датовані XVI–XVIII століттями. До речі, Лотоцький зумів урятувати бібліотеку під час пожежі в семінарії і вимушеного переїзду з Острога до Аннополя. Викладацьку роботу він поєднував із священницьким служінням (сан отримав в 1823 році) в Острозькому Свято-Успенському кафедральному соборі – в чині ієрея – з 27 листопада 1823, в чині соборного протоієрея – з 8 листопада 1825 року. В липні 1826 року Афанасій Лотоцький був призначений інспектором Волинської духовної семінарії. В червні 1828 року, звільнившись за власним бажанням, переїхав до містечка Клевань Рівненського повіту Волинської губернії, де викладав Закон Божий і російську мову у повітовому училищі і виконував низку адміністративних доручень на єпархіяльній службі: був цензором проповідей духовенства і благочинним Рівненського повіту, а з 1829 року – місцевим благочинним [1, с.101].

В березні 1833 року Лотоцький став служити у місті Луцьку Волинської губернії, де обіймав посади настоятеля Свято-Покровської церкви, цензора проповідей і законовчителя міської гімназії. У 1834 році він разом з гімназією переїжджає у Клевань, де в Клеванському парафіяльному училищі – Закон Божий, а в гімназії продовжував викладати російську мову і словесність. В цьому ж році вищеназвану гімназію перевели до міста Рівного, де Лотоцький служив настоятелем соборної церкви в ім'я Воскресіння Христового та представляв духовенство у повітовому суді та Волинському губернському комітеті, що опікувався в'язницями, а також очолив Рівненське духовне управління [1, с.102].

Водночас Афанасію Лотоцькому випала доля 16 років (1844-1860) перебувати на церковній службі і педагогічній роботі у місті Варшаві. Він був настоятелем храму Володимирської ікони Божої Матері та ключарем кафедрального Свято-Троїцького собору, членом Варшавської духовної консисторії, законовчителем православних приватних дівочих пансіонатів у Варшаві, благочинним столиці Царства Польського. За дорученням Святійшого Собору в 1853 році упорядкував перший історико-статистичний

опис Варшавської православної єпархії. Важка втрата – смерть дружини у 1860 році, стала причиною звільнення Лотоцького з усіх посад і повернення на рідну Волинь. В серпні 1860 року він прийняв чернечий постриг під іменем Амвросій, на третій день після цього стає архімандритом і призначається намісником Почаївської Лаври (1860-1865). Із 17 травня 1865 року Амвросій став настоятелем Мілецького монастиря у Ковельському повіті, а з 1875 року – Володимир-Волинського монастиря, який очолював до останніх днів життя і на 81-му році помер і був похований в цьому ж монастирі [2, с.35].

Амвросій залишив чималу творчу спадщину в історії православ'я на західноукраїнських землях та в Польщі, у царині богослов'я (насамперед в галузі літургики), історико-краєзнавчих досліджень, церковно-літературних пам'яток, перекладів тощо. Лотоцький, як один з перших дослідників, який добре знав кілька європейських мов, почав шукати, опрацьовувати, перекладати з латинської та польської мов і публікувати письмові пам'ятки місцевої церковної історії, чим привернув увагу до рукописних книг і мистецьких пам'яток монастирів і храмів Волині. Також з метою проведення історико-краєзнавчих розвідок А. Лотоцький опрацьовував почаївські монастирські архіви XVI – XVIII ст., і як результат – була видана одна з основних його праць «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру», в якій автор не лише провів ґрунтовне дослідження історії Почаївської Лаври, але й описав життя і діяльність архімандрита Іова Почаївського (Залізо) та аргументовано довів важливе значення православ'я у розвитку просвітницько-моральних традицій краю. Вагоме значення праці архімандрита Амвросія підтверджується ще й тим, що наступні історики Почаївської Лаври черпали матеріали для своїх досліджень з цієї праці [3, с.49].

Необхідно також зазначити, що Афанасій Лотоцький – автор значної кількості друкованих праць (богословські статті, проповіді, історико-краєзнавчі розвідки, публікації літературних пам'яток, переклади тощо). Він також відомий не лише як церковний історик та краєзнавець, але і як біограф, зокрема на увагу заслуговує робота, в якій автор представив спогади про свого семінарського вчителя, а згодом єпископа Острозького Ієрофея (Лобачевського) – одного з найвизначніших представників волинської інтелігенції. До речі, публікувався Амвросій в Санкт-Петербурзі, Варшаві, Почаєві, Києві, Житомирі, у Волинських і Литовських єпархіальних відомостях тощо [4, с.33-336].

Висновок. Просвітницько-громадська діяльність Афанасія Лотоцького (архімандрита Амвросія) у розвитку культурно-освітніх традицій Волинського краю є досить вагомою і відчутною. Його особистий внесок у реалізацію просвітництва, педагогічній діяльності, формуванні принципів морально-релігійного виховання, підтримки національних традицій були

відзначені подвижниками братського руху, а педагогічні ідеї та історико-краєзнавчі праці знайшли своїх послідовників та наступників.

Джерела та література

1. Київська духовна академія в іменах:1819-1924; енциклопедія в 2-х т./упорядник і наук. ред. М.П. Ткачук, відп. ред. В.С. Брюховецький. – Т.2: Л-Я- Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2016. – 1004 с.; іл.
2. Омельчук, В. В. Історія освіти Волині в особах [Електронна копія] : навч. посіб. / В. В. Омельчук ; М-во освіти і науки України, Дубен. коледж Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Електрон. текст. дані (1 файл : 215 МБ). – Рівне : Волин. береги, 2014 (Рівне: РОУНБ, 2019).
3. Блажевич Ю.І. Уродженці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії – випускники Київської духовної академії // Хмельницькі краєзнавчі студії: історико-краєзнавчий збірник / [редк. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.С. (відп. секр.) та ін.]. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2019. – Вип. 19. – С. 45-57.
4. Манько М. П. Волинезнавча спадщина Афанасія Лотоцького (Архімандрита Амвросія) Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми.– Т. 33.- Житомир, 2014. – .333-336
5. Манько М. Афанасій Лотоцький (архімандрит Амвросій) і його волинезнавча спадщина / М. Манько // Минуле і сучасне Волині й Полісся : Край на межі тисячоліть : матеріали X наук. іст.-краєзнав. конф., яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000-2002 рр. : зб. наук. пр. / Манев. краєзнав. музей, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. обл. т-во краєзнавців ; упоряд. Г. В. Бондаренко. – Луцьк, 2002. – С. 245-246.

Войнаренко М. П.

м. Хмельницький

ТЕНДЕНЦІ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ КЛАСТЕРІВ ЗА УМОВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано результати досліджень вітчизняними та зарубіжними вченими тенденцій розвитку світової економіки та її впливу на структурно-якісні зміни регіональних кластерних систем. Уточнено сутність та особливості прояву цифрової економіки, яка розвивається з експоненційною швидкістю, докорінно змінюючи сутність бізнесу. Показано роль кластерів в об'єднанні потенціалу науки, бізнесу і держави для забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів.

Розвиток конкурентоспроможної національної економіки неможливий без використання всіх доступних механізмів, які прискорюють реформування і вдосконалення внутрішніх соціально-економічних процесів. Такий підхід до вивчення проблем підвищення економічної ефективності національного господарства ставить нові завдання та вимагає пошуку нових шляхів їх розв'язання.

Перш за все, йдеться про вибір конкурентоздатної моделі економіки, яка визначається вченими як солідарна інформаційна економіка, що надає ряд переваг для переходу до нового якісного етапу співпраці державних органів влади, науки і бізнесу, і яка виступає основою цифрової економіки. Остання являє собою тип економіки, що характеризується активним впровадженням і використанням цифрових технологій, а її стрімкий розвиток передбачає структурну трансформацію соціально-економічних систем та реалізацію потенціалу інновацій. Цифрові технології швидкими темпами змінюють сучасний світ та умови функціонування складних систем різного рівня – від глобальної економіки до окремих суб'єктів мікро, мезо та макrorівнів. Такі явища, які нещодавно мали лише теоретичне визнання – штучний інтелект, машинне навчання, інтернет речей, чат-боти, технології розподіленого реєстру, відомі як блокчейн, хмарні технології, «розумні» електричні мережі, будинки і міста, медицина «5P», стандарти зв'язку 3G, 4G, 5G та багато інших, – стрімко реалізуються із технічних та науково-дослідних проектів в реальність і постають невід'ємною складовою нашого повсякденного життя [1].

По мірі розвитку цифрових технологій посилюється неминучість трансформаційних процесів бізнесу в усіх галузях національної економіки. Теоретичне обґрунтування таких трансформацій покладено в основу концепцій інформаційної, електронної, мережевої, інтернет-економіки і т. п. [2; 4; 14]. Проте, світова практика широкомасштабного використання цифрових технологій в ключових сферах виробництва і послуг засвідчує необхідність розробки логічної теорії, яка змогла б системно описати сутність сучасних змін та спрогнозувати їх розвиток. Тому надзвичайно важливою є умова, щоб на сьогоднішній день переусвідомити багатофункціональність цифрових трансформаційних процесів з метою забезпечення розвитку теоретичних засад переходу від впровадження окремих цифрових технологій до комплексної побудови цифрової економічної системи в межах світової та національної економіки.

Із цифровізацією соціально-економічних систем здійснюється перехід економіки до шостого технологічного укладу, що є результатом четвертої промислової революції та передбачає формування нової економіки як системної сукупності економічних взаємозв'язків у сфері виробництва,

розподілу, обміну та споживання на основі інноваційно-техно-цифрової форми розвитку.

Як показують теоретичні дослідження і практичний досвід, одним із потужних інструментів реалізації елементів нової економіки та механізмом підвищення ефективності національної інвестиційно-інноваційної системи виступають кластерні структури [3; 6; 9].

У високорозвинених країнах світу кластерний підхід визнано основою формування національних конкурентних переваг, створення нових форм знань, розвитку інноваційних напрямів міжнародної співпраці. Реалізація кластерного підходу в новій парадигмі цифрової економіки забезпечить проникнення синергетичного ефекту в усі сфери людської діяльності, зростання соціально-економічних стандартів життя та реалізацію цілей сталого розвитку світового економічного простору.

Кластеризація регіональної економіки – це складний структурний процес, який щоденно наповнюється якісно новим економічним змістом, обумовленим особливостями прояву глобалізаційних явищ у взаємозв'язку із становленням цифрової економіки, яка розвиваються з експоненційною швидкістю, докорінно змінюючи суть бізнесу. Глобалізація є одним із найпотужніших чинників, що визначають подальший планетарний розвиток. Вона проникає у всі суспільні сфери – економіку, політику, фінанси, культуру, соціальну і законодавчу системи, екологію, безпеку та ін. Основа глобалізації формується через посилення взаємозалежності національних виробничо-економічних систем та створення високоефективних механізмів їх інтеграції в єдиний світовий економічний простір. Вже на сьогоднішній день основні види економічної діяльності (виробництво, споживання, торгівля), а також фактори виробництва (капітал, праця, трудові ресурси, сировина, управління, інформація, технологія, система ринків) організовуються в глобальному масштабі.

Стрімкий розвиток процесів глобалізації приводить до того, що на теперішній час ні одна національна економіка вже не здатна забезпечувати сталий розвиток без участі в міжнародних виробничо-господарських процесах.

Прискорення науково-технічного прогресу, швидкі темпи розвитку інформаційних технологій сформували єдиний інформаційний простір і глобальне мережеве об'єднання, що дозволяє всім учасникам отримувати необхідну інформацію в планетарному масштабі. Ефективні комунікації дозволяють: розташовувати складові виробничого процесу в різних країнах, із збереженням необхідних контактів; зменшувати обсяги фізичних контактів поміж виробниками і споживачами; виступати повноправними учасниками інтегрованого цифрового суспільства, із новими методами об-

робки, захисту та використання інформації, удосконаленими сервісами та передбачуваними можливостями і ефектами.

Практика діяльності багатьох успішних фірм в багатьох країнах світу доводить, що міжнародний характер діяльності став стійкою характеристикою лідируючих компаній, вирішальним фактором їх успіху.

Особливі досягнення глобалізації проявляються в науковій сфері, нові наукові ідеї не обмежуються державними кордонами. Переважна більшість досліджень проводяться інтернаціональними науково-дослідними об'єднаннями, наукові результати набувають глобального характеру.

Глобалізація має безпосередній взаємозв'язок з регіоналізацією економічних факторів росту. Практика вітчизняного регіонального розвитку свідчить [5; 7; 8], що останнім часом стійке економічне зростання демонструють ті регіони, які «органічно вписуються» в нові умови глобальної економіки. І навпаки, ті регіони, які орієнтуються на власну замкнутість, залишаються в рамках колишніх моделей розвитку. Вони неухильно знижують свої темпи зростання, поступово наближаючи їх до мінімальних значень.

Однак, необхідно відзначити, що для всіх без винятку регіонів України характерним є стрімке завоювання імпортними товарами і витіснення вітчизняних виробників на ринках готових виробів в харчовій, легкій промисловості, в машинобудуванні. Як наслідок, спостерігається збільшення числа проблемних регіонів; наростання процесу дезінтеграції економічного простору, викликаного, насамперед, ослабленням багатьох колишніх внутрішніх економічних зв'язків і витісненням міжрегіональних зв'язків зовнішньоекономічними.

Такі умови посилюють виклики до активізації нових територіально-галузевих та інтеграційних об'єднань – кластерів, з орієнтацією на міжнародну інтеграцію. Найважливішим показником їх діяльності є висока конкурентоспроможність на світовому ринку. Крім того, кластери передбачають комбінацію конкуренції і кооперації таким чином, що об'єднання в одних сферах допомагають успішно вести конкурентну боротьбу в інших [6; 9; 11-15].

На сьогоднішній день традиційні кластери, які були створені раніше, і мають регіональне (внутрішньонаціональне) значення, можуть поступово втрачати лідируючі позиції, якщо стратегії їх розвитку не передбачатимуть освоєння процесів інтеграції у світову спільноту та набуття міжнародного досвіду. Основою мотивації для формування міжнародних кластерів є створення широких можливостей щодо формування нових ідей та досягнення високого рівня спеціалізації за напрямками діяльності кластеру, які проявляються в наступному. Міжнародний кластер інтегрується в світове господарство на підставі високого рівня продукції чи послуг, якість яких

відповідає світовим стандартам. Практично всім кластерним структурам, а міжнародним в першу чергу, властива інноваційність в організаційній системі функціонування та реалізації виробничих проєктів, випереджаючий розвиток високотехнологічних виробництв, наукомістких секторів, підвищення якості людського капіталу та новий тип співпраці на взаємовигідних умовах держав, підприємств, науки і освіти [10,11].

Відповідно, учасниками міжнародних кластерів можуть бути як національні підприємства і організації, так і закордонні, проте результати діяльності міжнародних кластерів повинні мати високу конкурентоспроможність і попит на зовнішніх ринках.

Світові тенденції розвитку моделі інноваційної економіки, в якій отримують перевагу нематеріальні складові виробництва – знання та інтелектуальні ресурси – передбачають виділення в міжнародних кластерах інформаційно-технологічної складової, яка формується всіма учасниками кластера і дозволяє організувати його економічне середовище шляхом прискорених темпів впровадження інновацій, останніх досягнень науки і техніки на досягнення поставленої мети та виконання завдань для досягнення визначеної стратегії.

Кластерний метод дозволяє реалізувати найбільш важливі взаємозв'язки в технологіях, навичках, інформації, маркетингу і споживчих запитах, які характерні для цілого комплексу фірм і галузей. Ці взаємозв'язки впливають визначальним чином на спрямованість і темпи інновацій, а також на конкурентоздатність кінцевої продукції, що набуває важливого значення для цифровізації економічної діяльності. На сьогоднішній день цифрова економіка, яка набуває швидких темпів розвитку, проявляється докорінною зміною бізнесу, дематеріалізацією, демонетизацією та демократизацією всіх галузей національної економіки [14].

Організація виробничих і наукових взаємозв'язків в кластерних структурах дозволяє їм формувати політику випередження середньосвітових темпів запровадження науково-технічного прогресу. Тому мережеві національні системи виступають потужним двигуном розвитку цифрової економіки і механізмом національної безпеки перед загрозою корпоративного глобалізму. Кластери забезпечують національних виробників від глобальних монополій, тим самим захищаючи власні держави-нації та регіональну економіку.

Концепція кластера являє собою новий спосіб виявлення шляхів зростання національної економіки, економіки регіону та економіки підприємства, а також вказує на нові ролі компаній, урядів і міжнародних організацій, що прагнуть до підвищення конкурентоздатності за умов цифровізації економічних процесів [1].

Тому кластерам як складним структурам із багатьма внутрішніми і зовнішніми взаємозв'язками необхідно формувати перспективні плани цифровізації для можливості подальшого генерування інноваційних ідей та їх реалізації, що потребує формування механізму розробки плану для забезпечення створення ефективної інфраструктури цифровізації.

У підсумку варто зазначити, що кластеризація регіональної економіки та її цифровізація повинні адресно долати опір змінам, опираючись на незалежні науково-технологічні дослідження, маючи це як культурний цифровий імператив, щоб бути успішними в моделі цифрової трансформації на світовому економічному просторі.

Література:

1. Войнаренко М. П. Інформаційні системи та цифровізація економічних процесів в розвитку системи управління підприємством за умови глобалізації економіки / М. П. Войнаренко, О.С. Свістунов // Інноваційні підходи в системі забезпечення економічної безпеки: проблеми та шляхи вирішення / за ред. А. В. Череп. - Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2018. - 316 с. – С. 246-257.
2. Геєць В.М. Інноваційні перспективи України / В.М. Геєць, В.П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006. – 272 с.
3. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця та ін.; НАН України. – К., 2015. – 336 с.
4. Глобальна економіка ХХІ ст.: людський вимір : монографія / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручника, А.М. Колот та ін. ; за заг. ред. Д.Г. Лук'яненка та А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2008. – 420 с.
5. Жуков С.А. Механізм застосування регіонального маркетингу в системі транскордонного економічного співробітництва прикордонного регіону (на матеріалах Закарпатської області) : монографія / С.А. Жуков. – Мукачево: Елара, 2010. – 276 с.
6. Кластери в економіці України : колективна монографія / за наук. редакцією докт. екон. наук, проф. М.П. Войнаренка. – Хмельницький: ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014. – 1085 с.
7. Статистична інформація. Державний комітет статистики України // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наукова доповідь / Шинкарук Л.В., Бевз І.А., Барановська І.В. та ін. ; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». – К., 2015. – 304 с.
9. Теорія і практика кластеризації економіки : монографія / за наук. та заг. ред. ред. М. П. Войнаренка, В. І. Дубницького. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. – 335 с.
10. Войнаренко М.П. Використання кластерного інструментарію при розробці субрегіональних стратегій підвищення конкурентоспроможності

економіки регіонів / М.П. Войнаренко, Л.А. Богатчик // Актуальні проблеми економіки. - 2014. - № 8. – С.171-182.

11. Voynarenko M.P. Clusters in the Institutional Economics : monograph / M.P. Voynarenko. – Włocławek: ESFII, Poland, 2014.– 335 p.
 12. Voynarenko M.P. Clusters in the institutional economics : monograph / M.P. Voynarenko. – Schweinfurt, Germany.Time Realities Scientific Group UG (haftungsbeschränkt), 2018. – 276 p.
 13. Voynarenko M. Development of information systems and modeling of their implementation in the business / M. Voynarenko, V. Dzhuliy, L. Yemchuk // Problems and Perspectives in Management. International Research Journal. – 2016. – № 3. – Vol. 14. – P. 102-107.
 14. Voynarenko M. P. Modeling of intangible assets development and improvement processes in the enterprise management / M. P. Voynarenko, V.M. Dzhuliy, L.V. Dzhuliy, L.V. Yemchuk // Periodicals of Engineering and Natural Sciences. – August 2019. – Vol. 7, No. 2. – Pp.618-628.
- Voynarenko M. Ukraine Clusters as sources of added value and economic growth / M. Voynarenko // Actual problems of modern science : monograph ; edited by Musial Janusz, Polishchuk Oleh, Sorocatyi Ruslan. – Bydgoszcz: Copyright by the UTP University of Science and Technology Bydgoszcz, Poland, 2017. – 921 h. – P. 19-26.

*Говорун В.Д.
м. Хмельницький*

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА БІЛЕЦЬКЕ ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ

У статті розповідається про заснування с. Білецьке, історичні події які відбувалися в різні часи на його теренах, демографічний стан населення, сільське господарство. Схарактеризовано природу цієї території, рослинний і тваринний світ, реальний стан зооценозів.

Ключові слова: *Хмельницька область, Полонщина, с. Білецьке, історія, природа, геоморфологія, геоморфологічний округ, геоморфологічний район, рельєф, ґрунти, геоботаніка, зооценоз, іхтіофауна, земноводні, плазуни, птахи, ссавці.*

Село Білецьке засноване у 1583 році, воно в цей час належало Анні Алоїзі Острозькій (Ходкевич), але вважається, що саме родина Білецьких, гербу Яніна, дала назву цьому населеному пункту. Дещо пізніше село перейшло до Ольбрихта Ласького, воеводи серадського, який був одружений на Беаті Острозькій. Дослідження показують, що у XVII столітті Білецьке

вже руках Любомирських. Джерела стверджують, що у 1817 році населений пункт продають Валевські, в них купує його Бригіда Журавська, родина якої володіла селом до 1917 року [6].

Село Білецьке Полонської волості згадується в акті від 7 грудня 1601 року в доповіді ввізних Луцькому міському суду, про огляд ними населених пунктів Луцького повіту, спустошених і спалених татарами. На той час – то було володіння князя Януша Острожського [5].

Згадується також населений пункт в акті від 1 серпня 1651 року в листі пана Андрія Московського – то стольник Галицький і начальник загону польських військ, який воював проти Богдана Хмельницького. Лист був написаний польському королю Яну Казимиру в обозі біля села Білецьке. [5]

У 1790 році в Білецькому за кошти прихожан була побудована дерев'яна церква в ім'я Святого Архистратига Михайла з дерев'яною дзвіницею. Село на той час мало 123 подвір'я, до церкви приходило 995 парафіян, настоятелем був священник Федір Федорович Тарановський, а дияконом – Петро Мартин.

У 1868 році в Білецькому в суспільній хаті вже існувала церковно-приходська школа, в якій навчалося 48 учнів [7].

Після Жовтневої революції 1917 року, яку місцеве населення сприйняло по різному, Білецьке було підпорядковане Кустовецькій сільській раді, якій належало 3,7 тис. га орної землі, у межах якої неодноразово перейменовувався колгосп, остання його назва «Радянська Україна». У цьому сільськогосподарському підприємстві було розвинене екстенсивне рільництво, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво та садівництво. Найвищі показники сільськогосподарського виробництва були досягнуті в 1957 році: зернові – 34,9 ц/га, цукрові буряки – 400 ц/га, та картоплі – 230 ц/га [6].

Село Білецьке постраждало під час Голодомору 1932 – 1933 років, за різними даними, померло 150 чоловік. [6] Голодомор був організований штучно сталінською владою, щоб зламати волю селян. Масове вилучення зерна з колгоспу, не видача хліба на зароблений трудовень, призводило до голодування тутешніх селян. А це в свою чергу породило стихійний саботаж селянами колгоспної праці та як наслідок, наступило різке падіння хлібозаготівель. Залишившись без хліба, селяни їли собак, котів, шурів, граків, лободу та різне коріння, стебла, плоди диких рослин. Люди гинули від фізичного виснаження, отруєння, самогубств і божевілля.

З голодомору Білецьке вийшло надзвичайно важко у 1933 році – то рік в якому повністю завершено колективізацію, одноосібників більше не залишилося.

Жахливий 1937 рік – рік масових репресій, рік так званого Великого терору, існуючий репресивний апарат не встигав виконувати поставлені

завдання у знищенні «ворогів народу». У цей час від рук кривавих палачів постраждали теж жителі села Білецького: Білоус Петро Семенович – селянин-одноосібник, Дончак Кіндрат Федорович – механік свинорадгоспу, Гуменюк Улита Єфремівна – колгоспниця, Бондарчук Іван Корнійович – селянин-одноосібник, Гетьманчук Іван Герасимович – робітник свинорадгоспу, Затолук Ісаак Дмитрович – селянин-одноосібник, Карп'юк Лідія Іванівна – утриманка, Карп'юк Іван Григорович – селянин-одноосібник, Карп'юк Марина – селянка-одноосібниця, Карп'юк Марія Іванівна – утриманка, Кирик Павло Давидович – селянин-одноосібник, Ковальчук Матвій Афанасійович – бригадир свинорадгоспу, Киричук-Рукавчук Кирик Лазарович – селянин-одноосібник, Климчук Михайло Кіндратович – селянин-одноосібник, Ковальчук Микола Іларіонович – селянин-одноосібник, Ковальчук Степан Юрійович – селянин-одноосібник, Ковбасюк Каленик Іванович – селянин-одноосібник і Ковбасюк Яків Микитович – селянин-одноосібник. [7]

В Білецькому під час гітлерівської окупації діяла підпільно-партизанська група, яка здійснювала диверсійні акти, добувала зброю і продукти для партизанів з'єднання С.А. Олексенка та А.З. Одухи. [6]

У Білецькому, офіційна версія, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття був створений Білецький парк – то парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення в Україні. Площа його 12,2 га. Охоронний статус парк набув згідно з рішенням 17 сесії Хмельницької обласної Ради народних депутатів 21 скликання від 17. 12. 1993 року №3. Парк перебуває у віданні Білецької сільської ради. На території парку зберігся палац, який був побудований на його підвищеній ділянці, він одноповерховий, споруджений у формі подовженого прямокутника. Дослідники вважають, що палац зведено все-таки на початку ХІХ століття Бригідою Журавською. До 1940 року в цій архітектурній споруді розташовувалася зоотехнічна школа, колгоспна школа і школа колгоспної молоді. На території парку в 1950 – 1960 роках місцевими жителями побудовано фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, клуб і магазин. Тепер у приміщенні палацу функціонує Білецька загальноосвітня школа І – ІІ ступенів.

На території Білецького парку розташовано два ставки, перший має площу водного дзеркала 1,1 га, а другий – 1,4 га. У південній частині парку можна бачити сосну звичайну, ялину європейську, граба звичайного, берест і гірकोкаштана звичайного. На території цієї частини природоохоронної території є грабова алея, а поблизу шкільного спортивного майданчика знаходиться досить приваблива липова алея, поруч з нею росте декілька старих дубів звичайних, красується біля них ялина європейська, береза повисла та ясен звичайний. На схилі парку ростуть: граб звичайний, липа серцелиста, ясен звичайний, бруслина бородавчаста, береза повисла, ялина європейська, бузина чорна і верба біла.

У 1990 році у селі Білецьке утворено Білецьку сільську раду, голова Бугайов Юрій Миколайович, секретар – Самчук Галина Степанівна, до ради обрано 12 депутатів. Сільська рада розташована по вул. Центральній, 24, її площа 1,1 км. кв. У населеному пункті за останнім переписом (на 2001 рік) проживало 481 чоловік.

Територією земель села Білецьке протікає річка Деревичка, яка згадується в Іпатіївському літописі «У рік 6739 або 1231 по тих же літах двинув рать Андрій-королевич на Данила і пішов до міста Білобережжя. А боярин Володислав Юрійович їхав у сторожі од Данила з Києва. І стрів він рать у Білобережжі, і билися вони через ріку Случ, і гонили угри їх до ріки Деревної». [8]

Біля Білецького є декілька курганів, які майже знищені часом, коли і ким вони насипані, поки що не з'ясовано. [6] Можна припустити, що це могильники черняхівської культури IV століття нашої ери, адже в сусідніх селах Кустівці та Воробіївка знаходяться тотожні споруди, які досліджені археологами. Також є подібний на лівому березі річки Деревички і майже розораний курган поблизу села Бражинці, вважається, що він належить скіфській добі. Адже загально визнано, що Полонський район має сліди перебування у сивому минулому багатьох народів – трипільців, скіфів, готів і слов'ян [6].

Басейн річки Деревички розкинувся в Случ-Хоморському геоморфологічному районі Горинь-Слуцького округу, який належить до басейну Прип'яті, він відзначається складною геоморфологічною будовою. Цей район займає простір між двома річками Случем і Хоморою, він характеризується зростанням абсолютних висот з півночі – 270 м на південь – 330 м. Тому район досить розчленований мережею річок і балок, є глибокі врізи долин. Розчленована поверхня між річками Деревичка і Случ, яка місцями нагадує красиве горбогір'я. Тут утворилися опідзолені чорноземи, а місцями темно-сірі опідзолені ґрунти. Через те що тутешні дібровні ліси у минулому (в XVII – XIX століттях) були вирубані, на їх місці тепер орні землі, то посилилася площинна і лінійна водна ерозія не лише ґрунту, але й материнських порід лесового характеру.

У геоботанічному відношенні басейн Деревички належить до Старокостянтинівського геоботанічного району, в якому колись переважали остепнені луки та лучні степи. У долині Деревички на нормально або надмірно зволжених лучно-болотних і лучних ґрунтах знаходяться заплавні луки. У зеленому травостої переважають злаки, на надмірно зволжених ділянках багато осок, татарського зілля та рогози.

Від західної околиці села Білецьке, а саме від тутешнього глиняного обриву до Онацьковиць розташована середня частина течії річки Деревички. Тут правий берег річки хвилясто-горбистий, його схили стають більш крутішими. Заплава значно розширюється і сягає в окремих місцях до 400

м. Видається досить заболоченою, особливо в місцях впадіння струмків. У межах села Білецьке вдається бачити першу старицю. Ширина русла Деревички збільшується до 2,2 – 2,5 м, глибина русла коливається в межах від 0,7 до 1,5 м. Швидкість течії на цій ділянці становить 0,3 – 0,4 м/с, але вона в значній мірі залежить від пори року. Під час повені швидкість течії вища, а під час межені – нижча, особливо це чітко спостерігається навесні та в спекотне літо. На відрізку між селами Москалівка, Храбузна, Онацьківці річка Деревичка дуже меандрує, тут на окремих ділянках русло оточують густі зарості верболозу, верби і навіть вільхи.

На правому березі між селами Білецьке і Кустівці розкинулось два невеликих лісочки, які були посаджені у вісімдесятих роках ХХ століття. Деревостани в них представлені переважно дубом, грабом і кленом. Окремим масивом зростає сосна. Східніше села Білецьке до річки Деревички впадає її притока, яка називається Рів.

У басейні Деревички біля села Білецьке можна побачити зооценози оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ та водно-болотні зооценози. У водоймах водяться серед іхтіофауни карась срібний, амур білий, короп, в'юн, йорж, окунь, пічкур, плітка, товстолобик і верховодка. Правда щільність цих видів різна, частіше на гачок вудки потрапляють карась, плітка, короп, пічкур, в'юн, верховодка. Майже зник лин, карась золотий, чехонь, краснопінка, проте з'явилась щука.

У весняно-літній період в басейні Деревички поблизу Білецького серед земноводних вдається бачити жабу ставкову, жабу трав'яну, жабу гостроморду і ропуху сіру. Трапляється тут тритон звичайний.

Серед плазунів у цій місцині дуже рідко мешкає ящірка прудка, ящірка живородяща, вуж водяний, вуж звичайний, колись тут була черепаха болотяна.

Частіше всього серед орнітофауни у поле зору біля села Білецьке потрапляють вівсянка очеретяна, крижень, курочка водяна, очеретянка ставкова, ластівка берегова, чайка, ластівка сільська, баранець звичайний, лека білий, кобилочка річкова, лунь лучний і чапля сіра.

Серед ссавців можна іноді вдень або під вечір бачити полівку водяну, ондатру, їжачка звичайного, видру річкову, лисицю, а вночі – нічницю ставкову та водяну.

Мешканці села Білецьке на берегах річки Деревички випасають худобу, косять сіно, в ставках розводять рибу, вудять її та відпочивають.

Джерела та література

1. Геренчук К.І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
2. Говорун В.Д., Тимошук О.О., Антонюк Н.І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник

- для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.
3. Говорун В.Д., Тимощук О.О., Антонюк Н.І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Серія: «Фауна Поділля» Випуск 3. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с.
 4. Говорун В.Д. Тимощук О.О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2010. – 240 с.
 5. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимощук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.
 6. uk.m.wikipedia.org
 7. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: М.В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю.А. Довгань, Л.А. Кривега, О.М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.
 8. Повне зібрання руських літописів, т. 2. Іпатіївський літопис. М. 1962.

*Дацюк Олександр,
м. Хмельницький*

КАНОНІЗОВАНИЙ ЗА ЖИТТЯ. СПОВІДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ПРОТОІЄРЕЯ ОЛЕКСАНДРА МАКОВА (1881-1985)

Нещодавно, завдяки ґрунтовній праці С. Шумила, була оприлюднена історія сповідника віри ХХ ст. – прот. Олександра Макова, який неодноразово заарештовувався та переслідувався радянською владою, відбував строки у таборах та на засланнях, а тікаючи від переслідувань, поселився у Чернігові, де нелегально відправляв богослужіння на дому до своєї смерті у 1985 році.

Оскільки відомості про о. Олександра з його переїздом до Чернігова обірвалися, дослідники вважали його загиблим у період сталінських репресій. Ця думка слугувала підставою його канонізації у 1981-му році Собором Зарубіжної Церкви (РПЦЗ). На той час йому було рівно 100 років і ніхто не думав, що сповіднику віри пощастило вижити, однак о. Олександр Маков дожив до 104-х років. В історії Церкви немає більше аналогів прижиттєвої канонізації. [5; 79-114].

Про о. Олександра в літературі можна зустріти лише дуже короткі та обривчасті відомості. Вони зустрічаються, зокрема, у книзі прот. М. Польського «Нові мученики Російські» [2; 203-204], однак вони стосуються лише кубанського періоду його життя та служіння: боротьбу з обновленством, арешт, тощо... і не описують його подальшої долі.

Лише С. Шумило, директор Міжнародного інституту Афонської спадщини та автор ґрунтового дослідження про о. Олександра Макова, зміг знайти та оприлюднити цінні матеріали саме про чернігівський період його життя і служіння.

Означені документи є особливо цінними ще й тому, що у Державному архіві СБУ та Чернігівському архіві СБУ справи на о. Олександра Макова не знайдено, є підстави вважати її знищеною у 1991 році при ГКЧП (коли системно нищились справи та оперативні розробки на інакомислячих і священників 1960-1990 рр.). Одним з небагатьох джерел, де збереглися відомості про о. Олександра Макова – це Чернігівське єпархіальне управління УПЦ, в архіві якого є його особова справа. Біографічні данні були добуті з особистого щоденника о. Олександра, а також зі спогадів його доньки, місцевого духовенства та духовних чад. [5; 83].

Народився о. Олександр 13 (25) листопада 1881 року у багатодітній родині священника в с. Путятино Рязанської губернії [5; 84]. Відомо, що батько майбутнього священника був чадом старця Амвросія Оптинського. Навчався Олександр у церковнопарафіяльній школі, духовному училищі, Рязанській духовній семінарії, Московській Духовній Академії, яку закінчив з відзнакою та вченим ступенем кандидата богослов'я. Навчався з майбутнім Патріархом Олексієм (Симанським), з яким товаришував. [5; 84]. Під час навчання в Духовній Академії важко перехворів сипним тифом (1904 р.), дивом залишився живим, молитвами майбутньої дружини і о. Іоанна Кронштадтського, духовною донькою якого вона була.

Після одруження і рукоположення у священницький сан (06/19.08.1906), був направлений на служіння у м. Єкатеринодар, де, окрім служіння, викладав в гімназії, училищі та Маріїнському інституті, був членом екзаменаційної комісії кандидатів у священство. [5; 84].

У 1918 році відспівував генерала Корнілова, атамана Бабіча та інших лідерів Білого руху на Кубані. Перед наступом Червоної армії відмовився від еміграції, залишившись служити в Єкатеринодарі.

На початку 1920 року був заарештований ЧК. Після звільнення у 1922 році переїхав з сім'єю у м. Воронеж, а вже згодом у Краснодар (Колишній Єкатеринодар). Під час обновленського розколу єдиний не підтримав живоцерковників, продовжуючи вважати єдиним законним главою Церкви контрреволюційного Святішого Патріарха Тихона [2; 203-204].

Наприкінці 1922 року о. Олександр був знову заарештований та направлений у Середню Азію. Їхали етапом довгі місяці, з пересадками, в переповнених товарних вагонах. Відомо, що в Ташкенті о. Олександр тоді зустрівся зі святителем Лукою (Войно-Ясінецьким). Тоді з пастирем змогла виїхати і сім'я (дружина та донька, а сини залишилися у родичів в Краснодарі).

На засланні часом видавалась можливість служити. Так тривало до звільнення у грудні 1924 року. Але, повернувшись на Кубань, священник вже не міг служити у храмах – там всюди було зайнято обновленцями. Доводилось проводити таємні богослужіння на домах та квартирах вірних. Так виникла катакомбна церква на Кубані, але вже у 1925-му році вдалося добитися передачі громаді в Краснодарі Георгієвської церкви, де мали змогу молитися не лише вірні, але й священнослужителі, які не прийняли обновленства.

У цей період (21.02.1926 р.) на підтримку о. Олександра Макова написав листа з Єрусалиму архієпископ Анастасій (Грибановський), майбутній патріарх РПЦЗ.

Активна антиобновленська діяльність священників-тихонівців не могла залишитися без уваги комуністичної влади і у ніч з 1 на 2 березня 1927 р. о. Олександра знову заарештовують. Вже в ув'язненні він узнає про декларацію митрополита Сергія (Страгородського) щодо лояльності до радянської влади, де особливо дивував заклик до духовенства вважати «радості та успіхи компартії вважати радостями та успіхами Церкви...» [5; 91].

Під час пересилки по етапу, о. Олександр тричі попадав у камеру смертників, з якої чекісти щочетверга забирали кілька в'язнів та розстрілювали... На засланні було виживати важко, часто терпіли голод...

Після завершення строку заслання, в кінці 1929 року, о. Олександр було заборонено жити у великих населених пунктах і родина переїхала до Чернігова (сприйнявши як Божий знак передану прозорливим схимником ікону свт. Феодосія Чернігівського).

У Чернігові він одразу прийшов на прийом до архієпископа Пахомія (Кедрова), який належав до т. з. «непоминаючих» митрополита Сергія (Страгородського), автора послання з критикою «Декларації» митрополита Сергія [3; 137-167]. Тоді до руху «непоминаючих» у місті належало чимало авторитетних священників, проти яких у 1936-1937 рр. були заведені кримінальні справи за звинуваченням у належності до «антирадянського церковного підпілля «Істинно Православної Церкви». Серед мирян, які підтримували цей рух, був відомий письменник – Сергій Нілус, який був заарештований, висланий у Володимирську губернію, де і помер у 1929 р. [5; 93].

Після переїзду у Чернігів о. Олександр почав посилено вивчати українську мову, яка була йому знайома з часів служіння на Кубані, де були чисельні переселенці з Запоріжжя, у першу чергу купивши українсько-російський словник. Служив літургії нелегально, в себе на дому (за адресою вул. Київська, 65), де освятив домашній храм (часто служби відбувалися вночі), офіційно не вступивши до кліру Чернігівської єпархії (так тривало 50 років). Заробляв на життя о. Олександр, працюючи на консервному за-

воді, Лозовій фабриці, а також на сезонних роботах. Родина тримала кіз та інше господарство, а у 1933-му році спасалися від голоду, ховаючи зерно у скрині та перемелюючи його жменями по ночах на ручній кавомолці.

Згодом навколо отця Олександра згуртувалася чимала громада духовних чад, адже був він людиною благочестивою і мудрою, що неодноразово рятувало його від арештів, коли він ховався від НКВС по домівках вірних.

З жовтня 1939-го по жовтень 1940 р. отець Олександр таки провів у ВТЛ за проживання на нелегальному положенні (без паспорта), після звільнення з під варти, він працював сторожем у спортзалі.

При німецькій окупації з підпілля о. Олександр не виходив, за відмову служити на легальному положенні, йому неодноразово погрожували здачею у гестапо. У роки війни загинув син о. Олександра Георгій, який був розстріляний німцями у листопаді 1942 року, син Іван у 1944-му році був призваний на фронт і поранений під час Берлінської операції. Донька – Анна Олександрівна у 1944-му році отримала строк – 10 років (за роботу при німцях на заводі), який відбула в Архангельській області.

Після обрання патріарха Олексія (Симанського), о. Олександр почав поминати його на службах, але на легальне положення так і не перейшов, залишившись служити на дому, досконало виконуючи устав, не визнаючи скорочень богослужінь, тощо.

У 1955-му році архієпископ Гурій заборонив отця Олександра у служінні за відмову увійти до кліру Чернігівської єпархії та здійснення «закритих» богослужінь. Положення пастиря змінилося, коли на кафедру призначили єпископа Андрія (Сухенко): сам пройшовши через ув'язнення, новий архієрей не розглядав катакомбне служіння о. Олександра як розкол, але, навпаки, бачив у ньому подвиг сповідництва віри в умовах гонінь.

При архієпископі Андрії прот. О. Маков був офіційно зарахований у клір Чернігівської єпархії, а після особистої зустрічі з Патріархом Олексієм у 1956-му році, нагороджений ним правом носіння хреста із прикрасами. Таким чином, раніш покладена архієп. Гурієм заборона у служінні була остаточно забута, а о. Олександр призначений позаштатним священником Преображенського собору м. Чернігова, що знайшло відображення у секретній доповідній уповноваженого у справах релігій Чернігівської обл. – Ф. Репи [5, 100-101].

Будучи кліриком собору, о. Олександр продовжував здійснювати богослужіння на дому, за що переслідувався міліцією і органами КДБ, але від церковної влади він вже не потерпав, навіть отримавши чергову священницьку нагороду – право носіння митри (20. 06. 1958 р.).

У кінці 1961-го р., архієп. Андрій (Сухенко) знову був заарештований за сфабрикованим звинуваченням у розтраті коштів та отримав тюремний

строк - 8 років, який відбував в Комі АССР, а прот. О.Маков був звільнений новим архієреєм – єп. Ігнатієм (Демченко) за штат «у зв'язку з пенсійним віком», хоч ніякої пенсії він, звичайно, не отримував. Тут навіть не подіяла резолюція самого патр. Олексія з наказом «відновити о. Олександра на попередньому місці служіння». Цей факт був зумовлений державною політикою щодо Церкви, відповідно до якої в 1962-му році на Чернігівщині з 392-х залишилося лише 120 парафій, що викликало великі протести вірян, які, за свідченням Н. Шліхти, було можна порівняти хіба що з масовими протестами народу проти закриття Києво-Печерської Лаври [4;225-226].

У ті важкі часи багато священників, які залишилися без парафій, перейшли на нелегальний стан і стали також здійснювати таємні богослужіння у приватних будинках та на квартирах. Так, за «хрущовської» антирелігійної кампанії багато громад стали діяти без реєстрації, випавши з під контролю державної влади.

У 1964-му році на Чернігівську кафедру було призначено нового архієрея – єп. Нестора (Тугало), який відновив о. Олександра Макова у штаті єпархії, а у травні 1969 року на Чернігівську кафедру було призначено єпископа Володимира (Сабодана), котрий всіяко підтримував та почитав о. Олександра, любив його проповіді і часто запрошував проповідувати після служби у соборі, а коли сам відбував у відрядження, залишав о. О. Макова очолювати Літургію замість себе, чим сильно дратував місцевого уповноваженого у справах релігій.

З 1973-го року, коли знову змінився Чернігівський архієрей (був призначений Антоній (Вакарік)), о. Олександр почав служити лише в себе дома. Його відвідували чимало представників місцевої інтелігенції, студенти, молодь... о. Олександр мав велику бібліотеку. Навідували його і віруючі з Москви, Києва, Гомеля, а також з Удмуртії, Білорусії та Кубані. Звичайно, це не лишалося поза увагою спецслужб – за будинком священника постійно наглядали. Нерідко міліція проводила обшуки, вилучалися хрести, гроші, міліціонери шукали золото.

До останніх днів о. Олександр продовжував служити на дому, навіть втративши зір через катаракту. На 104-му році життя він захворів на грип, який дав ускладнення – пневмонію, від якої помер 17.03.1985 року.

Як зазначалося вище, в еміграції о. Олександра рахували таким, що загинув у таборах мученицькою смертю і тому його ім'я було внесене у списки новомучеників. Ця канонізація відбулася у 1981 – му році і є бесприцendentним випадком церковної історії. Але, як би не було, життя о. Олександра Макова є прикладом сповідницького подвигу у безбожні часи, який гідний почитання та наслідування.

Джерела та література:

1. Біблія. Книги Святого Письма Старого і Нового завіту. УБТ, 2002.
2. Польский М. прот., Новые мученики Российские. Ч. 2. Джорданвиль, 1949-1957.
3. Послання архієпископів Пахомія і Аверкія (Кедрових) про відношення до політики м. Сергія Страгородського // вісник ПСТГУ. Вип. 4 (25). 2007.
4. Шліхта Н. церква тих, хто вижив. Радянська Україна, сер. 1940-х поч.. 1970-х рр. Харків, 2011.
5. Шумило С. В. Канонизированный при жизни... Исповедническое служение протоиерея Александра Макова (1881-1985) на Кубани и в Чернигове // Вестник ПСТГУ Серия II: История РПЦ. 2019. Вип. 90.

Дячок В. В.,
Земський Ю. С.
м. Хмельницький

**МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІІ КІНЦЯ XVIII – XIX СТОЛІТЬ
(НА ПРИКЛАДІ СЕЛА СТРУГА)**

Стаття присвячена введенню до наукового обігу архівних джерел, в яких міститься інформація про важливі аспекти історії села Струги, його туристично-рекреаційний потенціал в період кінця XVIII – XIX століть. На основі залучення невідомих та маловідомих науці архівних документів здійснюється спроба доповнення та уточнення існуючих в історіографії фактів про історико-культурну спадщину села Струга, яку можна використовувати в туристично-екскурсійній діяльності.

Ключові слова: *Струга, Ушицький повіт, Поділля, туристично-рекреаційний, камеральний опис, клірові відомості, ревізія, церква.*

У Новоушицькому районі Хмельниччини є мальовниче село Струга, відоме своїми природно-кліматичними особливостями та культурно-історичними пам'ятками. Дане поселення досить привабливе у сенсі розвитку зеленого туризму, оскільки поєднує відпочинок в екологічно чистій зоні з чудовими краєвидами з ознайомленням та вивченням історичного минулого місцевості. Поселення входить до переліку 11 об'єктів екологічної стежки «Цілющі джерела», що знаходяться в лісових угіддях ДП «Новоушицький лісгосп», віднесені до зеленої зони та включені до Калоського

державного заказника [15]. Назва села, як вважають дослідники-мовознавці, пов'язана у місцевій говірці зі словом «струги», що означає численні струмки, які течуть ярами і впадають у р. Калюс [28, с. 447].

Об'єктами, які мають значний туристичний потенціал та можуть увітти до туристичного маршруту є:

1. Римо-католицький костел Всіх Святих, збудований в 1814 р. у с. Струга
2. Православний храм Святого Апостола і Євангелиста Іоана Богослова.
3. Урочища «Велике поле» та «Побите», де розташовані два кургани, в яких виявили матеріальні пам'ятки доби палеоліту та неоліту.
4. Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан (1941–1945 рр.).
5. Братська могила радянських воїнів (1944 р.).

Усі згадані об'єкти занесені до переліку пам'яток історії Новоушицького району місцевого значення [23, с.228]. Особливо цінне мистецьке значення має Іоано-Богословська церква зі збереженими елементами декору коринфського стилю [23, с.179].

Кожне поселення України має свою власну історію, вивчення якої є не менш актуальним, ніж історія регіону чи й держави в цілому. Зокрема, більшість поселень Поділля не мають ґрунтовних досліджень, які б базувалися на широкій і вірогідній джерельній базі. Село Струга не є виключенням, адже до початку ХХ століття його історія відображена лише в окремих довідкових і енциклопедичних виданнях [25, с.995-996].

До останнього часу історичні дані про минуле села носять фрагментарний та уривчастий характер. Наскільки нам відомо, єдиною систематизованою роботою з історії села Струга є нарис без зазначення автора, розміщений в мережі інтернет, й, очевидно написаний вчителями місцевої загальноосвітньої школи [21]. Проте даний доробок місцевих краєзнавців має певні неточності, які можна виправити в результаті залучення додаткових, зокрема, архівних джерел.

Зокрема, невелика за обсягом стаття у сьомому випуску «Трудов Подольського єпархиального историко-статистического комитета» (1901), присвяченому історії православних приходів і церков Подільської єпархії, певною мірою характеризує тогочасне церковно-релігійне життя в Струзі Великій. Вона включає стислу інформацію про саме село (від першої згадки в 1530 році до 1897 року, а також містить історичну довідку про місцеву церкву (від згадки про будівництво дерев'яного храму в 1754 р., згодом зведення нової в 1848- 1853 рр., коли замість старої трьохкупольної Свято-Георгієвської церкви було збудовано нову п'ятикупольну в честь Святого Апостола і Євангелиста Іоана Богослова) [25,с.995-996].

Варто зауважити, що у Подільському воєводстві, починаючи з 1720 року, всі православні парафії перейшли в Унію. Не була винятком і церква в Струзі Великій. Зазначимо, що в Національному музеї у Львові в рукописному відділі зберігаються книги Генеральних Візитацій парафій Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії Київської унійної митрополії, серед яких є й Візитаційна книга церкви Святого Георгія Побідоносця села Струга Велика тодішнього Соколецького крилоського намісництва за 1731 та 1782 рр. [10, арк.395 та зв.; 11, арк.207-208 зв.; 27, с.75, 351]. Це дозволяє засвідчувати про існування більш давнього храму, який, ймовірно, існував у Струзі, принаймні, з XVII століття. Очевидно, дана церква була старою, тому в 1754 році на її місці або поблизу неї був побудований новий дерев'яний трьохкупольний храм, названий також в честь Святого Георгія Побідоносця. Однак, чи була ця церква першою в Струзі, однозначно стверджувати немає можливості за браком документів.

В радянській історіографії історія села Струга узагальнено висвітлювалася в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область». Однак зауважимо, що дане видання не витримує жодної наукової критики. Проблема історії різних типів поселень, і особливо сіл, зводилася авторами-упорядниками і редакторами виключно до висвітлення «здобутків» комуністичного режиму, основна увага акцентувалася на питаннях встановлення радянської влади, колгоспному будівництві, характеристиці економічних показників та участі жителів у Другій світовій війні. Події до початку XX століття в житті Струги, як правило, обмежувалися лише першою письмовою згадкою про поселення, а також прикладами «класової боротьби проти старого ладу» [20, с.435].

Тому, на наш погляд, вивчення історії кожного населеного пункту на підставі залучення вірогідної джерельної бази дозволить виявити загальні закономірності його історичного розвитку, з'ясувати самотнісність і неповторність кожного з них. А, отже, отримані в результаті дослідження писемних джерел дані дозволять повніше і об'єктивніше реконструювати історичне минуле. Дана стаття є спробою залучення інформативних можливостей маловідомих архівних документів, які дозволяють із значним ступенем вірогідності висвітлювати важливі, проте не достатньо досліджені в історіографії аспекти. Особливо це є значимим для Поділля періоду до початку XX століття.

В 1793 році Подільське воєводство перестало існувати та було окуповане Російською імперією. Кам'янецький і Летичівський повіти спочатку ввійшли як Кам'янецька область до складу новоствореного Ізяславського намісництва, згодом – 5.07.1795 р. – до Подільського намісництва (з 12.12.1796 р. – губернії). Струга разом із іншими сусідніми поселеннями ввійшло до складу новоствореного Ушицького повіту.

Враховуючи дані клірових відомостей православної Подільської єпархії, які стосуються Ушицького повіту, зокрема за 1797 рік, з'ясуємо, що Свято-Покровський храм вже належав православній громаді села Струга у кількості 97 дворів, а останнім уніатським і після переходу в православ'я – священиком приходу був Василь Федорович Колтуновський, дячком при церкві – Петро Дубинський [8, арк. 121].

Важливими аспектами дослідження історії села Струга є з'ясування демографічних показників та питань поміщицького землеволодіння. Згідно з одним з останніх подимних реєстрів, які проводилися в Речі Посполитій, зокрема в 1775 році, стає відомо, що село Струга Велика було другим найбільшим поселенням серед 11 інших, які входили до складу Снітовського маєткового комплексу (ключа) і налічувало 140 дворів (димів). Для порівняння: у центрі згаданого ключа – місті Снітовці – налічувалося лише 89 димів [29, с. 262-263]. Однак статистичних даних про соціальний та етно-конфесійний склад населення села Струга в кінці XVIII – початку XIX століть є обмаль. На жаль, одна з найцінніших груп джерел, зокрема Ревізькі сказки, які містили ґрунтовну інформацію, загинули під час сумнозвісної пожежі в Кам'янець-Подільському міському державному архіві 10 квітня 2003 р.

Разом із тим в клірових відомостях православної церкви с.Струга містяться дані про кількість дворів та прихожан лише чоловічої статі, що дає можливість часткової реконструкції демографічної ситуації. Частково заповнює цю лауну архівна справа «Алфавітний реєстр містечок, сіл, деревень і хуторів, які знаходяться в Подільській губернії» за 1802-1803 рр. Вона містить статистичні дані про кріпосних селян та землевласників усіх поселень Подільської губернії. Зокрема, с. Струга володів Казимір Стемповський, якому належали 325 і 304 чоловіків та жінок відповідно [2, арк. 98].

Разом із тим вважаємо найбільш перспективним напрямком дослідження демографічного аспекту опрацювання метричної книги унійної Свято-Георгієвської церкви с. Струга, яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві та містить дані про факти хрещення, шлюбу та смерті прихожан, що припадають на період з 1763 до 1798 рр. [12]. Крім того, подібні джерела щодо православної та римо-католицької парафій даного села знаходяться в фондах Державних архівів Хмельницької та Житомирської областей та охоплюють з певними лаунами значний часовий період з 1797 до 1880 рр. [9; 16, с. 643-644; 17, с. 194]. Зазначимо, що кількість вірян Струзького римо-католицького костелу в різні періоди була наступною: в 1830 році – 1570 осіб, в 1850 р. – 1859 осіб і в 1856 році – 990 осіб обох статей [30, с.92]. Вважаємо, що тема демографічних процесів на мікроісторичному рівні села Струга заслуговує на окреме дослідження.

Ще одним цінним джерелом до вивчення історії села Струга є «Камеральний і топографічний опис Ушицького повіту Подільської губернії», здійснений у 1797 році [1, арк. 59-60]. Процес створення камеральних описів пов'язаний з колоніальною політикою Російського самодержавства. У зв'язку з інкорпорацією нових територій та утворенням нових адміністративних одиниць й формуванням адміністративного апарату Правобережної України виникла потреба у широкомасштабних заходах імперського уряду щодо топографічного обстеження та картографування новоприєднаних українських земель, внаслідок чого місцевими органами влади протягом 1797-1800 рр. були створені узагальнюючі камеральні та топографічні описи Волинської, Київської і Подільської губерній та їх повітів з планами повітових міст.

Описи повітів дозволяють певною мірою реконструювати життя, побут, заняття місцевого населення. Ними, починаючи з 1797 р., були охоплені усі без винятку населені пункти Подільської губернії: міста, містечка, села, селища (мовою документів «деревни»), слободи, хутори тощо. Для проведення економіко-статистичного обстеження територій у розпорядження топографічних експедицій, які склалися з губернських та повітових землемірів, центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань та директив, на підставі яких передбачалося здійснити обстеження та картографування губерній. Під час упорядкування узагальнювальних описів про різні типи поселень пропонувалося надати інформацію щодо кількості дерев'яних і кам'яних церков, священників, видів занять місцевого населення, відомостей про громадські та приватні будівлі. Як можна бачити з опису села Струга, він не є надто детальним, проте містить загальні дані про природно-географічне розташування села, культові споруди, землевласника тощо.

Важливим джерелом до вивчення не лише історії церковного життя на Поділлі, але й історії краю загалом, є своєрідний подорожній щоденник, складений тоді ще єпископом Балтським Димитрієм (Самбікіним) з приводу ревізії ним парафій Подільської єпархії, яке до останнього часу залишалося невідомим історичній науці внаслідок, як ми вважаємо, неавтентичної назви. Цей документ нами ідентифікований зовсім недавно й вже частково введений до наукового обігу [18]. Дана архівна справа не має авторства, дат і має неавтентичну назву, надану, очевидно, архівістами в середині ХХ століття – «Описи сіл Подільської губернії» [3]. Подорож, яку здійснив єпископ улітку 1889 р., охопила міста, містечка та села тогочасної Подільської губернії (і водночас єпархії), а саме її південних повітів: Кам'янецького, Ушицького, Ямпільського й Могилівського. Нині це південні райони Хмельницької та Вінницької областей, власне поселення Поділля, що розміщуються в басейні середнього Подністрів'я. Одним з

населених пунктів, через які проліг маршрут єпископа Дмитрія, було й село Велика Струга (*див. додаток 2*).

Димитрій (у миру – Дмитро Іванович Самбікін) родом із Вороніжчини, спочатку (з жовтня 1887 р.) як Балтський єпископ і вікарний Подільського єпископа, а згодом (з грудня 1890 р.) як єпископ Подільський та Брацлавський – перебував у нашому краї до 1896 р. та зарекомендував себе надзвичайно активним і дієвим організатором громадського життя місцевих священиків. Єпископ Димитрій не обмежував себе церковно-керівними, клерикальними справами. У період свого єпископства він довершує організаційне впорядкування історико-краєзнавчих і народознавчих досліджень, що проводилися місцевими священиками під опікою створеного ще 1865 р. Комітету історико-статистичних досліджень Подільської єпархії [19]. Не зайвим буде нагадати, що саме за підтримки Димитрія (та за активної діяльності відомого Подільського краєзнавця священика Юхима Сіцинського) у 1890 р. при вказаному Комітеті створено відоме Давньосховище, яке виконувало функції музею й бібліотеки, розпочавши водночас збирання до своїх фондів з усього Поділля письмових і речових пам'яток старовини. Заохочував єпископ також усіх підпорядкованих йому священиків єпархії до написання церковних літописів, котрі стали цінними джерелами з історії населених місць Поділля, адже, описуючи історію церков і приходів, священики залучали всю виявлену ними інформацію про свої села. Особливо відповідальні з них збирали таким чином, окрім доступних їм письмових джерел (власне клірових записів своїх попередників), також перекази та легенди про знаменні події, що відбувалися в минулому [26, с.130].

Подорожній щоденник Дмитрія заслуговує на увагу неупередженим стилем викладу автора, котрий не обмежується інформацією суто церковного змісту, як це робили його попередники. Поряд з описом стану церков ієрарх постійно приділяє значну увагу історичним пам'ятникам відповідної місцевості, у тому числі вдаючись до зіставлення з інформацією, що опублікована в часописі «Київська Старовина», а також у дослідженнях Подільського краю В. Антоновича та Н. Молчановського, а також передає народні спогади про певні події, як от про короткочасне перебування російського імператора Миколи I в с.Струга та обставини й мотивацію віддачі розпорядження про виділення значних державних коштів на будівництво нового православного храму (*див. додаток 2*).

Маємо сподівання, що наведені джерела, які вводяться до наукового обігу в нашій статті, стануть у нагоді потенційним авторам при створенні наукових та краєзнавчих праць з історії Струги, Новоушиччини й Поділля в цілому.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Фонд 115 (Подільська креслярня). Опис 1. Справа 13. Камеральний і топографічний опис містечок і сіл Ушицького повіту Подільської губернії за 1797 рік.
2. ДАХМО. Фонд 120. Опис 4. Справа 119. Алфавітний реєстр містечок і сіл Подільської губернії із зазначенням власників маєтків та кількості селян-кріпаків за 1802-1803 рр.
3. ДАХМО. Фонд 227. Опис 2д. Справа 1189. Описи сіл Подільської губернії.
4. ДАХМО. Фонд 315. оп. 1. спр. 3873. Про ревізію архієреєм церков Подільської єпархії за 1835-1842 рр.
5. ДАХМО. Фонд 315. оп.3. спр. 75. Про ревізію архієреєм церков Подільської єпархії за 1875 рік.
6. ДАХМО. Фонд 315. оп. 1. спр. 9141 Про ревізію архієреєм церков єпископом Подільської єпархії єпархії єпархии за 1892 рік.
7. ДАХМО. Фонд 315. Опис 1. Справа 12326. Клірові відомості Ушицького повіту за 1883 рік.
8. ДАХМО. Фонд 591. Опис 1. Справа 1. Клірові відомості Ушицького повіту за 1799 рік. 140 арк.
9. Державний архів Житомирської області. Фонд 178. Опис 3. справа 141. Копії метричних екстрактів Струзького костелу за 1818-1865 рр.
10. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького (далі – НМЛ). Фонд «Рукописи». РКЛ. 11. Генеральна візитація 1731 р.
11. НМЛ. – Фонд «Рукописи». –РКЛ. 11. Генеральна візитація 12.11.1782 рр.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАК). Ф. 224 Оп. 1 Спр. 1245. Метрична книга церкви Св. Георгія Побідоносця с. Струга Велика Ушицького пов. 1763-1798рр.
13. Алексей Александрович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алексей_Александрович.
14. Володимир Олександрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Володимир_Олександрович
15. Екологічна стежка „Цілющі джерела”. URL: http://ekologichni-jerela.blogspot.com/2016/02/blog-post_9.html
16. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: Міжархів. довідник: том 8, книга 1: Метричні книги у фондах Державного архіву Хмельницької області / Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: С. Зворський, В. Патик. Київ, 2013. 857 с.
17. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: Міжархів. довідник: том 8, книга 1: Метричні книги у фондах Державного архіву Хмельницької області / Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: С. Зворський, В. Патик. Київ, 2013. 386 с.

18. Земський Ю., Дячок В., Журба І. Практичне застосування краєзнавчих досліджень у міжнародній діяльності студентської туристичної агенції «Подільські мандри» на ділянці Подільської Наддністрянщини. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. 2(4). С.116-126.
19. Земський Юрій. Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). Хмельницький, 1997. 26 с.
20. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатів О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мешишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суrowий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
21. Історія села [Струга]. URL: www.struga-school.edukit.km.ua
22. Крикун М. Подільське воеводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2011. 733 с.
23. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання /Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В./ Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с.
24. Подольские епархиальные ведомости. 1887. – № 33-34.
25. Приходы и церкви Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета* / Под ред. Е. Сицинского. Вып. 9. Каменец-Подольский, 1901. 1064 с.
26. Рибак І.В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю. *Краєзнавство*. 2005. № 1-4. С. 130-131.
27. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. ссviii + 512 с.
28. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
29. Magazin für die neue historie und geographie / angelegt von D. Anton Friedrich Büsching. Hamburg: Verlag Buchenröder und Ritter, 1788. 568 s.
30. Szczepaniak, Jan. *Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne) // Textus et Studia* (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie). T. 4, nr 8 (2016). – s. 63-106.

[Не пізніше 1799 року].
Витяг з камерального та топографічного опису
Ушицького повіту Подільської губернії про село Стругу

№ 148. Село Струга [*владение – В.Д., Ю.З.*] помещика Стемповскаго¹.

	Дворов		Обитателей	
	каменных	деревянных	мужеска	женска
шляхта	-	30	76	77
крестьян	-	91	311	312
мещан еврейскаго закона	-	1	2	3
цыган	-	-	2	1

Положение свое имеет по обе стороны реки Калюсика² по ровному месту. [*Селение – В.Д., Ю.З.*] расположено довольно обширно. В том селении строения: церковь деревянная. Праздник бывает на Успение Матери Божьей³. Иконостас и колокольня, как и самая церковь довольно еще крепкая. Дома для церковнослужителей построены на принадлежащей к оной земле. Двор господской деревянной, оштукатуренной о двух этажах, в коем в верхнем – 6, а в нижнем – 4 покоя с обширным садом плодovitым и виноградником, окруженным деревянным забором. Фольварок деревянный, глиною обмазанный, в коем 4 покоя, со всеми хозяйскими заведениями и строениями. Корчма деревянная посредине села, большая заездная, окружена полями.

(Державний архів Хмельницької області. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 13. – Арк. 23зв.-24. Оригінал. Чернетка).

Примітки:

¹ Ідеться про Станіслава-Казимира Стемповського (помер в 1810 році), який вважається засновником подільської гілки роду Стемповських герба Юноша (Junosza). Служив полковником в Францішка Ксавери Браницького та певний час був комендантом Камянецької фортеці. В наслідок шлюбу з Йоанною Ільницькою та набуття в 1789 році Струзького ключа (маєткового комплексу, до якого входили села Велика Струга, Мала Струга або Стружка, Балабанівка, Слобідка Щербовецька, частина Щербівців, Субочі та Калачківців). На початку XIX століття виконував обов'язки маршалка Ушицького повіту.

² Так в тексті документа.

³ В тексті документи очевидна помилка. Насправді храм, принаймні з 1731 й до 1853 рр. називався в честь Святого Юрія (Георгія) Побідоносця. Після завершення будівництва та освячення нового храму 26 вересня 1853 року, його було названо в честь Іоанна Богослова. Тобто розкидано, хаотично, невпорядковано.

1889, 9 червня. – Фрагмент «Ревізії парафій Подільської єпархії» єпископом Балтським Димитрієм (Самбікіним)¹ про результат відвідування ним парафії села Струга Велика.

/.../ 17. Великая Струга.

В 5-ти верстах от Кучской Слободы находится большое село, называемое Великою (в отличии от Малой) Струги (в 5-м Ушицком благочинном округе). Дорога пролегалa, между прочим, по так называемому «Шпаковому шляху». Это был некогда главный чумацкий путь, пролегающий по водораздельной линии между системами Буга и Днестра. Назван Шпаковым Шляхом по имени главного козацкого полковника Шпака, который вместе с Самусем и Палием, восстал против Польши и путь свой по этому шляху ознаменовал разорением сел. уничтожением польских сооружений и страшным побоищем евреев и ляхов.

Церковь в Великой Струге лучшая из всех церквей Ушицкого уезда. Расположенная на возвышенном месте, она видна издали и представляет величественный вид. Церковь каменная, пятикупольная, имеет форму высокого четырехугольника и несколько напоминает церковь в м. Гранове Гайсинского уезда. При ней нет особой колокольни, но колокола помещаются в двух западных куполах. Церковь эта построена по высочайшему повелению Государя Императора Николая Павловича, на средства отпущенными из казны (30 000 рублей)² и по плану высочайше утвержденному. Передают о постройке этой церкви следующее: некогда (до 1852 года) проезжал Государь Император по Шпаковому Шляху и для временного отдыха остановился в Великой Струге. Государя поразила крайнее убожество православной церкви, в сравнении с католическим костелом. В это время фельдъегерь (из С-Петербурга) привез радостную весть Государю о рождении его внука, Великого князя (вероятно Алексея Александровича)³. Государь явился в Стругский храм, где по его приказанию, отслужен был, благодарственный Господу Богу, молебен и здесь же одному из сопровождавших генералов приказано было записать об ассигновании потребной для постройки новой каменной благолепной церкви суммы. Прежде бывшая в Струге церковь была посвящена Святому Великому мученику Георгию Победоносцу, но нынешняя посвящена Святому Апостолу и Евангелисту Иоанну Богослову, вследствие недоразумения. Ассигнованная по Высочайшему повелению сумма для постройки в Струге церкви была выслана при бумаге, в которой обозначено было, что эта сумма назначена для устройства новой церкви в Струге в честь Святого Апостола и Евангелиста Иоанна Богослова. Внутри храм обширный, светлый и благолепно украшенный; иконы в иконостасе писаны священником Анфимом Дунчевским. По церковным стенам в золоченых рамах большие иконы (как то: Апостола Иакова, трех святителей, Святой Великому мученицы Варвары

и других). Осталось несколько икон (как то: бывшая храмовая икона Святого Георгия) из прежде бывшей церкви. Стругская церковь была освящена 26 сентября⁴ (в день престольного праздника) Высокопреосвященным Евсевием, Архиепископом Подольским.

Этот храм мною был посещен вечером (около 8-ми часов) 9-го июня на пути в Ущицу. Народу собралось весьма много, между прочим, потому что ожидалось архиерейское служение всенощного бдения, согласно расписанию в маршруте, но всенощная была отправлена в Кучской Слободе, и ночлег назначен был в г. Ущице, а потому по обычной встрече и благословении народа, а также посещении настоятеля церкви глубокого и достопочтенного старика, священника Онуфрия Левицкого⁵, отправился немедленно в дальнейший путь.

Священник Онуфрий Левицкий – по окончании полного курса в Подольской семинарии – рукоположен во священника в 1830 году и на настоящем месте священствует уже [*более – В.Д., Ю.З.*] 50 лет, видимо пользуется большим уважением у своих прихожан и в течении многолетнего своего служения на одном и том же селении видел своих духовных детей в разных условиях: и при паншине, при польском восстании, при освобождении крестьян от крепостной зависимости; владея завидным здоровьем, светлым умом и отличною памятью он представляет в своем лице живую летопись этого уголка Подолии и очень жаль, если никто не воспользуется богатым запасом сведений о. Онуфрия о былом-прошлом как самой Струги и ее окрестностей и не составит хотя бы местной церковной летописи. Старец едва ли в силах написать свои воспоминания, это мог бы сделать местный псаломщик К[лимент] Мл[отковский]⁶, человек молодой, способный и привычный к письменным трудам, к тому же преподающий Закон Божий в Стругском народном училище.

В Струге до 1000 душ обоего пола православного населения; более 300 душ обоего пола католиков, для коих имеется в Струге костел. При церкви усадебной земли имеется 5 десятин 1296 квадратных сажень, пахотной 46 десятин 1560 кв. сажень (неудобной 1752 сажень); на церковную землю имеется план. Дома у причта (священника и псаломщика) с необходимыми при них службами прочные, деревянные; у священника – с каменным фундаментом, построен в 1845 году, а для псаломщика построен в 1880 году.

В Струге [находится] народное училище, помещается в обширном деревянном доме, в близком расстоянии от волосного правления. Обучающиеся в училище принимают участие при богослужении в пении и чтении.

¹ Государь Император Николай Павлович пред началом Крымской кампании проезжал по Подолии (чрез Стругу, Студеницу) за границу.

(Державний архів Хмельницької області. – Фонд 227. – Опис 2д. – Справа 1189. – Арк.59-60. Оригінал).

Примітки:

- 1 В заголовку документа подана реконструйована нами назва архівної справи замість неавтентичної легенди, зазначеної архівістами – «Опис сіл Подільської губернії».
- 2 За уточненими даними Юхима Сіцінського, крім безкоштовного надання будівельного матеріалу з російської казни на будівництво нової церкви в с. Струга виділено 24 270 рублів, а також ще 7 000 рублів – з «запасного капіталу Округного управління» [25, с.996].
- 3 Мається на увазі великий князь Олексій Олександрович Романов (1850-1908 рр.), четвертий син Олександра II. Проте припускаємо, що перебування Миколи I в Струзі могло мати місце раніше 1850 року, а приводом могло бути народження третього його внука Володимира Олександровича (1847-1909 рр.). На таке припущення нашої уваги той факт, що нова Свято Іоанно Богословська церква була закладена ще у 1848 році, а той дещо раніше. Разом із тим, виготовлення іконостасу було замовлено в тому ж таки 1848 році в Петербурзькій академії мистецтв у відомого художника Лавра Плахова [25, с.996].
- 4 Дата 26 вересня 1853 року як час освячення нового Іоанно-Богословського храму підтверджується, зокрема кліровою відомістю парафії села Струга за 1883 рік [7, арк.708 зв.].
- 5 Насправді прізвище священника пишеться «Левитський».
- 6 Климент Млотковський, ще під час навчання в Кам'янець-Подільській духовній семінарії згідно розпорядження єпископа Подільського та Брацлавського Доната був призначений 11 серпня 1887 року на посаду псаломщика до Велико-Струзького храму [24, с.553].

Єсюнін С.М.

м. Хмельницький

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ІНДУСТРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Подано історичні довідки на 9 будівель індустріально-технічного призначення у місті Хмельницькому (Проскурів), які збудовані у XX ст., визнані пам'ятками та об'єктами архітектури місцевого значення та рекомендовані до охорони.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, архітектор, завод, фабрика, електростанція, водогін, пожежне депо, локомотивне депо, Гнат Чекірда, місто Проскурів, місто Хмельницький.

На сьогодні у місті Хмельницькому нараховується понад 120 пам'яток архітектури місцевого значення та об'єктів архітектури, що пропонуються під охорону. Значна частина з них одночасно є пам'ятками історії.

За функціональним призначенням можна виокремити декілька груп пам'яток архітектури (адміністративного, житлового, сакрального, військового та ін.), серед яких доволі велика група – будівлі індустріально-технічного призначення. Таких пам'яток нараховується 9 (одна з них втрачена у серпні 2020 р.), вони репрезентують різні періоди розвитку міста та різні типи індустріальних споруд. Серед них є фабрично-заводські споруди, об'єкти транспортної галузі, споруди енергетики та комунального господарства.

Серед найдавніших об'єктів цієї групи – комплекс пивоварного заводу Л. Кляве, збудований на початку ХХ ст., який включає не лише споруди різного промислового призначення, але і зберіг планувальну структуру території підприємства початку ХХ ст. Більше того, зелені насадження на території заводу є ботанічною пам'яткою природи місцевого значення – під охороною алея та біогрупа гірकोкаштана, біогрупи сосни чорної, клена гостролистого, ясенів, граба, черемхи та ін. дерев, більшість з яких були насаджені у 1901-1906 рр.

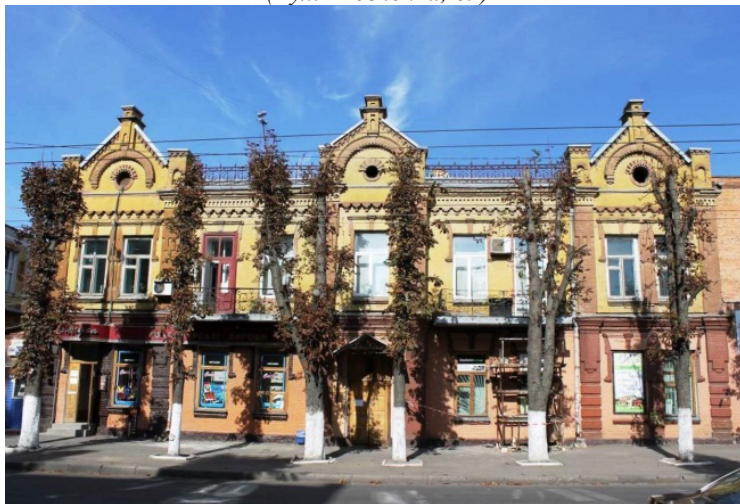
Надзвичайну цінність становить будівля пожежного депо, яку збудували у 1951-1954 рр. за проектом відомого хмельницького архітектора Гната Чекірди (1920-1990). Народився у с. Грузевиця (нині село Хмельницького району), закінчив архітектурний факультет Харківського інженерно-будівельного інституту. По завершенні навчання, навесні 1941 р., був мобілізований в армію і направлений до Київського особливого військового округу. Вже на другий день війни, 23 червня 1941 р., був важко контужений, потрапив до полону та опинився у нацистських концтаборах. По війні повернувся в Україну до Проскурова. У 1945 р. Г. Чекірда посів посаду вченого секретаря-архітектора обласного відділу архітектури облвиконкому, далі працював у «Облкомунпроекті» та «Облсільгоспроекті». У 1946 р. отримав перше серйозне завдання – зробити проект будівлі міської пожежної команди. Для її будівництва на генеральному плані затвердили частину одного із центральних кварталів, прямо напроти скверу із пам'ятником Сталіну (нині сквер з фонтаном біля ТЦ «Дитячий світ»). Отже, перед молодим архітектором постала складне завдання – зробити будівлю технічного призначення таким чином, щоб вона була презентабельною та формувала центр міста. Г. Чекірда успішно впорався із завданням і підтвердження тому ми спостерігаємо зараз – будівля, яка вже давно не використовується пожежними, стала однією із візитівок Хмельницького та завдяки своїй архітектурі сприймається сучасниками як ратуша. Успішне виконання першої роботи дало старт для подальших проектів. Г. Чекірда перейшов працювати в «Облпроект» (згодом реорганізований в філію проектного інституту «Діпроцивільпромбуд») та виконав велику кількість проектів, серед яких: будинок Ружичнянської районної ради,

адміністративні будинки облспоживспілки та управління дорожньо-експлуатаційної дільниці, центральний парк культури та відпочинку (нині – парк ім. Чекмана), реконструкції Палацу піонерів (тепер театр ляльок) та обласної бібліотеки, ряд проєктів прив'язки (Будинок Рад, філармонія, житлові будинки та ін.). У 1965-1981 рр. Г. Чекірда працював головним архітектором проєктів в Хмельницькому обласному відділі проєктного інституту «Укржилремпроєкт». У ці роки за його авторством спорудили будинок обласної ради профспілок, готель «Жовтневий» (тепер «Прикордонник»), будинок «Теплокомуненерго» тощо.

Виокремлюється своєю архітектурою ще одна інженерно-технічна споруда – водонапірна вежа у мікрорайоні Дубове. Ця пам'ятка є складовою комплексної пам'ятки архітектури місцевого значення «Військове містечко 35-го Белгородського полку, 1888-1890, 1904-1910 рр.» та була збудована 1910 р. для забезпечення водою військового містечка згаданого полку. Споруджена вежа у відкритій цеглі, має насичений декор.

Не менш цікаві інші пам'ятки архітектури індустріально-технічного призначення. Аналіз джерел та літератури дозволив скласти історичні довідки на кожну таку будівлю та запропонувати їх до публікації на сторінках видання «Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький. Книга перша».

*АДМІНІСТРАТИВНИЙ КОРПУС
АКЦИЗНОГО СПИРТООЧИСНОГО СКЛАДУ, 1905 р.
(Вул. Шевченка, 69)*

Адміністративний корпус акцизного спиртоскладу, фото 2016 р.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Архітектура будинку у формах історизму поєднує візерунчастість цегляного стилю з елементами неоренесансу й модерну. На симетричній композиції фасаду вирізняються два бічні ризаліти та центральна розкріповка з парадним входом. Ризаліти та розкріповку увінчують високі ступінчасті трикутні фронтони, в які вписані круглі слухові віконця. Фасад багато декорований цегляними деталями, які підкреслено пофарбуванням, по боках від центральної розкріповки балкони з ажурними металевими ґратами у стилі модерн. На рівні даху, між фронтонами, влаштовано парапет з ажурних металевий ґрат.

Будинок – цікавий зразок споруди початку ХХ ст., збудований у найкращих традиціях цегляного мурування.

Побудований у 1905 р. для контори спиртоочисного казенного складу Акцизного управління. Склад почав діяти у Проскуріві з 1896 р., коли після введення (згідно Закону від 6 червня 1894 р.) державної монополії на продаж і виробництво спиртних напоїв, у деяких містах Подільської губернії були збудовані очисні казенні склади – спеціалізовані підприємства з виготовлення спирту-ректифікату та горілки. За звітом 1924 р. склад (з 1920 р. мав назву – винсклад Укрдержспирту) мав 5 фільтрувальних батареї потужністю 600 відер спирту. Проте, у звіті цього ж року зазначено, що підприємство не працює. У 1930 р. більшу частину площ колишнього спиртоочисного складу надали кондитерській фабриці, решту площ віддали для потреб щойно заснованої макаронної фабрики. Пізніше макаронну фабрику перевели в інше місце, отож всі корпуси колишнього складу зайняла кондитерська фабрика, а у будівлі контори розмістилась її дирекція.

У 1960-х рр. були перебудовані старі та збудовані нові виробничі корпуси. Натомість, будівля дирекції залишилась без змін та нині використовується як адміністративний корпус кондитерської фабрики «Кондфіл».

БУДИНОК КУПЦЯ Я. ФРИДМАНА, кін. ХІХ ст. (Вул. Староміська, 17).

*Будинок купця Я. Фридмана,
фото 1946 р.*

*Будинок купця Я. Фридмана,
фото 2019 р.*

Двоповерховий з мезоніном, цегляний, у плані Г-подібний (початково – прямокутний). Композиція фасаду – симетрично-осьова, тридільна, з ризалітом у центрі, яку завершує мезонін з двовіконним прорізом (на початку ХХ ст. перероблені у одновіконний). Споруду увінчує розвинутий карниз, вікна декоровано простими лиштвами, стіни вкриті цементною шубою.

Будинок – цікавий зразок споруди кінця ХІХ ст., збудованої для комерційних потреб та має архітектурну цінність як частина історичного середовища найдавнішої частини міста.

Збудував наприкінці ХІХ ст. купець Янкель-Герш Фридман для комерційних потреб. Перший поверх будинку займали крамниці та фабрика газованих вод, другий поверх та мезонін – житлові кімнати для заїжджих торговців. Фабрика газованих вод була заснована Я.-Г. Фридманом наприкінці 90-х рр. ХІХ ст., виготовляла газовані прохолоджуючі напої (т.зв. шипучки), штучні мінеральні води, лимонад. З перших років радянської влади будинок націоналізовано та передано у розпорядження місцевого харчотресту (у 1930-х рр. – Проскурівський харчокомбінат), який відкрив тут цех безалкогольних напоїв (т. зв. ситроцех). Для розширення виробництва у 30-х рр. ХХ ст. до будинку з тильного боку добудували двоповерхове приміщення та господарські приміщення у підвір'ї. Ситроцех діяв до середини 1960-х рр., згодом у будинку розміщувались підрозділи різних контор («Хмельницькоблагропродтовари» та ін.).

ВОДОНАПІРНА ВЕЖА, 1910 р. (вул. Гастелло)

*Військове містечко 35-го
Белгородського полку: водонапірна вежа, фото 2007 р.*

П'ятиярусна, цегляна, на кам'яному фундаменті, у плані восьмикутна. Водонапірна вежа стала основною інженерною спорудою у збудованому в 1910 р. першому в місті централізованому питному водогоні. Він призначався для забезпечення потреб військового містечка 35-го драгунського Белгородського полку та складався з двох свердловин та насосної станції.

Примітка: Данна пам'ятка є складовою комплексної пам'ятки архітектури місцевого значення «ВІЙСЬКОВЕ МІСТЕЧКО 35-го БЕЛГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ, 1888-1890, 1904-1910 рр.», до якої крім водонапірної вежі входять: *адміністративно-житлові будинки* (вул. Гастелло, 10; вул. П. Болбочана, 3, 4), *будинки штабу* (вул. П. Болбочана, 8), *госпіталь*

(вул. Купріна, 54), житлові будинки молодшого офіцерського складу (вул. Козацька, 63, 63/2; вул. Гастелло, 4, 12), житлові будинки для нижчих чинів (казарми) (вул. Козацька, 56, 63/1; вул. Гастелло, 2, 6, 8), житловий будинок старшого офіцерського складу (вул. Купріна, 59). Комплекс будівель військового призначення споруджений для розквартирування 35-го драгунського Белгородського полку, який у 1889 р. був переведений на місце постійної дислокації до Проскурова. Під забудову військового містечка міською владою було відведено 18 десятин 10 сажень землі на північній околиці міста поблизу передмістя Дубове (нині – мікрорайон Дубове), й вже наприкінці 1890 р. було завершено спорудження першої його черги.

ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, 1928 р. (На розі вул. Івана Франка з вул. Пушкіна)

Електростанція, фото 1928 р.

Цегляна, тинькована, у плані прямокутна. Збудована у стилі конструктивізму, який широко використовувався у радянській архітектурі 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Складається з корпусу машинного залу та наріжної технічної споруди. Фасад корпусу витримано у лаконічному ритмі великих віконних прорізів. Наріжна споруда вища, з вузькими вертикальними віконними прорізами, над одним з яких за допомогою ліплення вписана дата побудови – «1928». Крім того, на фасаді був вертикальний напис «ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ», демонтований під час ремонтів кінця XX ст. Наріжна споруда на рівні другого поверху має кутовий балкон.

У 1960-х рр. до будівлі електростанції уздовж вул. Івана Франка був прибудований виробничий корпус – він розміщений на схилі та має високий цокольний поверх у вигляді майданчика. Крім того, у другій половині ХХ ст. до обох корпусів були зроблені некапітальні, менші за об'ємом, прибудови.

Будівлю міської електростанції споруджено за проектом та частковим фінансуванням Акціонерного товариства «Електрика» (Київ). Урочиста закладка нового будівництва відбулась 1 травня 1928 р., завершення у червні 1929 р., введення електростанції в дію у 1930 р. Було встановлено два дизелі по 400 кін. сил, потужність під час пуску – 500 кВт. Електростанція дала світло місту Проскурову та приміським селам Заріччя та Гречани, передмістю Ракове.

У 1950-х рр. стала до ладу нова електростанція в районі залізничного переїзду на Старокостянтинівському шосе. Приміщення старої передали для виробничих потреб заводу ковальсько-пресового устаткування (нині – ВАТ «Пригма-прес»).

*КОМПЛЕКС БУДІВЕЛЬ ЛОКОМОТИВНОГО ДЕПО ГРЕЧАНИ, 1910-1914 рр.
(Вул. Волочиська, 10)*

Комплекс будівель локомотивного депо Гречани, фото 1959 р.

Комплекс будівель транспортного призначення. Збудовані у 1910-1914 рр. для потреб локомотивного (паровозного) депо Гречани акціонерного товариства Подільської залізниці.

Комплекс будівель локомотивного депо Гречани, фото 2014 р.

Товариство Подільської залізниці засноване 1909 р. з метою будівництва та експлуатації залізничної колії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка – Коростень – Мозир – Жлобин. Восени 1913 р. вдалось завершити основні роботи по спорудженню полотна, влаштуванню залізничних станцій та споруд на лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка. Зокрема, на західній околиці міста Проскурова (на землях приміського села Гречани, де Подільська залізниця перетиналась із Жмеринсько-Волочиською гілкою Південно-Західної залізниці) спорудили паровозне депо та залізничні майстерні.

Депо в'язлового типу, 1910-ті рр. Одноповерхове, цегляне, у плані – напівколо. Має 12 стійл для локомотивів.

Механізм поворотного круга, 1910-ті рр. Поворотний круг являє собою рейкову колію, яку встановлено на металеву ферму. Ферма спирається на колеса, що їздять по кільцевий рейці за допомогою електропривода. Поворотний круг збудований перед в'язловим депо та запущений в експлуатацію 1913 р.

Залізничні майстерні, 1910-ті рр. Одноповерхові, цегляні, складаються з двох приміщень промислового призначення, у плані видовжений прямокутник.

Механічний корпус, 1910-ті рр., середина ХХ ст. Складається з двох з'єднаних між собою приміщень. Одне – одноповерхове, цегляне, у плані – напівколо, збудоване у 1910-х рр. як депо в'язлового типу (дзеркальне відображення діючого депо на 12 стійл). Інше – двоповерхове, збудовано у середині ХХ ст. як механічний корпус.

Всі будівлі використовуються за призначенням.

*КОМПЛЕКС БУДІВЕЛЬ ПИВЗАВОДУ Л. КЛЯВЕ, 1901-1912 рр.
(Вул. Чорновола, 24)*

Корпус пивоварного заводу Л.Кляве, фото поч. XX ст.

*Корпуси пивоварного (праворуч)
та вино-дріжджового (ліворуч) заводів, фото 2016 р.*

Прохідна, фото 2016 р.

Погреб, фото 2016 р.

Комплекс будівель промислового призначення. Збудовано у 1901-1912 рр. для потреб пивоварного заводу Л. Кляве.

Традиції хмельницьких (пłosкирівських, проскурівських) пивоварів сягають глибини століть. Перші відомості про існування у Пłosкирові броварні датоване 1570 р. У документах 1775 р. можна знайти відомості про пłosкирівських ремісників-броварів, 1797 р. – повідомлення про пивоварне підприємство міста. Зокрема, в описі зазначалося, що діє «в Пłosкурові старий пивоварний дерев'яний невеликий завод, в якому виварюється пиво з ячмінного солоду».

Протягом ХІХ ст. кількість пивоварень в Пłosкурові то збільшувалася, то зменшувалася. Так, у 1881 р. в місті працювали три приватні броварні, а вже в 1884 р. залишився лише один пивоварний завод, який згодом припинив існування. В 1890-х рр. Пłosкурів залишився без пивоварні. На цей факт звернув увагу доволі успішний на Поділлі пивовиробник Леон Генріхович Кляве. На той час він вже не перший рік був орендарем та управляючим великої пивоварні дворянки Марії Львової в Чернятині Літинського повіту, але вирішив заснувати власну справу. В грудні 1898 р. Л. Кляве подав заявку в Пłosкурівську міську думу з клопотанням про продаж йому земельної ділянки на Новому плані, вздовж Летичівської дороги (нині вул. Чорновола), навпроти вокзалу, для будівництва нового пивоварного заводу. 15 квітня 1899 р., сплативши в міську скарбницю 9000 рублів, Л. Кля-

ве отримав право на користування п'ятьма десятинами землі й одразу ж розпочав будівництво підприємства. Наприкінці 1901 р. Проскурівський пивоварний завод випустив першу продукцію.

Продукція пивзаводу досить швидко здобула визнання в споживачів і фахівців: пиво отримало золоту медаль та гран-прі на міжнародній виставці у Брюсселі (1905) та срібну медаль на Донсько-Кубанській сільгоспвиставці у Ростові-на-Дону (1906), а ячмінний солод на Всеросійській виставці пивоваріння в Санкт-Петербурзі (1909) увійшов до трійки найякісніших продуктів пивоваріння імперії.

З кожним роком завод Кляве все більше розбудовувався і нарощував потужності. Якщо 1910 р. в описі майна значилися «триповерхова цегляна споруда пивоварного заводу, двоповерховий цегляний будинок і служби», то у 1916 р. підприємство мало «п'ятиповерхову, а частиною триповерхову цегляну споруду пивоварного заводу, двоповерховий цегляний будинок, чотириповерховий вино-дріжджовий завод і служби». Основним виробничим устаткуванням на той час були: сусловарний і брагопереробний чани, два заторних й два бродильних чани, паровий двигун потужністю в 131 кінську силу. Працювало на заводі від 40 до 50 робітників, продукції вироблялося на сотні тисяч рублів (наприклад, 1912 р. – на 179,2 тис. руб.), основними сортами пива були «Баварське» та фірмове. Зазначимо, що згаданий вище вино-дріжджовий завод збудований був у 1912 р. не як окреме підприємство, а у єдиному комплексі з пивоварним заводом. Тому всі виробничі показники подавалися як і раніше під однією маркою – «Проскурівський пивоварний завод Л. Кляве».

В перші роки радянської влади завод був націоналізований. У 1920-х – 30-х рр. він був підпорядкований Проскурівському харчотресту та мав назву – дріжджове-пивоварний завод. Після Другої світової війни – пивзавод, який з 1976 р. став головним підприємством Хмельницького пивооб'єднання (існувало до 1992 р.). Після приватизації у 1993 р. Хмельницький пивзавод перетворений на ВАТ «Хмельпиво», згодом – ПрАТ «Хмельпиво».

З комплексу будівель колишнього пивзаводу Л. Кляве цікавість являють шість об'єктів:

Прохідна, 1901 р. Цегляна, у плані прямокутна. Виконана у псевдоготичному стилі у вигляді брами із вежею. Вертикальний ритм підкреслено загостреним двоскатним дахом вежі. У другій половині ХХ ст. облицьована плиткою, з тильного боку прибудоване менше за об'єм підсобне приміщення. З кінця 1990-х рр. силует прохідної використовується на емблемі заводу.

Виробничий корпус пивоварного заводу, 1901 р. П'ятиповерховий, частково триповерховий, цегляний, у плані Г-подібний. Фасади витримано у лаконічному ритмі напівциркульних віконних прорізів у чередуванні зі спрощеними пілястрами, які підкреслено пофарбуванням. Над карнизом

будівлі вертикаль пілястр продовжують стилізовані стовпчики. Увінчує споруду триступінчастий аттик, у який вписано дату побудови – «1901».

Виробничий корпус вино-дріжджового заводу, 1912 р. Чотириповерховий, частково триповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Вікна прямокутні та напівциркульні, у чередуванні зі спрощеними пілястрами, які підкреслено пофарбуванням. Під карнизом найвищої частини будівлі вписано дату побудови – «1912».

Адміністративний та складський корпус, 1901 р. Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Виконаний у цегляному стилі, вікна оздоблені лиштвами з замковим каменем, бічний фасад увінчує ступінчастий аттик з чотирма стилізованими стовпчиками по кутах та спареними півциркульними слуховими віконцями на тимпані. Карниз будівлі та аттика увінчаний типовим для цегляної архітектури зубчиками.

Адміністративний корпус, 1901 р. Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Виконаний у цегляному стилі, вікна оздоблені лиштвами з замковим каменем, карниз увінчаний типовим для цегляної архітектури зубчиками.

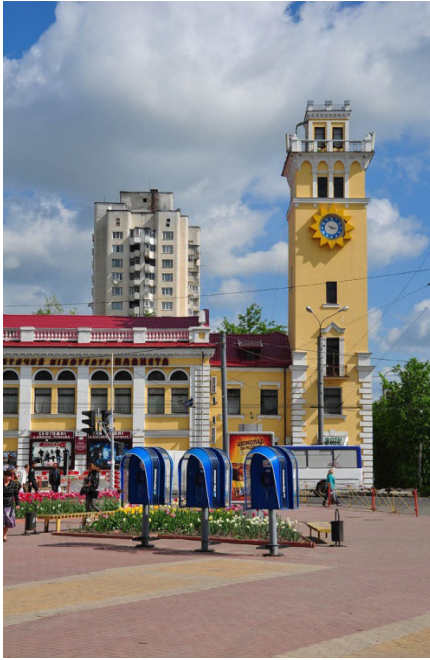
Погреб, 1901 р. Мурований, споруджений для зберігання готової продукції. Вхід до погребу через аркоподібні, обрамлені камінням двостулкові двері.

Нині всі будівлі використовуються за призначенням ВАТ «Хмельпиво».

ПОЖЕЖНЕ ДЕПО, 1954 р. (вул. Подільська, 39. На розі з вул. Соборною).

Пожежне депо, фото 1955 р.

Пожежне депо, фото 2012 р.

Будівля вирішена у притаманному 1940-1950-м рр. класичному стилі, складається з основного корпусу депо та дозорної вежі (каланчі). Корпус депо двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані виокремлюється центральною прямокутна частина та бічні великі Г-подібні крила. На південно-східному куті у межах загального плану корпусу збудована семиярусна дозорна вежа (каланча). Останній, сьомий ярус, менший за об'ємом, зроблений у вигляді надбудови, має балкон (оздоблений балюстрадою) для спостереження. Головний фасад центральної частини депо поділений пілястрами на чотири однотипних площини, кожна з яких на другому поверсі має здвоєні напівциркульні вікна, а на першому були влаштовані прямокутні арки виїздів для

пожежних машин. Фриз фасаду центральної частини завершує балюстрада. Кути будівлі та розкріповок фасадів на рівні першого та другого поверхів прикрашені рустом. Елементи декору підкреслено пофарбуванням.

Проект спорудження на розі Соборної та Подільської (тоді К. Лібкнехта і К. Маркса) будівлі міської пожежної команди був розроблений архітектором Г. Чекірдою та затверджений ще наприкінці 1946 р. Але, через повоєнну скруту та брак коштів, будівництво розпочалося лише в 1951 р. Спочатку знесли чотири старих будинки – два одноповерхових і два двоповерхових (перший належав деревокомбінату, а другий – «Межстройлеспромсоюзу»), а вже згодом, до 1954 р., на їхньому місці вимурували будівлю пожежного депо з дозорною вежею (каланчею).

Будівля пожежного депо, завдяки елегантній архітектурі каланчі, що нагадує вежі ратуш минулих століть, яскраво підкреслила центральне перехрестя міста. На сьогодні ця споруда є одним із найкращих зразків міської архітектури 1950-х рр.

Понад двадцять років будівля пожежного депо використовувалась за призначенням. На початку 1980-х рр. її передали у розпорядження «Облкіновідеопрокату», провели часткову реконструкцію, під час якої були

замуровані арки виїздів. У 1987 р. колишнє пожежне депо переобладнали на дитячий кінотеатр «Планета». На сьогодні «Планета» є одним із двох діючих кінотеатрів міста, має три зали, сучасне проекційне та звукове обладнання, а його будівля з вежею визначає архітектурний вигляд центральної частини Хмельницького. У 2004 р. на п'ятому ярусі вежі «каланчі» встановлено мелодійний годинник.

*СОЛОДОВИЙ ЗАВОД М. ШИЛЬМАНА, 1912 р.
(Вул. Шевченка, 67) – втрачено*

Солодовий завод М.Шильмана, фото 1950-х рр.

Солодовий завод М.Шильмана, фото 2013 р.

На розі з вул. Староколястинівське шосе. Будівля промислового призначення, цегляна, у плані прямокутна. Об'єм уздовж вул. Шевченка – двоповерховий з третім технічним піддаховим поверхом, наріжний об'єм – чотириповерховий з п'ятим технічним піддаховим поверхом. Фасади витримано у лаконічному ритмі віконних прорізів у чередуванні з рустованими спрощеними пілястрами, які підкреслено пофарбуванням.

Збудовано у 1912 р. для потреб солодового заводу, який належав Михайлу Шильману – проскурівському купцю, власнику ряду промислових підприємств у місті (зберігся особняк М. Шильмана, вул. Грушевського, 84). В перші роки радянської влади завод був націоналізований. У 1930-х рр. в цехах солодовні почала діяти міська пекарня. Тривалий час це підприємство було провідним виробником хлібо-булочних виробів у місті. Проте, після відкриття у 1965 р. по вул. Тернопільській нового потужного підприємства – хлібозаводу №1, пекарня по вул. Шевченка отримала назву – хлібозавод №2. Підприємство діяло до початку 2000-х рр. Після закриття хлібозаводу будівля не використовувалась (крім частини першого поверху, де був магазин).

У серпні 2020 р., не зважаючи на протест громадських активістів та пам'яткоохоронних органів, споруду було розібрано, ділянку розчищено під забудову.

Джерела та література:

1. Воспоминания Д.Белавинцева // Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – В. 74.
2. Весь Юго-Западный край: справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, администрации и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К.: Изд. С. Компанейца, 1907. – 645 с.
3. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К.: Изд. Т-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, 1913. – С.911–1068.
4. Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М.: Изд. А.С. Суворина, 1902. – С. 1047.
5. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп. 32, спр. 2031, 3063, 3451.
6. Держархів Хмельницької обл., ф.115, оп. 1, спр. 12.
7. Держархів Хмельницької обл., ф.240, оп.1, спр. 62, 193.
8. Держархів Хмельницької обл., ф.1211, оп.1, спр.5.
9. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.6, спр.24.
10. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом: історичні нариси – Хмельницький, 2008. – 160 с.
11. Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. Видання друге, перероблене та доповнене. – Тернопіль, 2018. – С.69.

12. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С. 37.
13. Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія – Хмельницький, 2015. – 62 с.
14. Єсюнін С.М. Подільська залізниця – грандіозний проект початку ХХ ст. // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2017. – С.97-102.
15. Єсюнін С.М. Подільський період 12-го уланського (35-го драгунського) Белгородського полку в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Зб. наук. праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 р. м. Харків. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С.103-107.
16. Єсюнін С.М. Проскурівський гарнізон у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. – К.: Центральний музей збройних сил України, 2009. – С.120-129.
17. Любовецький В., Бендюг В. Пам'ятай з якого коріння ростеш. Хмельницькій кондитерській фабриці-75. – Хмельницький, 2002. – С. 6-8.
18. Музей історії депо Гречани. – Хмельницький, 2013. – 20 с.
19. Обзор Подольской губернии за 1907 г. – Каменец-Подольский: Губ. тип., 1908. – 159 с.
20. Подолия. – 1909 – июль.
21. Роки, люди, традиції. 100 років ВАТ «Хмельпиво». – Хмельницький, 2001. – 180 с. Держархів Хмельницької обл., ф.р.17, оп.3, спр.27.
22. Российский государственный исторический архив, ф. 350, оп. 35, д. 350.
23. Спогади Л. Савицького // Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – В. 99.
24. Червоний кордон. – 1928. – 12 травня.

*Місінкевич Л. Л.
м. Хмельницький*

ВІДДАНИСТЬ ОСВІТИ, НАУЦІ, СТУДЕНТСТВУ *(до 110-річчя з дня народження П. Ф. Щербини)*

У статті йдеться про життєвий шлях та основні етапи громадсько-політичної та наукової діяльності доктора юридичних наук, професора П. Ф. Щербини. Відображений період здобуття освіти, військової служби та становлення молодого педагогічного працівника в передвоєнні та

воєнні роки. Розкривається діяльність педагогічного фахівця районного рівня при відновленні системи народної освіти у звільненому від фашистських окупантів Дунаєвецькому районі Хмельницької області.

З'ясовуються обставини переходу на роботу до вищих навчальних закладів м. Кам'янець-Подільського та його адвокатську діяльність. Розкривається дослідницька робота щодо вивчення наукових джерел з історичного та правового аспекту проведення в Подільській губернії інвентарної та селянської реформ 1847 та 1861 років. Оцінюються наслідки дослідження й узагальнення правових аспектів формування й розвитку судочинства в Правобережній Україні з часів запровадження магдебурзького і литовсько-польського права до судових реформ у Російській імперії 60-х років XIX століття. Розкривається багатогранна педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті та його робота у новоствореному навчальному закладі Хмельницькому університеті управління та права.

Ключові слова: *П. Ф. Щербина, завідувач районним відділом народної освіти, адвокатська, педагогічна та наукова діяльність, селянська та судова реформи.*

22 лютого 2010 року виповнилось би 110 років відомому на Поділлі та й в Україні видатному вчителю, блискучому педагогу та науковцю доктору юридичних наук, професору Щербині Петру Федоровичу.

Народився Петро Федорович 22 лютого 1910 р. в селі Полтавка Покровського району Уссурійського краю в багатодітній сім'ї українців-переселенців з Полтавської губернії. Дитинство його пройшло в багатодітній селянській родині, в якій виховувалися повага та шана до праці, порядність та чесність. Ці людські якості, які сповідувала сім'я сприяли формуванню в його характері цілеспрямованості, вміння доводити розпочаті справи до завершення. Початкову освіту Петро Федорович отримав у Полтавській земській школі, де його перші вчителі привили любов до знань та науки. Середню освіту здобув на робітфаці, в якому викладали вчителі гімназії, які мали високу культуру, знання та педагогічну майстерність.

У 1929 р. розпочав трудове життя робітником на жерстяно-баночній фабриці у м. Владивостоці, а потім працював вантажником в порту, був активним комсомольцем. У 1932 р., після закінчення робітфаку, Петро Федорович був направлений крайкомом комсомолу на навчання в Інститут радянського будівництва при ВЦВК РРФСР, а по закінченню навчального закладу – на роботу до Приморського крайвиконкому в м. Владивосток.

У 1936 р. П. Ф. Щербину було призвано на військову службу, служив у м. Читі. Після завершення військової служби працював вчителем істо-

рії та географії середньої школи м. Іркутська. У передвоєнні роки екстерном закінчив історико-філологічний факультет Московського державного університету, де вчився у видатних істориків Бориса Дмитровича Грекова, Милиці Василівни Нечкіної, Михайла Миколайовича Тихомирова. З 1941 р. Петро Федорович викладає історію та географію в технікумі при авіаційному заводі [1].

У квітні 1944 р. його направляють на педагогічну роботу в звільнені від німецько-фашистської окупації райони України. 22 травня 1944 р. Петра Федоровича Щербину призначають на посаду завідуючого відділом народної освіти Дунаєвцького району Кам'янець-Подільської області. З перших днів перебування на посаді Петро Федорович спрямовує зусилля на розбудову знищеної війною освіти Дунаєвеччини. Він активно включається у відбудову шкільних приміщень, організацію навчального процесу та вирішення кадрових питань педагогічних колективів. За його участі приймається і практично реалізується виконання постанови Дунаєвцького райвиконкому від 25 травня 1944 р. «Про ремонт шкіл і забезпечення шкіл та учителів паливом», в якій зазначались, що «ремонт і обладнання шкіл розпочати з 1 червня і завершити 1 серпня 1944 р.». Враховуючи стислі строки підготовки шкіл до нового навчального року, райвиконком крім відділу освіти задіяв райфінвідділ, райплан, комунвідділ, голів сільських рад та голів колгоспів [2, с. 167 – 169].

Під керівництвом Петра Федоровича вчителі району активно включились до роботи з підготовки шкіл до нового 1944 – 1945 навчального року. Про їх наполегливу працю розповідала районна газета на прикладі відбудови Маківської школи. «Нема в Макові вчителя який би сидів тепер без діла. ...їх працею відроджується чудове приміщення зруйнованої німцями школи. Скоро знову розкриються його двері, щоб привітно зустріти дітей.» [3, с. 2].

Упродовж літа районним відділом народної освіти при активній участі райкомунвідділу, керівників місцевих господарств, сільських рад та вчителів проведена відбудова та ремонтні роботи у 32 школах району на загальну суму 90 тисяч карбованців. В усі навчальні заклади було завезено 4000 зошитів, 3500 олівців, 3700 пер, 400 букварів, понад 600 інших підручників та палива на 48 тисяч карбованців. [4, с. 3].

Готуючи школи до нового навчального року, вчителі одночасно розпочали індивідуальну роботу з формування учнівського контингенту та залученню дітей переростків до навчання. Інформація про початок навчального року в Дунаєвцьких середній та вечірній школах була оприлюднена на сторінках районної газети, де зазначалося, що навчання в 5 – 10 класах Дунаєвцької середньої школи розпочнеться 2 жовтня, а в 1 – 8 класах Дунаєвцької вечірньої школи 1 листопада 1944 року [5, с. 3].

До початку нового навчального року завідуючому відділом народної освіти вдається вирішити питання укомплектування керівними кадрами закладів освіти. Дунаєвецьку середню школу очолила Ф. С. Дайчман, Зеленчанську – Ф. М. Вітковський, Гірчичнянську НСШ – М. А. Бурківська, Голозубінецьку – П. Ф. Залужна, Залісецьку – Д. С. Серветник, Маківську – Л. Й. Злобіна, Мушкутинеську – П. В. Заболотний, Нестеровецьку – П. К. Пукас. Були призначені завідуючі 17 початкових шкіл [2, с. 169, 170]. Перший повоєнний навчальний рік на Дунаєвеччині розпочали 180 вчителів, які навчали 4756 дітей [4, с. 3]. Ще влітку почав працювати Дунаєвецький дитячий садок та відновила роботу Дунаєвецька школа медсестер.

З початком навчального року вчителі району взяли активну участь у заходах, спрямованих на підтримку фронту. При розповсюдженні четвертого випуску грошово-речової лотереї ними було придбано лотерейних квитків на 72 тисячі карбованців і 54 тис. карбованців цієї суми внесли готівкою [6, с. 2]. Не залишився поза увагою вчителів шкіл та учнів місячник допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни та сиротам, оголошений райвиконкомом з 15 листопада по 15 грудня 1944 року. Створені місцевими радами комісії обслідували кожну таку сім'ю, виявляли потреби, організували збір грошей, продуктів, одягу, взуття у фторд допомоги. Провели заготовку дров для цих сімей на відведеній райвиконкомом лісовій ділянці, а створені будівельні бригади надали допомогу в ремонті будинків та квартир. У подальшому районний відділ народної освіти активно опікувався дітьми сиротами та дітьми з багатодітних сімей, батьки яких загинули на фронті і потребували утримання в дитбудинках [2, с. 174].

Поступово навчально-виховний процес набирив звичного характеру. Петро Федорович разом з колегами відділу народної освіти працював над вдосконаленням мережі закладів освіти. 15 жовтня 1945 року з Дунаєвецької середньої школи були виділені російські 1 – 5 класи і на їх основі створено російську неповно-середню школу. 31 серпня 1948 року у Воробіївці був відкритий 5-й клас, школа почала розгортатись у неповно-середню. У с. Залісцях був сформований дитячий будинок. На кінець 1945 року в районі діяли 2 середніх, 8 неповно-середніх, 21 початкова та одна вечірня школи [2, с. 170,171].

П. Ф. Щербина постійно відчував потреби кожного шкільного колективу, знав і вникав у проблеми кожного вчителя та учнів. На той час дітей та вчителів, за нестачу робочих рук, відривали від навчання і залучали до роботи в колгоспах. За цих обставин 20 травня 1946 року був підготовлений директивний лист за підписами голови райвиконкому М. Т. Гулеватого і завідуючого РВНО П. Ф. Щербини, адресований головам сільрад та кол-

госпів, директорам підприємств та завідуючим школам, який зобов'язував «звільнити всіх учнів від роботи в колгоспі і забезпечити 100% явку учнів на іспити». У листі зазначалося, що за зрив іспитів винні могли бути «притягнуті до відповідальності як за невиконання Державного закону про всеобуч». Крім цього на заваді нормалізації навчально-виховного процесу були серйозні матеріальні нестатки більшості сімей через відсутність одягу та взуття. Отож, вказаним посадовцям ставились завдання «організувати при школах майстерні по ремонту і пошиву взуття учням і учителям» [2, с. 172].

Вирішивши першочергові питання в перші два повоєнні роки, із забезпечення шкіл педагогічними кадрами, відділ освіти і його завідувач Петро Федорович спрямовують свою роботу на підвищення освітнього і професійного рівня учителів. Влітку 1946 року були організовані курси підвищення кваліфікації учителів 1 – 4 класів. На базі опорних шкіл почали працювати сім методичних курсів.

У травні 1947 року районний відділ освіти зажадав від недипломованих учителів до 1 серпня представити документи про освіту або залікові книжки про здачу екзаменів і заліків за літню сесію. Вимога РВНО спонукала вчителів району за літній період вступити до педагогічних навчальних закладів. Дехто з тих, хто не впорався з поставленим завданням були звільнені або понижені в посаді. Водночас на допомогу заочникам при райметодкабінеті були створені лекторські групи з математики, української та російської мови, природознавства, історії СРСР та основ марксизму-ленінізму. Був складений графік проведення консультацій заочникам. Одночасно в 14 школах району були виділені досвідчені педагоги для надання допомоги учителям-заочникам, які працювали в початкових класах [2, с. 176, 177].

На посаді завідуючого відділом народної освіти Дунаєвського району П. Ф. Щербина працював до вересня 1948 року. В цей час він закінчив історичний факультет Львівського університету і у вересні 1949 року його приймають на роботу на кафедру російської мови Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. У 1952 року після закінчення юридичного факультету Львівського університету, Петро Федорович переходить на роботу адвокатом у Кам'янець-Подільську юридичну консультацію, де 12 років працював адвокатом та викладав правові дисципліни у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті.

Науковою роботою П. Ф. Щербина почав займатися вже у зрілому віці. Кінець 50-х початок 60-х років стали роками більш відкритого доступу ученим та краєзнавцям до матеріалів державних архівів. Петра Федоровича як юриста зацікавили проблеми та особливості історичного та правового аспекту проведення в Подільській губернії інвентарної та селянської

реформ 1847 та 1861 років. До наукового пошуку заохочувало й те, що в обласному державному архіві зберігалось кілька тисяч документальних справ, що відображали ці реформи і до переважної більшості яких, на той час, ще не торкалася рука дослідника.

Багаторічна копітка робота увінчалася успіхом. У 1966 році Петро Федорович успішно захистив дисертацію на тему: «Селянська реформа 1861 року на Поділлі», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. У науковому дослідженні він вперше дослідив наділи селян за інвентарною реформою 1847 – 1848 років і за Селянською реформою 1861 року, вивчив 900 інвентарів та 900 уставних грамот, що зберігаються в державних архівах міст Кам'янець-Подільському, Києві та Житомирі. Аналіз Місцевого положення від 19 лютого 1861 року для Київської, Подільської та Волинської губерній дозволив ученому ґрунтовно розкрити питання дострокового припинення тимчасовозобов'язаного стану селян Правобережної України, викуп землі, селянський рух у зв'язку з реформою 1861 року, особливості проведення реформи на Правобережній Україні у порівнянні з Лівобережною Україною і Росією [7, с. 7].

Нагромаджений автором у дисертації та наукових публікаціях значний фактичний матеріал і висновки про соціально-економічне та правове становище селян, про хід скасування кріпосного права та проведення аграрної реформи 1861 року в контексті регіональної специфіки були належно використані при створенні аналогічних дисертацій з історії інших земель України, а також наукових праць відомими ученими-дослідниками аграрного руху в Україні – початку ХХ століття (І. О. Гуржієм, М. Н. Лещенком, Д. М. Пойдою), широко впроваджені при підготовці до друку тому «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» [7, с. 7].

Після захисту кандидатської дисертації П. Ф. Щербина залишає адвокатську діяльність і переходить працювати на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту спочатку на посаду старшого викладача, а згодом доцента кафедри історії СРСР і УРСР й став викладати цикл правових та історичних дисциплін. У цей період у житті й науковій діяльності Петра Федоровича відмічається найбільш плідний період наукової творчості. Він приймає рішення дослідити й узагальнити в історико-правовому аспекті процеси формування й розвитку судочинства в Правобережній Україні з часів запровадження магдебурзького і литовсько-польського права до судових реформ у Російській імперії 60-х років ХІХ століття. Упродовж десяти років вчений опрацював тисячі справ фондів центральних історичних архівів Ленінграда, Москви, Києва, державних обласних архівів Житомира, Рівного, Вінниці, Кам'янець-Подільського.

У його наукових працях широко використано пам'ятки права: Повне зібрання законів Російської імперії, «Права, по которим судится мало-

російський народ», Судові Статути 1864 року. Науковець активно вивчав тогочасну періодику, мемуарну літературу – «Журнал министерства юстиции», «Судебная газета», щоденники Валусєва, Мільотіна, Нікітенка, Люблінського сейму 1596 року. Петро Федорович вперше ввів до наукового обігу нові архівні матеріали з історії судового права, зокрема відшукане у ЦДА 74-томне видання «Дела о преобразовании судебной власти в России», яке стало важливим джерелом для істориків та юристів з вивчення права України та Росії [7, с. 9].

Восьмирічна наполеглива наукова праця Петра Федоровича увінчалася успіхом. У 1974 році побачила світ його фундаментальна монографія «Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине», яка була видрукувана у видавництві Львівського державного університету імені Івана Франка. На той час це була перша наукова праця з історії судового права Правобережної України ХІХ століття. У ній автор глибоко і всебічно дослідив матеріали з історії судового устрою і судочинства Правобережної України, розкрив особливості запровадження російським самодержавством судової реформи в Україні. На унікальному фактичному матеріалі Хмельницького облдержархіву вчений дослідив відмінність та недоліки двох судових систем, які діяли на Правобережній Україні: польського та російського судочинства.

Результативні та плідні історико-правознавчі дослідження дозволили Петру Федоровичу Щербині блискуче захистити в 1977 році дисертацію «Судова система в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. У 1982 році йому було присвоєно вчене звання професора. Методика викладання Петра Федоровича зводилася до першочергового завдання – викладання складних правових категорій, і неоднозначних історичних фактів і процесів у простій, доступній, зрозумілій студентству формі. Його працелюбність, скрупульозність, аналітичний та гострий розум, енциклопедичні знання, феноменальна пам'ять принесли йому визнання та повагу серед колег та студентів інституту.

Лекції професора П. Ф. Щербини завжди були наповнені науковою глибиною матеріалу, доступністю та образністю викладу, вмінням захопити аудиторію та акцентувати її увагу, що є підтвердженням його таланту не просто як педагога, а справжнього психолога. Студенти різних поколінь й досі з великою повагою відгукуються про його лекції, які характеризувались не просто вільним викладом матеріалу, що був насичений яскравими фактами, промовистими подіями, але й глибокими співставленнями та історичними паралелями. Його лекції вчили студентів думати та завжди давати оцінку суспільно-політичним подіям. Петро Федорович прагнув завжди бути ближче до студентства, бути не тільки викладачем, а й на-

ставником не тільки в обраній професії, а й в житті загалом. Однією із рис професора-педагога, як зазначає у спогадах Ю. А. Хоптяр, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, було вміння неформального спілкування з студентами, що продовжувалось після знайомства, під час перерв, після занять та на засіданнях гуртка. І якщо між заняттями виникає студентський «рій» біля лекційної аудиторії, можна не сумніватись – в центрі уваги Петро Федорович [8, с.27].

Ще однією чудовою рисою вченого було наполегливе прищеплення навичок наукової роботи студентам, формування в них стійкого потягу до дослідницької діяльності. Багато років він був організатором науково-дослідної роботи студентів. Науковий гурток, керівництво яким здійснював Петро Федорович, пройшло чимало студентів. Своїм гуртківцям та дипломникам він підшукував насамперед творчі теми з історії рідного краю, пов'язані з працею в архівах, з раритетною літературою. Під його керівництвом вони виконували наукові, курсові та дипломні роботи з історії та культури Поділля, а в подальшому назавжди пов'язали своє життя з наукою, захистивши кандидатські та докторські дисертації. Серед них професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Л. В. Баженов, В. С. Степанков, І. В. Рибак та інші випускники історичного факультету, які стали гідними продовжувачами творчої праці свого вчителя. Загалом під керівництвом П. Ф. Щербини було виконано майже двадцять дипломних робіт, які в подальшому переросли в кандидатські дисертації [8, с. 16].

Свою багатогранну педагогічну діяльність Петро Федорович поєднував з активною науковою роботою, продовжуючи дослідження та з'ясовуючи незвідані в науці історико-правові аспекти минулого. Серед його публікацій варті уваги новизною вивчення книги «К вопросу о земле г. Каменец-Подольского в XIV – XVIII вв.», «Буржуазные реформы 60-х годов XIX в. на Правобережной Украине», статті про адміністративно-територіальний устрій Правобережної України та Поділля, про суд і судочинство на Поділлі у XVIII – першій половині XIX ст., про судові реформи 60 – 70-х років XIX ст. Подільського краю, про розправу царизму над революційними народниками та ін.

П. Ф. Щербина брав активну участь упродовж 30 років у роботі I – IX Подільських історико-краєзнавчих наукових конференцій, виступав членом редакційних колегій «Наукових праць» історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного університету й інших наукових збірників з історії та культури Поділля [8, с. 8]. До свого 90-річного ювілею Петро Федорович підготував до друку курс своїх лекцій «Історія політичних і правових учень. Давній світ: Єгипет, Вавилон, Індія, Китай, Греція, Рим».

Із здобуттям Україною незалежності створились умови, які сприяли формуванню вищих навчальних закладів, що стали альтернативними у єдиній системі вищої освіти, сформованій у Радянському Союзі. Відкриття Хмельницького університету управління та права на теренах Подільського регіону було цілком логічним і відповідало нагальним потребам забезпечення Хмельниччини юристами вищої кваліфікації для вирішення важливих питань правового обслуговування населення, укомплектування правознавцями судових та правоохоронних органів області.

У зв'язку з цим у вересні 1992 року П. Ф. Щербина, як єдиний доктор юридичних наук в області, розпочав нову сторінку свого наукового та освітянського життя. Він дає згоду співдиректорам новоствореного вищого навчального закладу В. К. Андрушко та Л. І. Чорному долучитись до становлення в області юридичного вищого навчального закладу. Став першим штатним професором Хмельницького філіалу Одеського відкритого університету (нині Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова), очоливши кафедру теорії та історії держави і права та вчену раду вишу. На кожному засіданні кафедри, вченої ради від нього надходили цікаві та конструктивні пропозиції з приводу вдосконалення навчального процесу.

П. Ф. Щербина викладав теорію держави і права, історію правових і політичних учень, був членом спеціалізованої вченої ради Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. У той час фундаментальних підручників з права, теорії держави і права, історії правих та політичних вчень, як зазначає Л. І. Чорний, у навчальному закладі не було. Єдиною енциклопедією та джерелом інформації для студентів стали лекції П. Ф. Щербини. Лекції у нього були не просто цікаві, змістовна частина вражала всіх [8, с. 28].

Петро Федорович нагороджений медалями «За доблесний труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.», «Ветеран труда», «Тридцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.», «Сорок лет Победы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.», Почесним знаком «За отличные успехи в области высшего образования СССР» та багатьма грамотами Міністерства освіти, Хмельницької обласної державної адміністрації, Хмельницької обласної ради, ректоратів Кам'янець-Подільського педінституту та Хмельницького університету управління та права, а також грамотами організацій. Почесний доктор (DOCTOR HONOURIS CAUSA) Хмельницького університету управління та права.

Уродженець Уссурійського краю Російської Федерації Петро Федорович Щербина 57 років віддав педагогічній роботі у вищих навчальних закладах Хмельниччини. В листопаді 2001 року він відійшов у вічність, залишившись в наших серцях доброю пам'яттю про себе як видатного вчителя

та блискучого педагога, як взірця для наслідування. Легенди про чуйну Людину, інтелігентного та життєрадісного Професора ще багато років будуть передаватися із покоління в покоління нашими студентами, які продовжують його справу.

Джерела та література:

1. Щербина Петро Федорович. Режим доступу до інформації: http://lib.khnu.km.ua/inf_res/avtory_khm/Scherbyna.htm
2. Прокопчук В. С. Освіта на Дунаєвеччині: від перших шкіл – до суспільних знань: монографія / В. С. Прокопчук. Дунаївці, Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г. 2018. 412 с.
3. Дайчман С. Відродження. *Ленінський шлях*. 1944. 30 червня. С. 2.
4. Щербина П. У відновлених школах. *Ленінський шлях*. 1944. 7 листопада. С. 3.
5. Ленінський шлях. 1944. 30 вересня. С. 3.
6. Щербина П. 54000 карбованців готівкою. *Ленінський шлях*. 1944. 1 листопада. С. 2.
7. Винокур І. С., Баженов Л. В. Петро Федорович Щербина // Щербина П. Ф. Вибрані праці (історико-правовий цикл). Хмельницький : Видавництво ХУУП. 2010. 272 с.
8. Спогади про Петра Федоровича Щербину // Щербина П. Ф. Вибрані праці (історико-правовий цикл). Хмельницький : Видавництво ХУУП. 2010. 272 с.

Прокопчук В.С.

м. Дунаївці,

Красуцький М.І.,

м. Кам'янець-Подільський

ОДИН З ТВОРЦІВ «СТРІМКОЇ ЛАНІ»

У статті простежується життєвий шлях «приютника», одного із понад 300 вихованців дитбудинків, які в перші дні війни знайшли прихисток у домівках жителів с. Жердя, мостобудівника, одного з творців «Стрімкої лані» в Кам'янці-Подільському

Ключові слова: *дитбудунок, сиротинець, Михайло Савенко, Жердя, Лісоводи, Київ, мостобудівник, «Лань, що біжить».*

Про Михайла Савенка автори цієї статті видали документальну повість. У 2011-2014 рр. з'явилося кілька газетних публікацій, які відобразили документальний пошук його родинних витоків, деякі епізоди життєвого

шляху [3; 6-8]. У цій статті ставимо мету донести до ширшого читацького загалу моральний подвиг жителів Жердя нині Чемеровецького району, які в роки Другої світової війни приютили, за свідченням Анатолія Івановича Кравчука, біля 350 вихованців навколокам'янецьких дитбудинків, а також, як приклад для молодого покоління, розкрити життєвий шлях одного із них – Михайла Савенка, який крізь неймовірні випробування зберіг людську гідність і проклав життєвий дорогу, гідну наслідування.

До останньої хвилини свого життя він так і не дізнався, звідки він, хто батьки, чи насправді він -

Михайло Савенко, чи можливо це прізвище записали йому вихователі, аби якось ідентифікувати і легалізувати у багатомільйонній тогочасній державі. Бо був малим, років чотирьох-п'яти, коли спецпотяг доставив їх, кількасот малолітніх сиріт, до Кам'янця-Подільського, а із залізничного двірця на підводах – до навколишніх приютів. А тих сиротинців за Сталіна було чимало – треба ж було десь дівати сім'ї репресованих, особливо воєначальників, партійно-радянських і господарських працівників. Дружин «ворогів народу» з дітьми до півтора року, як правило, відправляли у виправно-трудова табори разом, а дітей старше цього віку – у дитбудинки, в інтернати, аби виховати з них справжніх будівників комунізму. А ще були «комінтернівські» діти, батьки яких воювали з фашистським режимом Франко в Іспанії. А згодом і діти тих батьків, які наприкінці 30-х загинули під час радянсько - фінської війни та інших бойових акцій агресивного сталінського режиму. Дізнатися про це виявилось не під силу пошуковій групі «Меморіалу», яку очолив Сергій Ісаєнко – друг Дмитра Савенка, сина Михайла Михайловича. Не змогли цього встановити і ми, працюючи над книгою «Михайло Савенко: час і доля»[4]. Час забрав і самих утриманців дитбудинків, і «поводирів», котрі на початку липня 1941 року за секретним потягом привезли кількасот дітей до Кам'янця-Подільського, та і жителів Жердя, які зустріли кавалькаду підвід і за кілька годин розібрали усіх малюків. Не зберегли слідів й архіви. Не вигідну для режиму документацію енкаведисти, а саме в їх відомстві ще до початку 1960-х знаходились обласні архіви, перед приходом німців або вивезли вглиб

країни, або спалили. У свою чергу в умовах наступу радянських військ архіви окупаційної доби нищили нацисти та їх прислужники. Задаємось питанням: чому не вельми заможні сільчани, не особливо задумуючись, вмиг розібрали чужих дітей? Без сумніву, тодішнє покоління, зазнавши особистих втрат і тривоги у ході перманентних воєн, голодомору і репресій, було більш співчутливим і добрішим, ніж нинішнє суспільство, роздере на конкурентні прошарки гонитвою за прибутками, полярністю доходів і можливостей. Не варто скидати з рахунку і страх, за 20 років радянської влади нагнаний сталінським репресивним державним механізмом. Але якими б не були мотиви, факт залишається фактом – понад три сотні дітей знайшли собі не тільки прихисток, а й названих батьків. Того липневого дня 1941 року в Жерді залишилися Толя Кравчук, який у повоєнний час здобув педагогічну освіту, працював учителем, головою сільради, перед виходом на пенсію – директором Михайлівської ЗОШ I-II ст. у Дунаєвецькому районі, а далі – головою ради ветеранів війни і праці с. Жердя, Коля Козлов і Коля Мартинюк, Коля Равлюк, Вася Ситник, Толя Калитка, Коля Дюк, Віра Семенишена, Іра Дашкевич та багато інших [3].

Серед тих, хто опікувався розподілом сиріт не за посадою, а за покликом серця, був жердянський сільський фельдшер Федір Миколайович Волошин. Саме він з дружиною Федорою Феодосіївною, маючи двох си-

*Жердянці з прийомними дітьми.
1942 р.*

нів Володимира і Сергія, взяли до себе п'ятирічного чорнявого Мишка, і він став п'ятим членом цієї родини. Чому саме на нього впав вибір, важко пояснити. Можливо під час розподілу залишився останнім. А швидше – кинувся в очі: скромний, чорнявий, з темною чуприною, голубим очима, терпеливий, він до кінця розподілу не відходив від фельдшера, ніби сам обрав свого покровителя. Старшого Володимира в перші дні війни мобілізували на фронт. Опікувався Мишком Сергій, вчив виконувати різні домашні посильні для малого роботи, захищав від однолітків-пастушків, якщо ті бралися старшувати. А на початку квітня 1944 року польовий військкомат забрав і його на фронт. Сергій встиг стати кавалером ордена Слави III ст. та кількох медалей. Служив в армії аж до 1949 року.

Із завершенням Другої світової війни влада повернулася до «державних» дітей і почала розташовувати їх у різних дитячих будинках. Анатолій Кравчук попав у Залісся-2, а Михайло Савенко 7 липня 1946 року за направленням Кам'янець-Подільського обласного відділу народної освіти – у Лісоводський дитбудинок, що в Городоцькому районі тодішньої Кам'янець-Подільської області. У книзі реєстрації вихованців дитбудинку, започаткованій 1944 року, він був записаний під номером 335, датою народження вказаний 1936 рік, національністю – «українець», місце народження – Кам'янець-Подільський, у даних про батьків значилося: «*Батько вбитий на фронті, мати працює*» [4, с.102]. У який спосіб з'явилася ці записи, чому зазначено 1936, а не 1937 рік датою народження, звідки взято інформацію про батьків, Михайло Савенко і сам не міг пояснити. Швидше всього це робилося, як кажуть, «на око» або по аналогії з іншими записами, аби в такий спосіб легалізувати дитину. Поселили в колишньому панському палаці, записали до школи. Й досі на другому поверсі занедбаного панського будинку пустує обшарпана кімната із зруйнованою підлогою, де під вікном тоді стояла його постіль. Не зберігся шкільний будинок. Лише крізь усі роки свого життя тримав Михайло Михайлович у пам'яті імена багатьох вихованців дитбудинку та учителів іноземної мови Марії Іванівної Труш, математики Валентини Йосипівної Савицької, історії Надії Степанівної Івасюк, директора дитбудинку Петра Михайловича Советського, виховательок Лідії Федорівної Смирнової, Антоніни Францівної Янішеної та інших [4, с.22, 81].

1948 року спалах стригучого лишая погнав багатьох вихованців у Проскурів, Кам'янець-Подільський на тривале лікування. Одинадцятирічний Михайло Савенко у вересні попав до Проскурова, а 4 листопада, після активного лікування – до Солобковецького дитбудинку, що в Ярмолинецькому районі, на реабілітацію. Звідти перевели у Старокостянтинівський дитбудинок. У Лісоводи повернувся аж 3 лютого 1949 року. Був зареєстрований у книзі №3, заведений 1 січня 1949 року, під номером 16 з поси-

ланням на «№335 в журналі №1» і новою датою народження – 1937 рік [4, с.104]. У Лісоводському дитбудинку залишився до 1952 року, завершення семирічки. Разом із Свідоцтвом про неповну середню освіту отримав і Свідоцтво про народження, 22 серпня 1952 року виписане Городоцьким районним бюро ЗАГС. У ньому ще раз уточнювалася дата народження, до 1937 року було додане «4 лютого» [4, с.99]. Цей день надалі Михайло Савенко відзначав як день свого народження.

24 серпня 1952 року в групі вихованців Лісоводського дитбудинку був направлений у Ворошиловградське ремісниче училище. У довідці, яку 15 травня 2012 року отримала пошукова група, директор Луганського державного навчального закладу «Луганський центр професійної освіти» П.Т. Ковальчук на основі записів у книзі наказів підтвердив, що Савенко Михайло Михайлович «дійсно навчався в РУ №1 з 1 вересня 1952 року (наказ №56-к від 30 серпня 1952 року) по 24 липня 1954 року (наказ №87-к від 24 липня 1954 р.) на денному відділенні по професії токар» [4, с.105]. Попав у групу токарів, жив у гуртожитку, був забезпечений триразовим харчуванням, калорійно бідним, але гарячим і вчасним. У тодішній системі фабрично-заводського навчання діяли напіввійськові порядки: підйом у встановлений час, обов'язкова в любу пору року фіззарядка, регламентовані в часі сніданок, обід і вечеря, сувора дисципліна, за якою наглядали вихователі. У вихідні була можливість побувати в місті, в якому ще були помітні сліди війни. У перші повоєнні роки різношерстний люд наповнював донбаські міста, нерідко п'аний і агресивний. Траплялися бійки, крадіжки, вбивства. Такі прогулянки, як правило групові, залишали погані враження. Навчався старанно. Михайла ставили у приклад, доручали виконання щоразу складніших робіт. У результаті по завершенні навчання отримав спеціальність «токаря-універсала» і високий як для випускника училища четвертий розряд, а ще направлення на роботу на базовий завод імені Жовтневої революції. Почалося самостійне життя, пошук своєї ніші в ньому.

Процес адаптації до самостійного життя проходив складно. На заводі попрацював не довго. Хлопці – Микола Козлов і Микола Мартинюк – звабили на Поділля, до названих батьків. Однак родина Волошиних переживала не кращі часи – помер господар Федір Волошин, енкаведисти запроторили молодшого сина Сергія, якого Михайло вважав братом, у виправно-трудова колонію за зв'язки з націоналістичним підпіллям. Відтак завербувався в Уст-Косвінський ліспромгосп Пермської області і виїхав у Росію. Згодом поселився в Курській області. У жовтні того ж 1956 року був призваний на дійсну службу. Служив у прибалтійському місті Паневежисі, потім – у Калінінграді в окремій зенітно-артилерійській дивізії, був відмінником, як тоді говорили, бойової і політичної підготовки, спортс-

меном-розрядником. І в той же час думав, куди піти після демобілізації, до кого прихилити голову. У жовтні 1959 року демобілізувався і поїхав на Житомирщину разом з армійським другом Федором Довгим, який запросив Михайла зупинитись у нього.

А в лютому 1960 року трудовлаштувався в Києві, у мостозагоні №2 тресту «Мостобуд №1». З того часу впродовж тридцяти років життя було зв'язане з цією організацією, дружним колективом мостобудівників. Де тільки не будували мостів! В Україні, Білорусії, у Росії і Молдавії, власне – по всьому Радянському Союзу. І не тільки. Недарма ж колектив «Мостобуду №1» удостоївся найвищого радянського ордена – ордена Леніна. Часто згадував Михайло Михайлович будівництво моста Патона в Києві. Але найбільший слід у його житті залишило відрядження до Кам'янець-Подільського.

Тоді місто відчувало невідкладну потребу в новому мості через Смотрич. Вона, ця потреба, була майже критичною. Зв'язок з Молдавією, Буковиною, а через неї – з Румунією, Болгарією, Туреччиною проходив через два кам'янецьких мости – Новопланівський і Замковий. Останній був досить давнім, вузьким для сучасної автотракторної техніки. Траплялися поломки, затори, нарікання водіїв. Державні планові органи відмовляли в будівництві мосту з огляду на те, що в Кам'янці-Подільському розпочалося будівництво потужного цементного заводу. Однак це питання все частіше ставало предметом палких дискусій на пленумах міському партії, сесіях міськради. Врешті вирішили будувати міст над річкою Смотрич у південно-східній частині міста в каньйоні вистою біля 60 метрів від рівня води й відстанню між опорами у 174 метри. За рахунок ліміту на проектні роботи, виділеного місту, спроектували об'єкт в «Укрпроект-стальконстркції». І 1966 року до роботи приступив мостозагін №1 під керівництвом Юхима Григоровича Корсунського. У його складі працювали виконроб І. Сирота, майстер П. Коваль, монтажники Героя Соціалістичної Праці В. Яголи А. Гайдученко, Л. Дрозда, Г. Нетреба, М. Савенко, зварювальники А. Кравець, М. Кривенко, А. Волохович, Є. Іваницький та інші. 24 жовтня 1967 року кам'янецька райміська газета «Прапор Жовтня» констатувала успішний хід робіт і наміри колективу прискорювати їх темпи: *«Колектив мостозагону №2 бореться за скорочення строків будівництва мосту. Ставши на переджовтнєву вахту, мостобудівники зобов'язалися до свята Великого Жовтня завершити спорудження ліво-бережної частини мосту»* [1]. Однак будівництво йшло не так просто, як писалося. Головна причина – в інноваційності проекту. За пропозицією проєктантів, науковців Інституту зварювання імені Є.О. Патона замість традиційних опор – бків прольотну частину вирішили звести у вигляді рамної конструкції, а дорожнє полотно вкрити не залізобетоном, а спеці-

альними плитами з низьколегованої і високоміцної сталі Комунарського металургійного заводу, що суттєво скорочувало строки і вартість робіт. Власне, зменшити кошторисну вартість будівництва на 722 тис., великі на той час гроші, заощадити 415 тонн сталі, 400 кубометрів бетону [5]. Металоконструкції виготовляв Дніпропетровський металургійний завод імені Петровського. Без них будівництво гальмувалося, а інколи й завмирало. В'ячеслав Йосипович Вальцер, тоді завідуючий промислово-транспортним відділом міськкому партії, згадував, як разом з головою міськвиконкому Л.М. Демчук їздили в Дніпропетровськ «вибивати» матеріали. Довелося звернутись і до однокурсника Володимира Площенка, тоді міністра комунального господарства, і конструкції «пішли» й будівельні роботи відновилися [4, с.83-84].

Михайло Савенко показував приклад у праці, побуті та поведінці. 1966 року був прийнятий в ряди КПРС. Не кожен міг стати членом правлячої партії, таку честь отримав Михайло Савенко за активну життєву позицію, старанну працю, моральну чистоту А коли В.А. Яголу перекинули на іншу будову, очолив бригаду. Був вимогливим, любив порядок і дисципліну, якісну і вчасно виконану роботу. Саме тут, у Кам'янці-Подільському, знайшов і свою долю – Альбіну Гречкосій. Позналились у суботу 14 квітня 1967 року на танцях у Будинку офіцерів, покохали одне одного і через пів року з багословіння матері Ніни Дмитрівни побралися. Своє кохання пронесли через усе життя. Спочатку жили в мамі на хуторі Козак – частині приміського села Довжок. 1968 року народилася дочка Таня. А 1969 року перебралися до Києва, де Михайло отримав квартиру.

Роботі віддавався сповна, можна сказати, на мосту днював, а інколи й ночував. А він, красень, набирив закінчених обрисів, був схожий на лань у польоті, яка передніми ногами вже торкнулася протилежного берега.

До вже діючих кам'янецьких мостів – Новопланівського і Замкового – добавився третій наймолодший загальною довжиною 379 метрів, який звалив на свої плечі основний тягар вантажоперевезень. У пісні композитора Миколи Мельника на слова поетеси Людмили Дрезналь так і співається:

*Мости кам'янецькі, мов долі печать,
Над Смотрич – рікою віки височать,
У нову добу кличе «Лань, що біжить»,
А в «Замкові» й «Новім» – історії мить*
(«Кам'янецькі мости»)

Ще до офіційного відкриття мосту, названого в народі «Лань, що біжить» або «Стрімка лань», сталося відкриття народне, імпровізоване. Згадує А.С. Шендріков, учасник будівництва і друг М.М. Савенка: *«Пам'ятаю, як ми підійшли до завершення роботи в Кам'янці-Подільському. Звели міст, на чорно дорожку простелили. Вже можна було пройти з одного берега на інший по мосту. Бачимо, група жінок і чоловіків йде. Серед них - один безногий фронтовик, партизаном його називали. Несуть жінки бутиль самогонки, сало, огірки, капусту. Йї хліб на рушнику. Ще за кілька днів до відкриття мосту жителі прибережних будинків, для яких цей міст був давно очікуваним, провели своє «відкриття». Добре пригостили нас, а тоді в хід пішла гітара, гармошка. Пісні, танці... Міст для Кам'янця-Подільського - то була важлива артерія, артерія життя»* [4, с.94].

Напередодні офіційного відкриття руху по новозбудованому мосту кореспондент «Прапора Жовтня» Василь Мельник у статті «... І поріднились береги» відзначав: *«Смілива інженерна думка, творчий пошук новаторів дозволив набагато зменшити і обсяги робіт. І все ж їх на мості виконано чимало. Одного тільки залізобетону вкладено 2200 кубометрів... Майже всі роботи виконувалися на великій висоті. А коли ще й зважити на те, що чимало їх виконувалося взагалі вперше в практиці вітчизняного мостобудування, то стане зрозуміло, що будівництво мосту – справжній трудовий подвиг. І здійснили його монтажники Героя Соціалістичної Праці В.А. Яголи А.Й. Гайдученко, Л.П. Дрозд, Г.Ф. Нетреба, М.М. Савенко, зварювальники А.М. Кравець, М.Д. Кривенко, А.А. Болохович, Є.С. Іваницький...»*[5].

А 6 листопада 1973 року відбулося урочисте відкриття мосту. Василь Мацейко, тележурналіст, який у той день робив зйомку події, згадував, що зібрала вона сотні кам'янчан, жителів прилеглих сіл, гостей. Стрічку перерізав тодішній перший секретар міськкому партії О.М. Лесовой, лунали

палкі і вдячні слова на адресу мостобудівників, не раз звучало прізвище М.М. Савенка. Фільм, що зафіксував цю подію, зберігається в Державно-му архіві Хмельницької області [4,с.89].

А Михайло Михайлович вже жив іншими турботами. Того ж 1973 року заочно закінчив Київський будівельний технікум транспортного будівництва, отримав середню спеціальну освіту і професію техника-будівельника. Того ж року пройшов перереєстрацію і отримав новий партквиток. І відповідальне доручення – у складі мостозагону зі своєю бригадою готуватися до відрядження за кордон, у Республіку Гвінея. Там протягом півтора року разом із гвінейцями будували дороги і мости. Місцеві робітники з повагою ставилися до вимогливого, але доброзичливого керівника, його досвід переймали і гвінейські спеціалісти.

А вдома чекала сім'я – дружина Альбіна Станіславівна, дочка Таня і син Дмитро. Так вже розпорядилася доля, що із 25 років подружнього життя разом були чи не половину часу. А решта – відрядження, поїздки на новобудови. Михайло Михайлович був людиною прикладною, високопорядною, дружною, щирою і доброю. Якось в умовах радянського дефіциту йому випав талон на модну куртку. Але про таку куртку мріяв молодий хлопець з його бригади. Знаючи це, Михайло Михайлович віддав йому талон. Згадувала дружина: *«У нашій квартирі були дуже вже страшні (так, так, дуже вже страшні, поцервлені) підвіконники. Бачу, якось сусід гарну дошку несе. Кажу Михайлові: «А, може, б ти...». А він: «Сусід хай бере, а я не буду. Зробимо і без цього»* [4, с.68].

Високу оцінку Михайлу Михайловичу дають друзі – члени бригади. *«Нас у його бригаді було 20 осіб. Був принциповий. Завжди усміхнений, веселий, – ділився спогадами Петро Михайлович Лахуба, монтажник, комсорг. – Довіряв нам. Але не дай Бог, щоби хто нетверезим на роботу з'явився! Це ж на висоті якій доводилося монтаж робити! Ми часто різні питання вирішували разом - він був парторгом, а я комсоргом. На партзборах, засіданнях бюро сиділи разом. Він був прямим, говорив, що думав. Міг чесну людину захистити, відстояти».* Колишній начальник дільниці, а потім і керівник мостозагону Михайло Васильович Лавроненко відмітив, що М.М. Савенко мав надзвичайний талант вихователя, наставника, допоміг не одному будівельнику стати справжнім майстром [4,с.92]. А ще любив футбол. А хто у 60-і не захоплювався київським «Динамо», грою Валерія Лобановського, Олега Блохіна, Віктора Колотова, Андрія Біби, Євгена Рудакова? Навіть Дмитра заохотив до футболу. А коли син у відповідальній грі забивав гола, тішився, як дитина, усім розповідав, як це сталося – кого і в який спосіб переграв...

1986 рік приніс Україні, та і світові, страшну біду – Чорнобиль. Це сталося 26 квітня. «Мирний атом», вирвавшись на волю, накрив радіаційни-

ми відходами тисячі квадратних кілометрів території Європи. Нищив усе на своєму шляху, забирав людські життя. У ті дні «Мостобуд №1» отримав відповідальне завдання в зоні аварії. Набирали добровольців. У перших рядах пішов Михайло Савенко. 18 травня 1986 року газета «Прапор комунізму» – орган Київського міськкому партії і міськвиконкому писала: *«І от мостобудівники пішли в перший трудовий бій. Перший трудовий загін повів парторг новоствореної ділянки майстер М.М. Савенко. Разом з ним делегат XXVII з'їзду Компартії України В.П. Сусол, інші комуністи, передові трудівники. І зміна успішно виконала завдання, перші шпунти було забито до потрібної відмітки. А коли п'ята година завершувалася і до котлована рушила друга бригада, її зустріли бадьорі привітання: «Все гаразд, хлопці! Бажаємо і вам успіху!»* [2]. Про участь у приборкуванні чорнобильської стихії нагадувало Посвідчення учасника ліквідації аварії першої категорії серії А № 004908.

Пишався Михайло Михайлович скромними, але цілком заслуженими відзнаками його добросовісної тридцятилітньої праці в колективі мостобудівників. Посвідченням ударника комуністичної праці, виданим 24 квітня 1967 року під час будівництва кам'янецького мосту. Медаллю «Ветеран праці СРСР». Подякою Київського міського голови, яку отримав 24 квітня 2007 року. Особливо – участю 1988 року у Виставці досягнень народного господарства України, коли при небаченому велелюдді відкривали Алею трудової слави, а на ній і його портрет, встановлений за рішенням Ради Міністрів УРСР та Української республіканської ради професійних спілок [4, с. 110-111].

1990 року вийшов на заслужений відпочинок. На пенсії свій час віддавав дружині, онукам Владу, Вікторії і найменшій Діані, ніби надолужуючи недоотримане ними, отих половину років подружнього життя, присвячених улюбленій справі – будівництву мостів, які зв'язують, об'єднують, гуртують людську спільноту. А підспудно завжди мучила думка – звідки ж я, де моє коріння, хто мої батьки, чи моє прізвище Савенко – справжнє? Вважав себе українцем, малою батьківщиною – Кам'янецьчину, а може й Кам'янець-Подільський. Не раз про це вів розмову з другом і колегою Анатолієм Шендриковим. А на питання, чому саме Кам'янецьчину, відповідав: *«Нутром чую! Але доказати не можу. Інтуїція...»*. На жаль, зусилля, яких докладав син Дмитро, аби знайти відповідь на питання, що турбували батька, та і його самого, результату не принесли. Вирішив на честь батькового 75-річчя зробити йому приємний подарунок – повезти на Кам'янецьчину, пройтись дорогими і незабутніми стежками його дитинства і юності. Того травневого дня 2011 року побували і на мосту «Лань, що біжить», на довжоцькому обійсті, що на хуторі Козак.

З душевним хвилюванням ступив на жердянську землю, яка впродовж усіх років окупації поїла його своїми соками, поставила на ноги, огорнула

любов'ю і батьківською турботою родини Волошиних. Сфотографувалися при в'їзді біля таблиці «Жердя» – він, Михайло Михайлович, син Дмитро і Сергій Ісаєнко. У сільраді зустріли голова Віктор Олександрович Шкоропата, колишній «приютник» голова ради ветеранів с. Жердя Анатолій Іванович Кравчук. Разом побували на садибі Волошиних. Знайомі обриси, груша, лісок, що починався ледь не за хатою, криниця. І сльози, які зупинити було не можливо... А Волошиних – Федора Миколайовича, Федору Феодосіївну і названого брата Сергія – вже не застав, вони покинули світ земний. Як своїх рідних зустріла дружина Сергія Галина Никифорівна. Відвідали і кладовище, поклали квіти, довго стояли біля пам'ятників, Михайло Михайлович згадував, розповідав...

Того ж дня побували і в Лісоводах, у маєтку панів Журовських, їх палаці, який у роки шкільної науки дав прихисток і Михайлові Савенкові, і багатьом-багатьом таким же сиротам, як він. Нині ця територія належить Лісоводському аграрно-технічному ліцею. Його директор став для гостей екскурсоводом. Фотоапарат зафіксував пам'ятні місця, 400-літнього дуба – місце дитячих забав, хвилюючі зустрічі з дочкою улюбленої вчительки М.І. Труш теж учителькою Валентиною Василівною, директором місцевої загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. Оксаною Анатоліївною Михайловою. Відвідали могилу М.І. Труш, поклали квіти. Незабутні враження повернули Михайла Михайловича у минуле, наснажили. Але не надовго. Підступний чорнобиль невмолимо розправлявся зі своїми приборкувачами. 19 липня, через два місяці після цієї поїздки, забрав і Михайла Михайловича Савенка.

Але він живе у пам'яті рідних, друзів, знайомих, у тих десятках побудованих за його участі мостів, які і нині служать людям, працюють на зміцнення української незалежності. Син Дмитро Михайлович, знайшовши свою нішу у нинішній ринковій економіці, створив і зареєстрував у Кам'янці-Подільському благодійний фонд під назвою «МіСт імені Михайла Савенка», допомагає вихованцям дитбудинків і дитсадків, шкіл і профтехліцеїв, як і колись добрі люди його батькові, торувати свій шлях у доросле життя.

Джерела і література:

1. Теслик А. Вахта мостовиків // Прапор Жовтня. 1967. 24 жовт. (№168).
2. Дві напружених доби // Прапор комунізму. 1986. 18 трав. (№119). С.1.
3. Кравчук А.І Зустріч через 66 років // Нове життя. 2011. 7 жовт. (№79-80).
4. Красуцький М.І., Прокопчук В.С. Михайло Савенко: час і доля: док. повість. Кам'янець-Подільський: Сисин Я.І., 2014. 168 с.: іл.
5. Мельник В. ...І поріднились береги // Прапор Жовтня. 1973. 2 листоп. (№171). С.3.

6. Михайлова О., Івашко Г., Кухар М. Формула життя // Городоцький вісник. 2011. 1 лип.(№25).
7. Ісаченкова В. Засекречений потяг його дитинства // Подільські вісті. 2014. 12 черв.(№81-82).
8. Смірнова Г. Дітям потрібні не тільки іграшки // Подолянин. 2013. 1 лют.(№5).

*Семенова А. М.,
м. Хмельницький*

ЛІТЕРАТУРНО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ОЛІМПІАДИ ПАЩЕНКО КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ ДО В. Я. КРИВИЦЬКОЇ 1967 РОКУ

У статті подається частина епістолярної спадщини громадської діячки Поділля О. М. Пащенко-Шульмінської. У листах до співробітниці Канівського музею імені Т. Шевченка В. Я. Кривицької за 1967 р. йдеться про реалізацію гуманітарних проектів для організації навчального процесу у середніх школах.

Ключові слова: *громадська діячка, українські класики, творча спадщина, школа, літературні твори, кіносценарій.*

Творча спадщина відомої громадської діячки Поділля Олімпіади Михайлівни Пащенко-Шульмінської поволи повертається до ширшого читачького загалу. На сьогодні уже опублікований її мемуарний доробок та окремі публіцистичні твори [1; 2], виявлена Шевченкіана [3; 4], а також вибірково епістолярій [5].

Однак чимало матеріалів за авторством О. Пащенко все ще залишаються невідомими не лише зацікавленим читачам, але й фаховим історикам. Тому виявлення й оприлюднення цього документального масиву є завданням дослідницької спільноти.

У даному повідомленні автор ставить за мету представити частину епістолярної спадщини О. Пащенко. Зокрема, це листи до співробітниці Канівського музею імені Т. Шевченка В. Я. Кривицької, датовані 1967 роком. Із них можна довідатися не лише про пошук шляхів збереження інтелектуального доробку, але й про ті переживання, які не полишали її, аби зробити змістовнішим і пізнавальним навчальний процес у школах. Вагоме місце у цьому відводилося виховному значенню української мови.

Сьогодні ми можемо констатувати факт, що жодна з педагогічних ідей О. Пащенко на тому етапі історичного розвитку не була реалізована. У

принципі, це зрозуміло. Але завдяки листуванню з В. Я. Кривицькою був віднайдений механізм, який допоміг зберегти творчі напрацювання діячки.

Зауважимо, що оригінали листів знаходяться на зберіганні у Науковому архіві Шевченківського Національного заповідника у Каневі. Епістолярій подано у хронологічній послідовності із збереженням стилю та орфографії, які були притаманні О. Пащенко.

Джерела:

1. Пащенко О. Матеріали до життяпису /Упоряд., авт. передм. В. Адамський. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 469 с.
2. Сохацька Є. Олімпіада Пащенко про рідне слово в школі. *Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури*: Наукові доповіді першої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (10–12 грудня 1997 року). До 120-річчя від дня народження. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 218–226.
3. Пащенко О. Тарасові річниці. *Кур'єр Кривбасу*. 2002. № 148. Березень. С. 162–167.
4. Пащенко-Шульмінська О. М. Моя Шевченкіана /Упоряд., авт. передм. В. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 248 с.
5. Адамський В. Р. Доля інтелектуальної спадщини О. М. Пащенко крізь призму листів В. Я. Кривицької. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків*: мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.) /Ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2016. С. 274–284.

Додатки

№ 1

Вельмишановна тов. Кривицька В. Я.!

Мене порадувала Ваша увага до моєї праці, а особливо до мого наміру інсценювати літературні твори для учбових фільмів. Ця справа потребує ентузіазму, часу і сили, а в нинішній вік так багато значного, цікавого, що поглинає і ентузіазм, і час.

Я не раз зверталась з цим питанням і до установ, і до окремих осіб, всі відкликались доброзичливо, але... кожен має своє якесь завдання, свої наміри, що відбирають час і сили.

Я не письменниця, не драматург, я вчителька бувша, не вважала свою працю літературною як остаточно відредагованою і готовою чи то до друку, чи до постановок, а як сумлінно підготовлений матеріал, що міг би послужити фаховим силам для виправлення, удосконалення.

Що до п'єс з життя Шевченка я трохи була скремпована твором Іваненко, який я взяла для свого планування, перевіряючи документацією, опублікованою в 50-ти десяти роки, щоденниками та листуванням Шевченка та доповнюючи друкованими спогадами сучасників його. Також відбилась і своя інтуїція старої людини (мені було за 80 років, коли я жила цією працею), яка все своє життя виносила цей образ. Тому і Тарасик малий, і Тарас юнак, і Шевченко титан у мене дуже близька всім людяна людина – вона не потребує, щоби хто-будь надавав їй риси Прометея, від нього той вогонь і так проникає в душу кожного, хто відчує його думи. Як в моїх п'єсах є які припущення, то вони в моїй уяві імовірні і не порушують цілості його образу, а були допущені, бо потребували тісні рамки п'єси. І ще треба пам'ятати, що вони були опрацьовані з метою створити з них учбові фільми для потреби шкіл, для дітей, для юнацтва, що мусять відчутти в ньому, незвичайному титанові звичайну людину зо всіма її життєвими переживаннями.

Через років десять з новими дослідженнями можуть іще змінитися найновіші толкування фактів з його життя – кожна епоха має свій відбиток.

Ви радите зібрати десь в одно місце свої праці. Це зараз моя головна турбота. Я доживаю свій вік (89-ий рік), а нахожусь у закладі і ... певне з цими паперами ніхто не стане морочитися. Яких 20 інсценівок, творів переважно наших класиків та біографічних п'єс – це праця яких більше 15 років, бо я почала вже її на старості літ, коли поступила в заклад і звільнилася від усіх [життєвських забот].

Ви пом'янули про письменника Григор'єва Прокоповича: чи не зайнявся би виправленням моїх праць. Думаю, що й він старша людина, та й в нього свої наміри, свої плани далеко цікавіші за мої, який же йому сенс тратити час розбиратися в моїх опрацюваннях, виправляти мої огріхи. Я не відважилася би його просити про це. Хіба сам запропонував би. Я хотіла би дуже йому послати лише п'єси з життя Лесі Українки, в які я вклала дуже багато праці, а ще більше глибокого почуття. В 1971-му році 100 років з часу її народження, може би по удосконаленні і вийшли би ці п'єси на люди. Я просила би Вас про це йому написати. Найбільше шкода мені цієї праці – я стільки пережила її пишучи.

Що до життя мого – то хіба схематично лише можу дещо подати – воно дуже довге і складне. Народилась на Поділлі в селі – батько і мати сільські вчителі. Закінчила гімназію і прослухала педагогічні курси (в університет жінок ще не приймали) без права на диплом за браком [свідоцтва о моральності] (політичної). Моя праця і діяльність по лінії педагогічної переривалась звільненням, арештом, тюрмою і 12 років надзором поліції; по лінії праці і діяльності Червоного Хреста за дві війни (російсько-японську

і 1-шу імперіалістичну) мала чотири відзнаки, за останню – німці вивезли на розстріл. За громадсько-політичну діяльність заслужила присуд кари смерті. Тепер я в закладі пишу свої спогади та займаюсь невідступною думкою побудити когось посунути справу учбових фільмів по українській літературі. Оце мене болить – як учителька бувша, я завжди відчувала потребу оживить науку в школі.

Міністерство освіти зарядило обов'язкову кінофікацію викладання науки в школі, а спеціальних кіностудій, чи відділу при них для створення учбових фільмів на Україні нема. Використовуються учбові фільми російські, створені в московських студіях. А як же з українською класичною літературою, що дає такий багатий виховавчий матеріал? Художні фільми на літературні теми не відповідають потребам школи. Такі художні припущення, як в кадрі фільма «Тарас Шевченко», де рядком чинно стоять цар Микола, цариця і царевич, а перед ними Тарас Шевченко та ще й цариця лукаво запитує Тараса, чи буде він і далі писати свої пасквілі... Та це ж діти, що знають докладно біографію Шевченка, засміють цей кадр. А возьмім величний фільм «Тіні забутих предків» – в нім етнографія, фольклор, гротескове зображення дикості і нема ласкаво закоханого в Гуцульщині Коцюбинського... Ну, але це вже моє особисте враження. От це спонукає мене займатись інсценюванням творів літературних видатних письменників.

Зараз я займаюсь інсценівками за романом-епопеєю з галицького життя Ірини Вільде «Сестри Річинські». Закінчила дві п'єси: 1) «Кінець [династії] Річинських», більш загального змісту і 2) «Неля» – постать одної з сестер Річинських Нелі. Підготовляю матеріал для третьої п'єси про сестру Ольгу... Що ж – треба чимось жити, коли ще тягнеться те життя.

Що до фотографії моєї – з останніх років не має і не цікаво образ старушенці. У мене найшлося фото вирізане з групи моїх соратників з періоду самої інтенсивної діяльності – боротьби за відродження української школи, починаючи з 1905 по 1918 р., коли утвердилася школа з українською мовою навчання на цілому Поділлі, від школи початкової аж до відкриття першого на Україні нововідкритого українського університету 18-го жовтня 1918 року в Кам'янці-Подільському (університет Кам'янецький в 30-х роках розчленовано на 4 інститути: 2 в Кам'янці, 2 у Вінниці). Це фотографія з групи «державної університетської комісії по відкриттю і збудуванню Кам'ян. Подільськ. державн. українськ. Університету», якої я, Пашенко, була секретарем. Про це все у мене є докладний історичний нарис. Якщо така фотографія Вас зацікавить, то я можу її вислати, або перезняти.

Ще раз повторюю, дуже мене потішили своїм визнанням моєї нелегкої праці. Дякую Вам за Вашу утяжливу роботу по рецензуванню її. Не дивуйтеся недолікам моїм в ній: я ні ерудиції відповідної, ні досвіду в трудному

компонуванні п'єс не маю, лише щире гаряче прагнення прислужитись потрібній справі.

Хотіла би дуже ще раз побувати в Каневі на Могилі, та не певна, чи дозволять фізичні сили.

Я спішу з цим всім, ще й через те, що наш учительський дім ліквідують (це теж незрозуміла і обідна справа), а нас вивезуть в інший дім інвалідів – загального типу, через яких два-три місяці.

Вибачте, що однімаю у Вас час та задаю клопоти, але це справа не тільки особиста, а кожного громадянина.

З пошаною і привітанням до колективу працівників Канівського музею ім. Т. Г. Шевченка.

Пащенко-Шульмінська.

Адреса: Львів, ул. Ол. Невського 4.

Будинок інвалідів і пристарілих учителів.

Шульмінській Олімпіаді Михайлівні.

18 травня 1967 р.

Науковий архів Шевченківського національного заповідника. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20–21 зв. Автограф.

№ 2

Вельмишановна тов. Кривицька!

На Ваше бажання я написала коротенький нарис про свої відвідини могили Шевченка. Може не те, що Вам хотілось би, але моя пам'ять заникла, я навіть не пам'ятаю докладно в якому це було році і опису докладного, що бачила і оглядала, правдиво не зможу дати. Лише те, що глибоко пережилось, десь там запало в пам'яті і сохранилось.

Отож, як годиться, виправте, передрукуйте на машинці і користуйтеся, як вам треба. Я сама, вибачте, не годна цього вже зробити, бо крепко перохорувала і ледве помалу твердіше стаю на ноги.

Достала я від письменника Григор'єва милий лист. Він писав, що не спеціаліст жанру драматичного та сценаричного, а це власне мені потребувалося для моєї мети, але не відмовляється рецензувати нариси, чи спогади історичного характеру і навіть рекомендувати їх. Але поки що я стримаюся з цим. Тепер така навала матеріалів в зв'язку з 50-річчям революційних подій, боїв, боротьби, героїзму, нового будівництва і т. п. – що теки тріщать наповнені і вистачить того матеріалу на кілька літ.

У мене, правда, є досить майже готового матеріалу і про боротьбу школи за рідне слово, і про участь школи в революційних подіях, про перші професійні спілки учительства і про українську секцію при тифліському товаристві народних читань і про народне самоврядування та інші...

Але все це десь виявить, просунуть не маю сили і не маю ходу.

Отаке у мене.

З пошаною Шульмінська О. М.

18/VII 67 р.

Науковий архів Шевченківського національного заповідника. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 22. Автограф.

№ 3

Шановна тов. Кривицька!

Прошу мені відповісти – порадити: чи не міг би Канівський музей, якби в порядку обміну експонатами, переслати до музею ім. Шевченка в Канаді (в Торонто) один примірник п'яти п'єс з життя і творчості Шевченка, моєї праці, що я тримаю (останній) для вище згаданого музею? Я переслала би його Вам. Це було б певніше, ніж якби я сама посилала за кордон.

Якщо не можна, то прошу прислати мені докладну адресу музею в Торонто і порадити як це зробити, щоб не пропало.

З пошаною Шульмінська О. М.

17/VIII 67 р.

Науковий архів Шевченківського національного заповідника. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23. Автограф.

№ 4

Вельмишановна товаришко Кривицька!

Я так вдячна за всі Ваші поради, за те, що так щиро ставитеся до моїх справ, і не мало часу уділяєте їм. І знов приходиться Вас турбувати.

Я пишу лист до вказаного Вами Інституту літератури ім. Шевченка, а не знаю до кого властиво звернутися, кому і куди адресувати. Дуже Вас прошу [і перепрошую] – затитулувати цей лист, надписати на конверті кому? Куди і відправити на пошту.

Я спішу з цим, бо наш заклад – будинок пристарілих учителів зліквідовано (?!), нас приєднано до будинку інвалідів загального типу, куди нас мають перевезти, а там будуть зовсім інші умови життя, особливо для такої праці, якою я займалася, тому мені треба поспішити розпорядитись своїми писаннями.

З пошаною, дуже вдячна

Шульмінська О. М.

27/IX 67 р.

Науковий архів Шевченківського національного заповідника. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24. Автограф.

Шановна і дорога товаришко Кривицька!

Сердечно дякую Вам і Вашим товаришам по праці за пам'ять і добрі побажання і особливо за Ваші турботи про мої справи.

Від т. Шабльовського я одержала такий лист, що мені соромно було читати його – стільки похвал і надій на мої діяння, що я, було, закипіла щось чинити. Та, ба, крил немає. Та й ця справа (учбових фільмів) не під силу окремим особам, а треба б порушити цілі організації сценаристів, кінофікаторів, міністерства... Отож я й присмирила – для мене вже запізно, Інститут літератури порадив мені звернутися до державного Архіву-музею, куди я послала докладний лист. Відповіді ще не маю. Крім того, Інститут ще раз послав мені лист з якоюсь пропозицією (запитують, чи я його одержала, бо я не відповіла), а я того листа не одержала і не знаю, що запропонували. О цім пишу до інституту.

От як все завершилось.

Переїзд нашого закладу затримується. Будьте же й Ви всі здорові, щасливі і чинні на довгі літа.

Шульмінська О. М.

7/XI 67 р.

Львів, прос. Ол. Невського, 4.

Науковий архів Шевченківського національного заповідника. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25. Автограф.

*Трембіцький А.А., Трембіцький А.М.
м. Хмельницький*

**УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ КЛУБІ
У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (1919–1921)**

Революційні події 1905 р. сприяли тому, що українці активно взялися до створення громадсько-просвітницьких і культурно-освітніх товариств – «Просвіт» та «Українських клубів», зокрема й на теренах Поділля, які виконували культурно-просвітні завдання, влаштовували концерти й театральні вистави. Так, у січні 1919 р. національно свідомо інтелігенція Кам'янця-Подільського з метою поширення освіти серед населення краю та координації діяльності усіх громадсько-просвітницьких, культурно-освітніх і професійних товариств, заснувала Український клуб. Однак вже в середині квітня через зайняття міста більшовицькими військами, він був

закритий, а невдовзі більшовики відкрили робітничо-селянський клуб [27, арк. 61]. Про ці значні для суспільства події громадськість повідомлялася через пресу задалегідь, а Рада старшин керуючись Статутом Українського клубу проводила попередній запис у члени Клубу, але лише за рекомендацією старшин і при сплаті вступних членських «вкладок при записі – 50 гривень». При цьому зазначалося, що «урядовці центральних та місцевих установ, старшини Української армії, члени політичних та громадських колективів України користуються правом купувати одноразові квитки на вхід до Клубу, як гості. Вхідний квиток оплачується 6-ма гривнями. Як членом так й гостям прислуговує право діставати обід по зниженій ціні» [8].

Значні аспекти діяльності Подільської «Просвіти» висвітлені подільськими істориками та краєзнавцями, проте й досі відсутні ґрунтовні монографічні праці присвячені багатогранній діяльності «Просвіти» і Українському клубу в Кам'янці-Подільському під час Української революції 1917–1921 рр., які відіграли важливу роль у збереженні і примноженні духовних скарбів українського народу, захисті національних інтересів. Досі не систематизовані персоналії цих громадсько-просвітницьких і культурно-освітніх товариствах, хоча документи свідчать, що участь у їх діяльності брали цілі родини подолян, зокрема Сіцінські-Чехівські-Січинські, Солухи-Приходьків та ін. Національне відродження 1917–1921 рр. висвітлює потужну когорту патріотично налаштованих діячів всеукраїнського і регіонального рівнів, яких об'єднувало глибоке бачення і розуміння існуючого державного, економічного, політичного й культурно-освітнього стану українців, невгасиме бажання активно працювати на громадській ниві з метою змінити на краще буття української нації.

У 1919 р. на Поділлі відбувалися помітні перетворення в культурно-освітній сфері, що давали змогу трудовому люду відчувати вперше на державному рівні турботу про створену їх предками культурну спадщину, про створення більш-менш задовільних умов для ознайомлень з нею. Так, В. Біднов [1, с. 68] писав: «Лютий 1919 р. пройшов більше-менше спокійно. Всі напружено працювали, ретельно провадили виклади. Приємний був час! Але ж у березні почався неспокій. Говорили про наближення московських большевиків, в самому Кам'янці помічалось адміністративне безладдя, настрої робився нервовим... Десь перед 15 квітня (в четвер на страсному тижні) до Кам'янця прийшло невеличке московське військо й пробувало тут до 3 червня. Запанувала большевицька влада» [1, с. 69]. Однак вже «3-го червня українська частина війська, під проводом полковника (тепер генерала) Удовиченка, захопила Кам'янець» [1, с. 70]. Через декілька днів після визволення міста від більшовиків Український клуб відновив діяльність і патріотично налаштована українська інтеліген-

ція краю згуртувалася навколо ідеї заснування і підтримки в Кам'янці-Подільському державного українського університету.

Серед працівників українського ренесансу того часу неабиякий хист і організаційні якості, зокрема в справі заснування українського університету, виявили Віктор Приходько і старший лікар Кам'янець-Подільської губернської лікарні Кость Солуха [16, с. 116], які разом із свідомими українцями Євгеном Приходьком (рідний брат Віктора Приходька – авт.), Євфимієм Сіцінським, Володимиром Чехівським та іншими, були обрані членами Ради старшин клубу. В добу національної демократичної революції особливу увагу вони приділяли розвитку вищої школи, оскільки розуміли, що саме тут мала готуватись українська інтелектуальна еліта, така необхідна в період утворення і становлення молоді Української держави. «Просвіта» та Український клуб займаючись проблемами масового поширення наукових знань значні зусилля приділяли культурно-освітній роботі серед неосвічених і національно малосвідомих людей, організувавши при Українському клубі український народний університет.

Український клуб був осередком об'єднання більшості громадсько-просвітницьких, культурно-освітніх і професійних товариств, що утворювалися і діяли в Кам'янці-Подільському. В його діяльності можна виділити такі дуже необхідні для тогочасної спільноти основні напрями роботи: організаційна, культурно-масова, лекційно-просвітницька, освітня, благодійницька.

Значні зусилля члени клубу, як і члени «Просвіти», приділяли **освітній** діяльності. Рада старшин клубу, членами якої були Є. Приходько [13], Є. Сіцінський, К. Солуха, В. Чехівський та інші свідомі українці, на своєму засіданні 18 вересня 1919 р., заслухавши доповіді Є. Приходька «План діяльності Українського клубу на кожний день тижня», Л. Білецького та Є. Шмянкевича про заснування при клубі народного університету [26], ініціювала відкриття у Кам'янці-Подільському, за прикладом Києва, науково-популярного закладу – українського народного університету, який «мав на меті поширювати науково-популярні знання серед бажаючих молодих людей» [24] та інших груп населення «в доступній формі українською мовою знання з усіх галузей науки» [28, арк. 32].

1 жовтня відбулося чергове засідання Ради старшин для продовження обговорення справи з відкриттям народного університету [15]. Заплановане наступне засідання на 22 жовтня у зв'язку зі святом в університеті було перенесене на суботу 25 жовтня [12]. Невдовзі Рада старшин клубу звернулася до Міністерства освіти з проханням підтримати ідею створення науково-популярного закладу. Департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання з розумінням поставився до цього, підготував законопроект про відкриття з 1 жовтня 1919 р. при Українському клубі в

місті українського народного університету і звернувся до Ради Міністрів з проханням схвалити розроблений законопроект та затвердити поданий «Статут» [20, с.8; 27, арк.62–63], а також асигнувати на його відкриття 685 тис. гривень [4; 27, арк. 61], з подальшим виділення на його утримання з Державної скарбниці до кінця 1919 р. 990 тис. гривень, а, починаючи з 1920 р., щороку надавати згідно кошторису 1 млн. 380 тис. гривень [20, с.8; 27, арк.62–63].

Заплановане на 22 жовтня засідання у зв'язку зі святом в університеті було перенесене на суботу 25 жовтня [12]. Керуючий Департаментом позашкільної освіти та дошкільного виховання М. Шугаєвський і заступник міністра П. Холодний в своїй пояснювальній записці від 30 жовтня 1919 р. до законопроекту про відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету наголошували, що знання значної частини абітурієнтів, які вступають до Кам'янець-Подільського державного українського університету, не відповідають вимогам освітнього цензу і тому вони не можуть продовжити свою освіту. Міносвіти пішло назустріч Раді старшин клубу і відкриваючи заклад мало надію, що майбутній університет сприятиме в доступній формі отримувати знання тим людям, які за своїм освітнім цензом не мали змоги навчатись у державному українському університеті. А також дасть змогу усім бажаючим в «популярній формі проходити науки, що викладаються в нормальних університетах» [4; 27, арк. 61].

Восени 1919 р. з ініціативи Ради старшин, члени клубу прийняли активну участь у підготовці до відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету, де на одному комбінованому факультеті планувалося викладати агрономію, ботаніку, географію, зоологію, економіку, історію і літературу. При відкритті закладу було прийнято рішення про утворення двох факультетів – природничого і гуманітарного [9]. У жовтні український народний університет розпочав щоденно з 17 до 19 години прийом заяв у канцелярії клубу. Його слухачами мали змогу стати всі, хто подав прохання із зазначенням кафедри, на якій «бажає слухати лекції», мав освіту не нижче початкової школи, вік не менше 16 років, бажання вчитися і змогу сплатити 50 крб. за рік навчання, які йшли на спеціальні рахунки закладу [10; 28, арк. 34].

Хоча уряд УНР і не схвалив поданий законопроект, все ж 1 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському за ініціативою Ради старшин клубу відбувалося урочисте відкриття українського народного університету в приміщенні міської вищої початкової школи (вул. Шевченка, 35), зал якої був гарно прибраний килимами та портретами Т. Шевченка. За столом, покритим червоним сукном, зайняли місця Голова ради лекторів В. Чехівський, міністр народної освіти П. Холодний і декан природничого факультету С. Бачинський [5]. Ректор народного університету В. Чехівський від імені

Ради лекторів об'явивши український народний університет відкритим, привітав «всіх студентів цього університету та всіх присутніх» і виступив з промовою, в якій «коротко накреслив історію боротьби українського народу за свою рідну культуру і освіту» й закликав «студентів нового університету і всіх присутніх до дальшої боротьби не тільки за свою рідну освіту, але й за самостійне державне існування нашої республіки». Потому звернув увагу присутніх на те, що: «Наші великі пророки і проводарі народу українського клали в цій боротьбі усе своє життя, виявляли надзвичайно велику титанічну силу, енергію і віру», й тому, на його думку, «скоро надійде час, коли наша батьківщина буде визволена і вся зацвіте культурно-просвітнім та державним життям» [6]. В. Чехівський у лекції «Боротьба за освіту українського народу» про тяжіння українського народу до освіти, наголосив: «Коли Україна мала свою Державу то і справа національної освіти стояла високо. Разом зі втратою держави прийшло поневолення української нації і занепад рідної освіти». На закінчення виступу він закликав присутніх до боротьби за освіту [7].

Декан природничого факультету С. Бачинський виступив із доповіддю-лекцією «Природознавство в народних університетах Південної Америки», в якій розкрив питанням роботи американських народних університетів. А декан гуманітарного факультету П. Клепатський з піднесенням виголосив промову-лекцію «Ідея української державності в історичнім огляді», присвячену історії розвитку української національної ідеї [5; 7]. Тим самим керівництвом молодого навчального закладу було чітко окреслено характер майбутньої праці українського народного університету для задоволення запитів дорослого населення [25].

В одному із привітань отриманих новоствореним навчальним закладом з нагоди свого відкриття чимало, наголошувалося, що український «народний університет є реальне втілення широких бажань поширювати рідну освіту і культуру серед тих кіл громадськості, яким тяжкі умови життя закрили двері до вищої школи і не дали можливості добути так потрібне в цей час знання. Український клуб щиро вітає і студентів народного університету і бажає їм якнайкраще здобути тут необхідні знання, за якими вони сюди прийшли, нехтуючи своїм відпочинком після важкої щоденної праці по різних установах» [7]. До речі зауважимо, що члени Ради старшин клубу неодноразово на своїх засіданнях розглядали питання діяльності українського народного університету [14; 15].

Деканом гуманітарного факультету народного університету, на який зарахували 67 слухачів, обрали П. Клепатського, а деканом природничого факультету, до якого записалося 77 слухачів – С. Бачинського [19; 25]. В провінційному місті не було достатньої бази для роботи новоствореного університетського закладу, гостро стояло питання з викладацькими кадرا-

ми і навіть була певна загроза в тому, що народний університет не зможе розпочати роботу через відсутність потрібної кількості викладачів. На допомогу прийшов ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету І. Огієнко, який без вагань дозволив частині професорів і доцентів університету, зокрема, приват-доцентам С. Бачинському, Н. Гамораку, В. Гериновичу, П. Клепатському, С. Остапенко, асистенту Ю. Русову [7; 27, арк. 61], читати за сумісництвом лекції в народному університеті [22, с. 252]. Зокрема, С. Бачинський – сільськогосподарську економіку і загальне хліборобство, Л. Білецький – вступ до філософії, П. Бучинський – загальну біологію, Н. Гаморак – загальну ботаніку, В. Геринович – географію України, П. Клепатський – історію України та історію стародавнього світу, Е. Медзвіцький – описову і фізичну астрономію, С. Остапенко – політичну економію, М. Плевако – історію всесвітньої літератури, а після переїзду В. Чехівського до Вінниці – історію української літератури [25], О. Попович – спільну для обох факультетів дисципліну «Практичний курс української стенографії», Ю. Русов – загальну зоологію, В. Чехівський – історію української літератури та основи виховання [19; 25]. В. Чехівський в одній із своїх лекцій відзначав, що «наукові знання – історія, філософія, література й такі інші, а також найкраща політика, духового вдосконалення людині не дадуть, потрібна передусім релігія, віра в Бога» [2, с. 339]. У лютому 1920 р. на гуманітарному факультеті було вже 80 слухачів, а на природничому – 78 [25]. Загалом планувалося, що навчання в народному університеті, який існував переважно на громадські кошти, мало тривати три роки і з 1 січня 1920 р. будуть функціонувати 16 кафедр [19]. Академічний рік мав складатися з двох семестрів, які б тривали з 15 вересня по 15 грудня та з 15 січня по 15 квітня [28, арк. 32]. Лекції планувалося читати щовечора в приміщенні народного університету [7], починаючи з «1 падолиста ц. р.» [10]. При цьому, за сприяння ректора І. Огієнка, читальний зал бібліотеки державного українського університету обслуговував також лекторів, студентів і службовців народного університету, яких тут лише з 20 листопада до 1 грудня 1919 р. працювало 239 осіб [23].

Після приходу в листопаді 1919 р. на Поділля польських військ В. Чехівський залишив посаду керівника українського народного університету і переїхав до Вінниці, його наступником у народному університеті було обрано приват-доцента П. Клепатського, який працював аж до закінчення академічного року, а під час літніх канікул 1920 р. його обов'язки виконував І. Шиманович [25].

Про важкі соціально-економічні умови професорсько-викладацького складу і студентів В. Біднов писав, що «наше матеріальне становище сильно погіршилося. Кам'янець в 1919 р. був настільки ізольований, що

харчі були в обмеженій кількості й за них доводилося платити українськими грішми занадто дорого. Білого хліба ми не бачили, мусіли задовольнятися тільки чорним, та й з домішкою всяких сурогатів. Сало й м'ясо були недоступні. Були моменти, коли кукурудзяна мука являлася розкішшю. Про нове вбрання та узуття й мріяти не можна було. Умови професорського життя були примітивні. Замість чаю вживали якихсь сурогатів, з сушеного листя з яблуні або вишні. Цукру не було місяцями... Навіть картоплі було тяжко добувати та до того й коштувала дорого. Тяжко було пережити зиму 1919–1920... Зимою доводилося немало терпіти від холоду. Дров не доставало та вони були й дорогі. Правда, самий університет був забезпечений дровами, але помешкання були великі, груби не зовсім добрі, і тому професура й студенти під час викладів і праць не роздягалися... Особливо великий холод почувався в січні-лютому 1920 р. Та ми все-таки працювали... Досить простора кімната переповнювалася відвідувачами, які, не зважаючи на холод, слухали доповідей і брали участь у дискусіях. До того ж бракувало ще й теплого одягу! Багато було невігоди й від недостачі світла. Електрики було занадто мало; часто під час викладів ставало темно, й доводилося або зовсім переривати виклад, або ждати, поки принесуть лямпу чи свічку. Бували випадки, коли протягом цілого тижня не було електрики... Коли так зле було в університеті, то у власних професорських помешканнях було ще гірше, бо й свічки, й нафта коштували недешево». Такі «зовнішні недогоди гнітюче впливали на наш настрій» і деякі навіть «мріяли про те, щоб вибратися з такої діри, якою вони вважали Кам'янець... Зовнішні умови життя в Кам'янці спричинилися до того, що університет поволі й потроху утворював особливу, набирав щораз більшого значіння під різними оглядами. Тут йшла невпинна робота, хоч навколо помічався занепад і руйнація... Багато працювала професура й поза університетом у різних громадських економічних та культурних установах...» [1, с. 73–74].

У середині січня 1920 р. було заборонено «перебувати у місті після 20 години» [25]. Вже 20 січня часопис «Наш шлях» повідомляв, що з «огляду на те, що заняття мусять кінчатися перед 8-ою годиною, зміняється розклад лекцій на слідуючий тиждень (від 26 до 31 січня)». Так, на факультетах народного університету заняття будуть проходити з 18 год. до 19 год. 30 хв. за таким розкладом на гуманітарному: понеділок, середа і субота – історія української літератури; вівторок, четвер і п'ятниця – історія України. На природничому факультеті: понеділок, четвер і субота – географія України (В. Геринович); вівторок – практичні вправи по анатомії рослин (ботанічний кабінет); середа і п'ятниця – сільськогосподарська економіка [3]. Загалом же за перший рік роботи народного університету лектори прочитали обох факультетах 19 різних курсів з агрономії, географії, еко-

номіки, зоології, історії та літератури [7; 17, с. 32], на кожний з яких відводилося по 6 годин на тиждень [25].

26 червня 1920 р. за присутності 260 осіб відбулися перші річні загальні збори Українського клубу, на яких правління звітуючи про свою діяльність, зазначило, що головним результатом його праці стало відкриття народного університету [17, с. 32].

Головноуповноважений міністр уряду УНР І. Огієнко в 1920 р. надавав певну матеріальну підтримку народному університету [20, с. 8], а починаючи з липня цього року університет утримувався переважно на державні кошти і нараховував 160 слухачів (150 хлопців і 10 дівчат) (плата за навчання складала 50 крб. на рік). Впродовж серпня-вересня Л. Білецький, В. Геринович, П. Клепатський, П. Клименко, С. Русова, І. Шиманович та ін. прочитали 15 лекцій [25], в у. ч. А. Маліновський виступив перед громадськістю з темою «Як передбачати погоду», а Є. Завадський з лекцією «Народ – суверен і Інтернаціонал в освітленню права» [11, арк. 37, 39]. З 6 серпня по 6 жовтня того ж року було прочитано близько 30 лекцій, зокрема «Народно-революційні рухи на Московщині в XVII і XVIII ст.»; «Поет трудящих, вічний революціонер Іван Франко», «Рідна мова в трудовій школі» (П. Клепатський); «Головні завдання трудової школи», «Мета і підстави трудової школи», «Організація трудової школи та її педагогічний метод» (Л. Білецький); «Боротьба за географічний світогляд», «Минуле і майбутнє землі» (В. Геринович); «Інтернаціонал і поневолення нації», «Парламентаризм і трудовий принцип» (В. Голубович); «Головні галузі промислу на Україні (I, II)», «Населення України в освітленню статистики» (І. Шиманович); «Чудо метал – радій», «Електричність у повітрі» (А. Маліновський); «Запоріжжя і Гайдамаччина», «Політичне становище Галицько-Волинського князівства в XIII і XIV ст.»; «Суспільно-політична боротьба на Україні за часів Хмельницького і Мазепи» (П. Клименко); «Виховання громадянства» (С. Русова); «Боротьба за ідею розвою в природничім світогляді» (Н. Гаморак); «Організація і завдання народних університетів» (С. Бачинський) [11, арк. 81].

13 листопада 1920 р. (незадовго до другої радянізації Кам'янець-Подільського) секретар Ради лекторів народного університету Н. Гаморак повідомив через газету «Слово» про те, що в неділю 14 листопада в 12 годині відбудеться засідання Ради лекторів з наступним порядком денним: «1. Sprawozdannya Управи про діяльність Українського народнього університету на протязі акад[емічного] року у 1919 р. 2. Вибір нової управи. 3. Проект діяльності Українського народнього університету на акад[емічний] рік 1920–1921. 4. Затвердження кошторису на акад[емічний] рік 1920–1921. 5. Обрання комісії для зміни статуту Українського народнього університету». На засідання Ради лекторів запрошувалися «П. Бучинський,

С. Бачинський, І. Шиманович, С. Русова, П. Клименко, Л. Білецький, Є. Завадський, В. Геринович, А. Чернявський, Ю. Русов, Є. Медвіцький, А. Воронець, Т. Вовк, І. Сургак». 14 листопада в приміщенні державного університету відбулося засідання Ради лекторів народного університету, в якому взяли участь всі запрошені, окрім П. Клименка, на засіданні також був П. Клепатський. Рада лекторів розглянула всі намічені питання і створила комісію для внесення змін до «Статуту Кам'янець-Подільського українського народного університету» [21]. Але їхнім планам не судилося збутися.

Вже 20 листопада у місті встановилася радянська влада. Український клуб припинив свою діяльність. Відділ народної освіти при Кам'янець-Подільському ревкомі очолив А. Дубовик, а секцію позашкільних установ цього відділу – С. Сосновський, якому й було підпорядковано народний університет. Невдовзі секція опублікувала оголошення, в якому повідомлялося, що народний університет (слово український було забрано із назви – авт.) відчиняє широко свої двері всьому трудовому народові і що вступ для всіх вільний та безплатний: «Після щоденної праці повинен кожний робітник, кожний селянин, кожний трудовий інтелігент посвятити хоча би короткий час для власної освіти. Нехай кожний тямить, що освіта і знання несуть правдиву свободу і нехай кожний використає цю нагоду, яку йому подає народний університет» [11, арк. 81].

Невдовзі радянські чиновники через брак коштів і відсутність джерел фінансування дійшли висновку, що в місті «недостатньо ґрунту для проведення періодичних лекцій за зразком звичайних народних університетів» й тому необхідно передбачити в новому академічному році читання лише по 6 лекцій на тиждень з різних курсів, по 3 періодичних лекції та по 2 лекції в найближчих селах. Враховуючи складність ситуації була висловлена думка про потребу видати ряд популярних лекцій з різних галузей знання, а також проводити щонеділі лекції для просвітян. Секція позашкільної освіти Кам'янець-Подільського відділу народної освіти намагалася надати українському народному університету пролетарського характеру. Так, після з'їзду культурно-просвітніх організацій Кам'яниччини (15 лютого 1921 р.), більшовики взяли курс на заснування «рухомого» народного університету, який би провадив їхню ідеологію [18; 25]. За цих умов народний український університет, який майже впродовж двох років працював на національно-освітньому полі, став більшовикам не потрібний, що й призвело до його закриття в лютому 1921 р., з розрахунком на те, що замість нього буде створено робітничі факультети в навчальних закладах чи робітничий університет.

Джерела та література:

1. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському. Кур'єр Кривбасу. 1997. № 69–70. Січень. С. 64–74.
2. Бурко Д. Професор Володимир Чехівський. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. Саут-Баунд-Брук, 1988. С. 333–344.
3. В народньому університеті. Наш шлях. 1920. Ч. 17. 20 січня. С. 2.
4. В Українськiм клубі. Робітнича газета. 1919. 19 вересня.
5. Відкриття Кам'янець-Подільського народного університету. Народна Воля. 1919. 4 (21) листопада.
6. Відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету. Шлях. 1919. Ч. 63. 6 листопада.
7. Відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету. Україна. 1919. Ч. 69 (81). 4 (22) листопада.
8. Відкриття Національного клубу в Винниці. Робітнича газета. 1919. № 459. 23 лютого. С. 1.
9. Відкриття Українського народного університету в м. Кам'янці. Новини. 1919. 4 листопада.
10. Відкриття українського народнього університету. Україна. 1919. Ч. 59. 23 (10) жовтня.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф.р-6, оп. 1, спр. 1, арк. 37–81.
12. З життя Українського клубу. Україна. 1919. Ч. 59. 23 жовтня. С. 4.
13. З життя Українського клубу. Україна. 1919. Ч. 39. 27 (14) вересня. С. 4.
14. З життя Українського клубу. Україна. 1919. Ч. 67. 2 листопада. С. 4.
15. З життя Українського клубу. Україна. 1919. Ч. 41. 1 (18) жовтня. С. 4.
16. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
17. Мельник Е. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 – початок 1921 рр.). Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 32.
18. На засіданні управи народного університету в Кам'янці. Подільський край. 1920. 9 листопада.
19. Народний університет у м. Кам'янці. Україна. 1919. 13 жовтня.
20. Пижик А. М. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в період Директорії. К., 1998. С. 8.
21. Рада народнього університету. Слово. 1920. 13 листопада. С. 4.
22. Сохацька Є. І. Кам'янець-Подільський – державний український університет – осередок національної культури. Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, 1995. С. 252–255.
23. Трудова громада. 1919. 9 грудня.
24. Україна. 1919. Ч. 17. 2 (19) вересня. С. 2.
25. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20). Слово. 1920. 14 листопада.

26. Хроніка. Україна. 1919. Ч. 31. 18 вересня. С. 4.
27. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО). Ф. 2582, оп. 1, спр. 13, арк. 61–63.
28. ЦДАВО. Ф. 2582, оп. 1, спр. 173, арк. 32–34.

*Трембіцький А.М.
м. Хмельницький*

ПОВСТАНСЬКА ПІСНЯ – СКЛАДНИК ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

В українському народі ще й досі існує, на нашу думку, помилковий погляд на молоде покоління, яке має свій світогляд на життя, на шляхи боротьби з ворогами, на всебічний розвиток української нації. Молоде покоління завжди являється для громадянства «товчком горячкової критики», оскільки одні схвалюють його методи та вияви на зовні, допомагають його праці та розвиткові. Другі ж зводять молодий рух до анархізму, творять «пропасть» між молоддю і старшим громадянством [7, с. 5]. Проте всупереч всіх їхніх намагань, молоді українці, а особливо українське студентство, займає передові позиції української нації в її боротьбі за Соборну Українську Державу. Крути, Львів, Базар, тюрми, шибениці, Майдан, все це пройдені етапи на шляху до самостійності України [7, с. 8]. Вагомим складником формування їхньої національної свідомості та патріотизму є фольклор, – як «концентрат духовної історії людства, світоглядний досвід сотень поколінь», який охоплює драматичну, музичну, поетичну та хореографічну творчість українського народу [6, с. 5]. Важливою частиною музичного фольклору є пісня, – оскільки в ній відображена історія українського народу, народу-трудівника й народу-воїна, який віками витрачав своє життя на боротьбу за свободу. Новітня доба збагатила український фольклор свіжими мотивами, образами, сюжетами, серед яких важливе місце займає боротьба УПА. «Українська Повстанська Армія... Три слова, за якими ціла епоха боротьби і служіння... за якими ціле покоління» [3], пісня якого «віддзеркалювала спосіб думання загалу народу, його героїські подвиги, повні любови до рідного народу, насичені небуденним героїзмом, на який наш нарід вже давно не мав сили здобутися, через окалічення духа довговіковою неволею» [4]:

*«Вітай, суровий гордий ліс,
В зеленій свіжій тіні,
Чи мріяв ти, як гордо ріс,
Служити Україні?»*

Майже кожна пісня вояка УПА, – це «момент його твердого життя» та «обставини кривавих боїв», які «осяяні однією великою ідеєю – слави України, волею українського народу» [4]. Досить важка й жертвна боротьба вояків УПА за незалежність України, серед яких журналіст, письменник-новеліст, пропагандист і очільник багатьох видань ОУН, підполковник, політичний керівник і редактор підпільних видань УПА, політичний референт Команди УПА «Північ» (на Волині), очільник Головного осередку пропаганди при Проводі ОУН, член УГВР і керівник Бюра інформації УГВР, подолянин Йосип Позичанюк (*1911 – †1944), ще й досі залишається «однією з білих плям в українській історії, навколо якої відбуваються різноманітні політичні спекуляції» [18], яких вже давно необхідно позбутися:

*... Пожертва їхня недаремна
Й пам'ятати маємо завжди,
Що вони за волю, волю України,
У нерівнім герці полягли!... [15].*

Пісні Української Повстанської Армії, – це «культурний скарб України і джерело патріотичного виховання молоді», хоча майже до кінця 80-х р. ХХ ст. суворо заборонялося їх публічне виконання чи поширення, а тогочасні радянські дослідники кваліфікували її, як антиукраїнський агітаційно-пропагандистський матеріал, носія якого чекало досить суворе покарання. Всупереч усьому, історична правда впевнено торує собі дорогу й додає сил кожному патріоту-українцю. В цьому значну роль відіграє й повстанська пісня, яка є невіддільною складовою золотого фонду українського музичного фольклору, культурним скарбом для майбутніх поколінь українців. Вона творилась і жила в криївках, підпіллі, похідних сотнях і куренях. В радянській Україні її потай співали в домівках, у казематах й за дротами таборів, зберігаючи для майбутніх поколінь. Її творці й виконавці гинули й вмирили, а пісня жила, сьогодні її співає старше покоління українців та молодь [2, с. 8].

Проте лише в роки незалежності в Україні почали з'являтися публікації про повстанські пісні, яких записано майже півтисячі, і «вони продовжують воскресати» [2, с. 8; 15–17], стався значний інформаційний прорив щодо повстанської пісні в Україні. Нерівна і героїчна боротьба проти фашистів і червоних окупантів аж до початку 50-х р. ХХ ст., стали історичними витокami творення повстанської пісні. А широка підтримка населенням вояків УПА, пояснює те, «що у важких умовах конспірації виник ще один – найновіший пласт народної творчості – повстанські пісні», в яких «відображено нові історичні реалії та умови боротьби: образи лісу, ночі, криївки (*схрону*), московських катів, піднесено-шанобливе вживання слів «повстанець», «народ», «герой», «Слава Україні», «Героям Слава» [6, с. 249].

Творцями та виконавцями повстанських пісень були очевидці чи безпосередні учасники подій і саме тому «дійсність, охоплена історичною піснею, включає сферу історичного життя народу, життя політичного, як внутрішнього, так і зовнішнього. Народ не тільки відтворює події, але і дає їм свою оцінку» [13, с. 229]. До історично пісні, що «є витвором якогось певного, свого часу», «відноситься найновіший пласт історичної пісенності, що формувався в міжвоєнний період та під час Другої світової війни, зокрема у Західній Україні... *пісні про боротьбу ОУН-УПА чи повстанські пісні*, в яких оплакується доля поневоленої України». Ці *пісні патріотичного змісту*, дослідники відносять до жанру історичних пісень, в яких події зазвичай відображаються реалістично, хоча в багатьох використовуються: прийоми гіперболізації; символічні метафори (*битва зображується як бенкет чи весілля, тому про початок бою говориться «наварили ляхам пива», вістку з дому приносить зозуля – «закувала зозуленька», а лиху вістку – «чорна галка»*); сталі епітети (*душа проклята, степ широкий, чорний ворон, ясні зорі*); художній паралелізм (*«Ой то не чорна хмара з-за гори виступає, то козацьке військо в похід вирушає...» тощо*); психологічний паралелізм, що підсилюються використанням символу: *«Ой у лузі червона калина похилилася!», «Чогось наша славна Україна зажурилася...!»*; народнопоетичні символи (*дівчина – калина, козак – сокіл, могила – наречена, смерть – червона китайка*) [9, с. 290–292].

За висвітленою тематикою пісенні твори зі скарбниці повстанського руху поділяються на пісні про:

– трагічні події («Ой у лісі, при долині», «Ой там у лісі, при долині...» та ін.), адже в більшовицькі часи пам'ять про загиблих героїв УПА найбезпечніше могла зберігатися за законами фольклорної традиції – в усній, пісенній формі:

...Ой у лісі, при долині

Там співали солов'ї.

Там три друзі по-геройськи

Життя за волю віддали...

І три друзі обнялися,

Ніхто пощади не благав,

Тільки рвалися гранати

І скоростріл затраскотав... [12, с. 56];

– конкретних героїв із дійсними прізвищами та іменами, їм властива дійсна народність, де оспівуються документальні факти, часто подається героїчний, живий, сумний, але побут дійсних осіб. Так, публікація пісні «Гей, там далеко на Волині», супроводжує приміткою «Івахів Василь, уродж. с. Подусова, Перемишлянського району, переслідувався поляками, часто був у тюрмах. Член УПА» [1, с. 251]:

*Гей, там далеко на Волині
Створилась армія УПА.
Там вже воскресла Україна
І завітала свобода...
Горіли села і містечка,
Борці боролись, скільки сил.
В перших рядах борців-героїв
Упав Івахів, друг Василь.
Упав, як лицар України,
На полі бою, як борець,*

*Ціле життя страждав у тюрмах,
– Геройська смерть сплела вінець... [12, с. 30].*

До них відноситься й пісня «Про Коновальця»:

*Там далеко в Роттердамі сталася новина
Вбили наші вороженьки найкращого сина... [12, с. 14],
пісня «Про Біласа й Данилишина»:*

*...Що перший син Василь Білас
Славний син український,
Що другий син Данилишин
Герой оунівський... [12, с. 17],*

пісні про цих же героїв «Під Львовом чорна хмара» [12, с. 19] та «Як Лопатинський з-за кордону» [5, с. 15] більш відомі як пісня «Про Лопатинського»:

*...Упала Зена край дороги
Із криком: «Слава! Не здавайсь!»
Упав Медвідь, а Лопатинський
На Львів, на Львів все пробиравсь... [12, с. 15],*

або ж пісня про загибель у нерівному бою в с. Підвисоке Радивілівського р-ну трьох братів Василя, Миколи й Петруся:

*Ішли три повстанці – Василь і Микола,
Й Петрусь, наймолодший їх брат... [10, с. 89];*

– глибоку конспірацію в УПА («Гей бували хмари» (більш відома як «Пісня про «Савура» – полковника Дмитра Клячківського), «Зажурилась Україна...» (про підступне вбивство сексотами друга «Бір»), «Ой у лісі, на поляні» (про трагічну загибель сотника «Соловейка» і його вояків «Орла» й «Ореста»), «Про Нечая» та ін.), адже повстанці були відомі як правило лише під псевдонімами, щоб не наражати рідних і близьких на репресії німецьких чи радянських окупантів. Досить часто провідники УПА свідомо обирали собі імена відомих діячів української історії – «Богдан», «Гонта», «Довбуш», «Нечай», «Перебийніс», «Тарас Бульба» та ін.:

*...Упав «Орел», упав «Орест»,
Упав «Соловейко».*

Крикнув «Слава Україні!

Будь здорова, ненько!» [12, с. 59];

– долю поневоленої України («Сумний святий вечір у сорок сьомім році», «Триста літ минає», «Чи чуєш ти, друже, юначе» та ін.):

Триста літ, триста літ минає,

Як наш нарід по тюрмах страждає

На українській землі...

Ой вставай, ой вставай, народе,

Здобувай Україні свободи... [9, с. 292];

– трагічну долю Карпатської України («А Тисою пливають трупи», «В Закарпатті радість стала», «В Карпатах сум...», «Карпатські січовики», «Цього року сумні свята» та ін.):

В Карпатах сум і жаль настав,

Бо знову ворог Батьківщину взяв.

Зітхання проклін несеться з гір до гір,

Гуляє орда ворогів... [12, с. 12];

– самовіддану жертвну боротьбу вояків УПА («Ви в дні весняні положили життя», «Ішли селом партизани», «Лента за лентою», «Ой у лісі на полянці», «Там на півночі, на Волині», «Чи то буря, чи грім» та ін.), в яких досить характерним є заклик до непохитної віри в свою правду, до єдності в боротьбі, а також бути гідними спадкоємцями слави звитяжців княжої доби та козаччини:

...Ми йдем у бій, земля гуде,

радіють гори, степи,

бо нас на бій благословля

могутній дух Мазепи... [2, с. 8].

Продовженням цієї тематики є пісня-марш «Чуєш, сурми заграли»:

...Україна-мати

Кличе нас повстати,

В бою погуляти,

Волю здобувати, гей! [12, с. 5],

та сучасна, присвячена учасникам Визвольних змагань українського народу, пісня-перетекстівка «За волю України»:

...І на заклик матінки України

Відгукнулись вірнії сини.

І за волю, волю України,

Віддали своє життя вони!... [15];

– битви УПА з прив'язкою до конкретного населеного пункту (під Гурбами – «Шумів-веснів Гурбинський ліс», під Космачем – «Ах, лента за

лентою», під Уневим – «Не одна уже хмара», у Загоріві – «В Загоріві на горі», в Яремівка – «У неділю до полудня», «У Бишках, на край лісу...», «Сім героїв на Кулебах» та ін.):

...Позбирали біле тіло, зложили на сани,

Та й повезли біле тіло в місто Бережани [12, с. 67];

– гімни («Зродились ми великої години (Партійний гімн ОУН)» [12, с. 3–4], «Слава Україні» [12, с. 7] та ін.):

...Велику правду, для всіх нас єдину,

Наш гордий клич народові несе:

«Батьківщині будь вірний до згину,

Нам Україна вища понад все!»... [12, с. 4];

– марші («Вставай Україно», «Вставаймо, вставаймо» [12, с. 9–10], «Гей, степами», «Гей, шумить ліс і бори», «Геть вороги з України», «Марш куреня «Бойків», «Марш полеглих», «Марш «Сіроманців», «Марш України», «Ми йдем у бій», «Ми українські партизани», «Ой, там далеко, на Волині», «Чуєш, сурми заграли», марші сотень Бурлака, Орліва, Хріна, Шума та ін.):

...Ми українські партизани

Рушаєм лавами у бій,

За нашим прикладом повстане

Народ пробуджений як стій!... [12, с. 32];

– ліричні пісні («Заплакали карії очі», «Оксана», «Шуміли сосни і діброви» та ін.). У популярній повстанській ліричній пісні «Поддай, дівчино, ручку на прощання» [10, с. 26] вживаються ліричні інтонації:

Напишіть до батьків, напишіть до неньки,

Напишіть до любої дівчини,

Що гостра куля груди мою пробила

О пів до восьмої години.

Напишіть до батьків, напишіть до неньки,

Напишіть до любої дівчини,

Що вірні друзі мене схоронили

О-пів до другої години... [10, с. 255];

– жартівливі пісні («Гей, чобіт за чоботом...»), в яких досить часто з гумором відображався дійсний побут вояків УПА:

...Прийшли в другу хату, –

Гарненко наїлись,

Про війну розпитались,

До лісу потяглись... [12, с. 70];

– баладні (пісні-балади) пісні в яких центральними героями є вояки, їхні сім'ї, кохані й друзі («Ішов відважний гайовий», «Завтра в далеку дорогу», «Ой надлетів той крук чорний», «Розпрощався стрілець...», «У

лісі, у темному» та ін.), які сповнені героїчного пафосу найкраще передають дух боротьби УПА:

*...Не вмираю я сам один, нас вмирає трьох братів,
Що боролись за Україну проти ворогів... [11, с. 180].*

Досить поширеним у повстанських піснях є образ важко пораненого вояка УПА, який усвідомлюючи свою близьку смерть, дає передсмертні настанови рідним та радить коханій дівчині шукати іншого нареченого:

*...Йди, йди додому,
На мене не чекай –
Йди, йди додому,*

Та іншого шукай... [11, с. 181].

Прадавній, добре відомий українській баладній творчості мотив пораненого «стрілою розпроклятої орди» козака, в повстанській баладі «У лісі, у темному», набуває вже зовсім іншої реальності:

*...Болить мене серденько,
Болить правая рука,
Що куля поранила –*

Куля більшовика... [11, с. 181].

Повстанська балада «Ой надлетів той крук чорний» поетично змальовує поступове згасання життя вояка УПА і є зразком яскравого виявлення категорії драматичного й містить мотив «поранений повстанець просить води в крука» [8]:

*...Ой надлетів той крук чорний – сів біля криниці...
Там повстанець, в грудь ранений, благає водиці.
«Дай водиці, круку чорний» – повстанець заплакав...
Крук не чує, скочив ближче, і ще раз закрюкав...
Як прощався він зі світом, то крук клював очі,
І не було більш зітхання до темної ночі [11, с. 190].*

За способом творення (за авторством) повстанських пісень поділяються на:

– авторські – серед їх авторів відомі мистці О. Бабій («Зродились ми великої години» (*Партійний гімн ОУН*), М. Болеслав, П. Болехівський-Боян, В. Гренжи-Донський, Я. Гордій, Б. Лепкий, С. Малюца («Гей, степами»), А. Марченко, Р.Купчинський («Машерують вже повстанці», «Чи то грім гримить»), М. Дяченко (*Марко Боєслав, загинув 22 лютого 1952 р.*) та ін.:

*...За нікого битись не будемо,
До нікого в найми не підем,
Для України ми усі живемо*

І за неї голови складемо... [12, с. 41];

– народні – у переважній своїй більшості авторами і співавторами повстанських пісень були не лише укладачі текстів і мелодій, але й широкі

верстви українців, у т. ч. й селянський та середньо міський прошарок, що проніс ці пісні через страшний більшовицький режим ХХ ст. аж до днів незалежності України [6, с. 255]. Це є дуже важливим для повстанських пісень, які крім уособлення дійсно народного духу, є переконливим свідченням масовості українського руху опору. Соціальне походження відомих і безіменних авторів пісень про УПА рішуче спростовує більшовицькі вигадки про її вояків, як про зрадників українського народу [6, с. 250];

– перетекстівки (*переспіви*) – значно змінені частини тексту відомих і народних пісень, або загальновідомих мелодій [6, с. 257], що сприяло швидкому поширенню повстанських пісень, у вигляді листівок, що було набагато легше, ніж розучувати нові пісні та незнайомі мелодії; створити новий актуальний текст пісні та мелодію, яка б відразу припала до душі багатьом людям, було досить важко, адже в умовах партизанської боротьби нові пісні були вимушено локалізовані тому й використовувалися відомі наспіви. Зразками повстанських пісень-перетекстівок є пісні: «В схронах УПА» на мелодію пісні «Огонек» М. Ісаковського; «Вже вечір вечоріє», в якій використано наспів козацької пісні [6, с. 252]; «Світить місяць над горами», яка тісно прив'язана до пісні «Під Києвом, під Крутами» [5]. Досить поширеною є пісня-перетекстівка «Я сьогодні від вас від'їжджаю», про прощання вояків УПА з близькими й рідними перед походом та їх присягу над могилами загиблих героїв [14, с. 117], яка «співалася поза лініями обох фронтів» [6, с. 254]:

*...І згадай ті щасливі хвилини,
Як любились, кохалися ми.
Твоє личко – рожевий цвіточок,
Твої очі чарують мене.
А удома старенькая мати
Свого сина в вікно вигляда:
Чи поверне він з Чорного лісу,
Чи покращить матусі життя?
Ой не плач, не ридай, стара мати,
Твого сина на світі вже нема.
Він загинув в повстанському бою,
Залишилась могила сумна.
Поскидали вони мазепинки,
І клялися за нього пімстить,
Щоб вже кров не лилася даремне,
І щоб неньку стару звеселить [12, с. 50].*

Повстанські пісні «не завжди можливо (та й не завжди доцільно) відділяти від стрілецьких», про що свідчить повстанська пісня невідомого автора, який додав новий заключний куплет про партизанську боротьбу

УПА до стрілецької пісні «Розпрощався стрілець із своєю ріднею» [6, с. 249]:

*...Ряди за рядами ідуть партизани,
До походу гармати їм грають,
За народну честь – за знуцання і смерть –
Вони ката усюди карають... [14, с. 107].*

Однак, на думку А. Іваницького, крім широкого використання стрілецької тематики, яка й власне підготувала ґрунт для пісень УПА, пісенний пласт скарбниці повстанського руху все ж має й свої особливості: відображення нових історичних реалій та умов боротьби; широке подання усіх відтінків героїчного, маршово-закличного, сумовитого та інколи навіть жартівливого; відображення повного діапазону людських інтересів та почуттів [6, с. 250].

Таким чином, повстанські пісні, були й залишаються правдивими свідками новітньої народної творчості українців і становлять вагомий частку музичного фольклору, що побутував в Українській Повстанській Армії. Вони свідчать, що національний дух українців не вгасав навіть у найважчі часи тоталітарного режиму ХХ ст. А. Лотоцький писав: «Така вже вдача нашого народу, що найрадше переливає весь свій жаль, біль свій весь у пісню. Пісня здавна – лік на всяке його горе, вона – це отся казочна цілюща вода, що навіть життя привертає вбитому». Саме пісні завдячує народ, що «при битій дорозі», серед тільки лихоліть, не пропав, а рветься, хоч із обламаними крилами, до лету, до сонця золотого» [9, с. 356].

Сьогодні повстанська пісня має стати піснею вояка української армії, в якого, як у вояка УПА, немає «передбоевого страху, немає жалю за життям», яке висить на волоску [4]. Саме вона має виховувати в молодого покоління почуття спадкоємності, волелюбності й патріотизму, господаря держави, любов до рідної мови й потребу пошанування своїх героїв, зокрема й вояків УПА та всіх тих, що сьогодні продовжують гинути за соборну Україну. «Смерть їх любить і голубить», співається в повстанській пісні, сила якої в тому, що вояки не гордяться нею, а живуть з нею, якби в найбільших дружніх відносинах» [4].

Джерела та література:

1. Березовський І. Народ про свою історію. *Історичні пісні*. Київ, 1970. С. 7–16.
2. Бойко Степан. Співаємо пісні вояків. *Урядовий кур'єр* (Київ). 2008. № 15. 25 січня. С. 8–9.
3. Вересень С. УПА: послугуючись історичними фактами. *Персонал Плюс* (Київ). 2007. № 44. 14–20 листопада. С. 10.
4. Д. Б. Повстанська пісня. *Сурма: видання ЗЧ ОУН*. 1951. Ч. 33. Жовтень. С. 22.

5. І скажем правду в очі всім. *Пісні української національно-визвольної боротьби* / Зібрав і упорядк. Зіновій Бервецький. Дрогобич, 1990. 39 с.
6. Іваницький А. І. Український музичний фольклор: підруч. для вищ. навч. Закл. Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. 320 с.
7. Киселиця О. Студенство й визвольні змагання. Крути: одноднівка студ. громади. Париж, 1934. С. 5-8.
8. Козловський В. Категорія драматичного в українській народній баладі. *Народна творчість та етнографія* (Київ). 2004. № 6. С. 69–76.
9. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підруч., 4-те вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2006. 591 с.
10. Ми у вічі сміялися смерті. *Повстанські пісні* / Ред. кол.: В. Войтович та ін. Рівне, 1992. С. 89.
11. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25: Пісні УПА / ред. і упор. Зеновій Лавришин. Торонто-Львів: вид-во «Літопис УПА», 1997. 585 с.
12. Повстанські пісні. До 50-річчя УПА / Упоряд. і муз. ред. Василь Подуфалий. Тернопіль, 1992. 78 с.
13. Пропп Владимир. Поэтика фольклора. Москва: Лабиринт, 1998. 352 с.
14. Співаник УПА. Борці за волю України / О. Бобикевич та ін.; передм. Є. Гриніва. Львів, 1992. 190 с.
15. Трембіцький А. М. За волю України /Пісня-перетекстівка на мотив і слова відомої української пісні «Розпрягайте, хлопці, коні»/. *Трембіцький А. М., Завальнюк К. В. Отаман Яків Шепель*. Хмельницький: ІРД, 2015. С. 4.
16. Трембіцький А. М. Повстанська пісня – складова військової історії України. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: зб. наук. праць* / відп. ред. В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз. Київ, 2010. С. 492–499.
17. Трембіцький А. М. Повстанська пісня – складова усно-писемної культури українців. *Народна творчість українців у просторі та часі: наук. зб.* / Упоряд. А. Силюк; наук. ред. В. Зубович. Луцьк, 2018. С. 534–545.
18. Унікальна книга про історію нескорених. Урядовий кур'єр (Київ). 2007. № 188. 12 жовтня. С. 16.

Філінюк А.Г.

м. Кам'янець-Подільський

ПРОБЛЕМА ТОПОНІМІВ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

В розвідці зроблена спроба розглянути топоніміку населених пунктів як острівки їх простору, де представлені знаки колективної пам'яті про участь України і українців у Другій світовій війні. В ній проаналізовані контексти символічного конструювання, утвердження, функціонування

та висвітлено місце і роль назв й ландшафту вулиць, площ, бульварів, майданів, провулків, проїздів, скверів, пам'ятників, меморіальних комплексів, обелісків місця ідентифікації й підтримання колективної пам'яті українського народу про одну з найбільш трагічних подій ХХ століття.

Ключові слова: топоніми, Україна, українці, Друга світова війна, історична пам'ять.

Відомо, що топоніміка виникла на перетині історії, географії, лінгвістики та етнографії і є наукою про етимологію географічних назв. Часто топоніміку називають архівом землі, оскільки вона є допоміжною історичною дисципліною, яка широко використовується для дослідження та локалізації дописемного періоду. Образно кажучи, топоніміка – це мова-архів, літопис землі [14, с.3] і ресурс для реалізації різного роду життєвих потреб. Звідси може скластися помилкове уявлення, що використання топоніміки для вивчення участі українців у Другій світовій війні є не зовсім доречним. Однак, це лише на перший погляд, адже топоніміка слугує одним із важливих засобів і джерел підтримання історичної пам'яті народу про неї. Тим більше, що новітня топонімія, особливо повоєнної доби, характеризується дещо спрощеними, усталеними моделями назв відапелятивного походження та меморіального значення.

Передусім, підкреслимо, що топонімія виступає своєрідним містком, який певним чином структурує простір і час у свідомості людини [20, с. 36]. Кожна людина протягом свого життя безперестанно стикаються з годонімами, тобто назвами лінійних об'єктів або з назвами населених пунктів, вулиць, проспектів, провулків, проїздів, бульварів, набережних, скверів, парків, із різноманітними пам'ятниками, меморіальними комплексами, пам'ятними знаками і дошками, обелісками, могилами; агронімами – назвами площ, ринків, плаців; хоронімами – назвами мікрорайонів, районів, історичних місцевостей, цвинтарів, фортець, островів та ін. Щоправда, на переконання Я. Грицака, «саме назви вулиць є найбільш поширеними символами, більш поширеними, ніж пам'ятники та меморіальні дошки. Люди неминуче звертаються до них щодня, йдучи до місця праці, показуючи дорогу новоприбулому, викликаючи таксі чи швидку допомогу тощо» [8, с. 159]. Вони, з одного боку, черпають у них безцінну інформацію про своє наше минуле; з іншого впливають на людей своїми походженням, суттю, символікою, змістом, історією розвитку, характером розуміння і вживання.

Проблема топоніміки загалом і топоніміки, присвяченої Україні в Другій світовій війні, знайшла певне відображення в працях багатьох українських учених, зокрема В. Брехуненка, Д. Веденєєва, В. В'ятровича, О. Гнатюк, Г. Гримашевича, Я. Грицака, М. Дмитрієнко, П. Долганова,

А. Коваль, В. Кихтюка, Ю. Клімчука, С. Ковтюха, О. Лисенка, О. Лучика, М. Махортиха, Р. Пилявця, Т. Себти, М. Тахтаулової, В. Тихоша, М. Тупчіенка, А. Філінюка, К. Шляхової та інших дослідників. Проте комплексного розкриття в науковій літературі вона поки що не отримала.

Метою цієї розвідки є характеристика матеріального і символічного конструювання воєнної топоніміки та аналіз культурних, ідеологічних і політичних чинників увічнення участі України та українців у Другій світовій війні. Робота присвячена комплексному дослідженню змін у топонімічній системі України, присвяченій місцю та ролі в Другій світовій війні, суть і своєрідність якої обумовлена історичними умовами, в яких вона формувалася і перебувала протягом більш як 75-річного періоду і реальними наслідками насадження радянських топонімів у період державної незалежності України. Новизна розвідки визначається тим, що в ній представлений спроба комплексного аналізу військової топонімічної системи, який раніше не проводився в контексті нинішньої російсько-української війни та реалізації Москвою концепту «русского міра».

Не вдаючись до детального розгляду через обмежені можливості статті, зазначимо, що топоніми не тільки виконують такі специфічні для власних назв функції, як: а) адресну (ідентифікують географічні об'єкти на місцевості); б) диференційно-індивідуалізуючу (виділяють і протиставляють об'єкти); в) характеризуючу (інформують про примітні ознаки або властивості об'єктів) і г) експресивну (виражають ставлення до позначуваного об'єкта, виступаючи засобом інтенсифікації виразності мовного знака), а й д) меморіальну функцію – увічнюють пам'ять про ідеологічні цінності, лідерів держави, політичної партії та ін. Проблема топоніміки, на думку В. Брехуненка, «має три головні виміри: цивілізаційний, науковий та моральний. Ключовим є... перший, оскільки назви населених пунктів, вулиць, проспектів, площ» мають «величезне ціннісне навантаження, впливаючи на рівні підсвідомого й непомітно формуючи наше ставлення до себе, історії свого народу та сусідів» [3, с. 14]. Тому однією з найактуальніших проблем вітчизняної топоніміки є відродження історичних назв і позбавлення заідеологізованості процесу топонімічної номінації [19, с. 125]. Адже основу радянських назв становили так звані меморіальні топоніми, присвоєні поселенням, вулицям, площам, лісопаркам тощо. Саме такі годоніми, агроніми і хороніми є надзвичайно великою перешкодою, оскільки ми як нація досі погано даємо собі раду з двома фундаментальними речами: дистанціюванням від радянського, тотожного вселенському російському імперіалізму, та побудовою успішної, комфортної, сучасної європейської соціально орієнтованої, шанованої в світі держави Україна.

Зауважимо, що годоніми як одиниці, котрі належать до найбільш динамічної частини урбанонімного простору і вживаються для позначення

внутрішньоміських об'єктів, є такими, що не позначаються на мапах [27, с. 8]. Вони найчутливіше реагують на історико-соціальні зміни в розвитку населених пунктів, пов'язані з політичними подіями, що накладають відбиток і на процеси номінації. Кожне місто, кожен населений пункт, поряд з історичними назвами своїх вулиць і майданів, що витримали перевірку часом, мають цілу низку т. зв. символічних топонімів, які є виразниками державної політики, формування нею історичної пам'яті, ідейних і національних цінностей. «Будь-яка державна влада утверджує та ідентифікує себе через свої певні «символи», якими можуть бути знакові постаті, події або інші атрибути, котрі увічнюються в «символічних» назвах, зокрема топонімах. Символічні топоніми дуже мінливі. Це пов'язано із зміною держави у випадку загарбання, приєднання, об'єднання і т. д. або силовою зміною правителя, державного устрою чи влади» [26, с. 38].

Як зазначає Ю. Андрухович, минуле «іноді буває диктатором, агресивним, брутальним, під машкарою родинної пам'яті воно втручається в теперішнє, у людські долі» [6, с. 325]. Топоніміка загалом і воєнна топоніміка зокрема, виступають маркерами духовних витоків, світоглядних орієнтирів, національної самобутності, гуманістичних, етносоціальних, етнокультурних традицій і цінностей народу, усвідомлення його національно-культурних відмінностей від інших народів. Заміна мікротопонімів призводить до втрати історичної пам'яті і, врешті-решт, – своєї ідентичності. Якщо годонімія столиць європейських держав, зокрема іспанської Барселони, зазнавши змін і трансформацій, зумовлених перетвореннями суспільного життя і політики, відображає самобутність, волелюбність, історичний поступ, культуру й пов'язана з іменами святих, міфічних персонажів, королівськими посадовців, державних діячів, військових, педагогів, письменників, акторів, науковців, художників, архітекторів, композиторів, філософів різних часів та епох, то в столиці та інших містах України картина абсолютно протилежна.

Пояснюється це тим, що за радянських часів в Україні відбулася велика кількість перейменувань. Це не тільки спотворило її географічну карту, а й значною мірою відірвало географічні назви від глибинних історичних коренів. Виникли тисячі назв, які ніяким чином не стосувалися конкретних українських територій, не відображали та й не могли відображати їх місцеві особливості. Процес наступу на старі назви набував дедалі більшої сили і масштабу й, пройшовши кілька етапів, перетворивсь у ланцюг «топографічних переворотів». Адже в основі політики перейменувань лежав мессіанський погляд на історію, згідно з яким політичний аспект переважав над історико-культурним, домінували антропонімічні назви, пов'язані з іменами діячів загальнодержавного і міжнародного комуністичного руху, героїв соціалістичної праці та Радянського Союзу. Такий

підхід яскраво проявився належать до найбільш динамічної частини урбанонімного простору воєнній топоніміці. Відтак увічнення й героїзація Великої Вітчизняної війни, модель якої була започаткована ще під час війни та остаточно оформилась після 1965 р., через заміну старих назв вулиць, площ, проспектів, бульварів, скверів нещадно руйнували традиції населення і особливості конкретних місцевостей і населених пунктів. У нових назвах передусім увічнювались імена полководців СРСР, видних партійних і державних діячів Великої Вітчизняної війни, героїв Радянського Союзу, партизан, підпільників, назви військових з'єднань, які визволяли ті чи інші населені пункти. Іменами чи іншими символами, пов'язаними з Великою Вітчизняною війною, стали називати різні установи, підприємства, парки, сквери, в центрі яких розташовували Меморіальні комплекси, Вічний вогонь, обеліски.

У топонімічних назвах стержневими були дух патріотизму, гордість за радянський народ, любовь і відданність Батьківщині, доблесть, незламна мужність, масовий героїзм й прагнення увічнити пам'ять тих, хто віддав своє життя на фронтах найбільшої і найстрашнішої війни в історії людства. Якщо встановлювалися пам'ятники чи бюсти, то обов'язково радянським полководцям, командирам, офіцерам російського походження чи представникам національних меншин Радянського Союзу і лише зрідка українцям. Доходило навіть до абсурду: на пілоні зали Слави Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» у Києві не було занесено ім'я підпоручика Чехословацької бригади, Героя Радянського Союзу Й. Буршика з тієї причини, що він нелояльно поставився до вступу радянських військ до Чехословаччини в 1968 р., ім'я героя не було вміщено на пілоні зали Слави [31, с. 904].

Представляючи собою ієрархію ідеологічного пантеону, такі топоніми символізували й здебільшого символізують нині визначальну роль маршалів, генералів, офіцерів, героїв-борців Червоної (Радянської) армії, радянського підпілля. Всі вони разом і кожен зокрема складають підвалини і фундамент міфологічної моделі Великої Вітчизняної війни про росіян як визволителів, переможців. Така топоніміка в системі історико-культурної спадщини слугує засобом існування нерозривного зв'язку поколінь і внутрішньої єдності історичної долі народів, переможців нацистської Німеччини. Це тим більше слід наголосити, оскільки, за оцінкою німецького політичного ліво-ліберального Фонду імені Гайнріха Бюлля, «створений у Радянському Союзі ще за часів Сталіна наратив Великої Вітчизняної війни досі залишається основою сталінської конструкції та картини світу, який путінська Росія активно використовує як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, проводячи ідеологічну експансію на пострадянському просторі. Наратив Великої Вітчизняної війни є по суті ідентифікаційним

якорем для усіх прибічників путінської концепції «руського міра» [23]. Таку картину К. Шляховий і М. Тупчієнко розцінюють як яскраве свідчення порушення онтологічного підходу до історії і вимагало нагальної необхідності змінити ситуацію, спираючись на науково обґрунтовану концепцію пошуку критеріїв оцінки тієї чи іншої назви [33, с. 258-259].

Більшість назв в Україні запроваджувалась врозріз із традиційною основною функцією топоніма – адресною і його призначенням – допомагати орієнтуватися в просторі, проте ставала необхідним елементом радянської пропаганди та агітації, покликани ідеологічно підтримувати владу в СРСР. Ось чому, перебуваючи на вулицях, які носять імена катів або в оточенні пам'ятників кривавим диктаторам, суспільство чи окрема громада населеного пункту і його відвідувачі та гості ніби визнають їхнє право на злочини на українській землі. Це легітимізує своє право на свавілля та насильство. Кожен пам'ятник, кожна табличка з відповідним написом підсвідомо виховують, особливо наших дітей, «толерантність» до насильства. Виникає цілком закономірне питання: чи можна обмежуватися такими пам'ятками нашої історії, коли їх абсолютна більшість й далі проповідує ідеї колонізаторів, а не власні, «питомі національні» досягнення? «Людина, культура народу якої ущерблена, сама стає ущербленою і жодні чужі культури тут не зарадять» [32, с. 8]. Цінними в цьому контексті є міркування французького вченого П. Нора про деколонізацію історичної пам'яті донедавна пригнобленого народу для утвердження своєї групової пам'яті [22, с. 20].

Проблема збереження історико-культурної спадщини України про Другу світову війну надзвичайно актуальна, оскільки доля присутності пропаганди і агітації різних альтернативних поглядів на історію війни і її роль у нашому житті неухильно зростає. Друга світова війна стала однією з центральних складових сучасного суспільства і значна роль у цьому процесі належить політичним символам, складовою частиною яких виступають топоніми. Відомий сучасний український історик О. Лисенко справедливо наголошує, що одним із наріжних каменів, відправною точкою політики пам'яті про Другу світову війну має стати положення про те, що український народ воював одночасно як проти нацизму й фашизму, так і проти більшовицького тоталітарного режиму [16]. Втім, опора на історичну правду дає можливість пересвідчитись, що як такої Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. не було. Її придумали компартійні ідеологи, а написали партійні історики. Насправді в межах Другої світової війни було щонайменше три війни Радянського Союзу, які переростали одна в другу. Перша з них упродовж 1939–1940 рр. була завойовницькою, колоніальною війною СРСР проти Західної України, Бессарабії, Польщі, Фінляндії та прибалтійських країн, яка завершилась їх анексією. Друга війна Радян-

ського Союзу в 1941–1944 рр. була оборонною проти Німеччини. Третя війна (1944–1945 рр.) була завойовницькою, загарбницькою, колоніальною війною СРСР в Східній Європі і на Балканах під гаслом «звільнення» тамтешніх народів від фашизму. Лише друга війна була справедливою, а перша і третя – загарбницькими, імперіалістичними, бо велись за розширення радянської імперії [1; 24].

Р. Пилявець пише, що ця війна виявилася найбільшим в історії світової цивілізації соціальним катаклізмом – за масштабами розмаху та наслідків, колосальністю спричинених жертв, заподіяних руйнувань і матеріальних втрат вона не має аналогів у світовій історії. По-друге, вона належить до тих доленосних подій, результати і наслідки яких на багато десятиліть наперед визначили майбутнє країн і народів світу, стали відправним пунктом і поштовхом до велетенських континентальних геополітичних змін. По-третє, жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани у пам'яті переважної більшості народів планети і душах людських, як Друга світова війна – війна небувалих масштабів, що розколола світ не тільки просторово-територіально, а й у часі. Родини, яких торкнулося воєнне лихоліття, зберігають свої рахунки з нею і в наступних поколіннях. Ця війна залишається подією, до якої досі найбільше і найчастіше звертається наша активна історична пам'ять. І саме події та травматичний досвід, пов'язані з Другою світовою війною і періодом окупації, поряд з тими, що пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр., становлять найболючіший сегмент національної пам'яті українського народу. З одного боку, це найбільша за своїми проявами і наслідками трагедія в історії людства, що завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які вона пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їх домівки і усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробуванням для людей, народів, країн, людства загалом і, попри свою тотальну брутальність, вона виявила яскраві приклади людської гідності, стійкості, мужності, відваги, пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму самопожертвування, героїзму, «людяності у нелюдяний час». І, нарешті, минула світова війна – то важливий і завжди вкрай актуальний історичний урок сучасному і прийдешнім поколінням [25, с. 184–185] України, на якій Друга світова війна залишила найбільший свій чорний і кривавий слід.

Тож як українському суспільству зберегти пам'ять про Другу світову війну подій винятково в українській системі координат через 75 років після її закінчення і одночасно відмежуватись від російського, ідеологічно забарвленого історичного нарративу? Які нові меморіальні практики та ритуали можуть бути використані для того, щоб повною мірою та об'єктивно з'ясувати місце і роль у ній українського народу? Відповіді на ці питання

в підсумку й визначатимуть специфіку концепту «Другої світової війни» в нашій національній пам'яті, яка за своїм змістом, доленосним значенням, епічним звучанням посідає особливе місце у становленні та історичному поступі українського народу.

Топоніміка, що символізує період Другої світової війни, має на меті реалізувати потребу в збереженні пам'яті про те, якою ціною дісталась для українців перемога над гітлерівською Німеччиною, які втрати вони понесли заради припинення воєнного лихоліття і як застороги для того, щоб не допустити повторення подібних трагедій. Можна сказати, що пам'ятні місця про останню світову війну в Україні, зокрема меморіальні комплекси, пам'ятники, пам'ятні знаки, обеліски, слугують постійно діючими експозиціями, а відтак їх найменування, відкриття та функціонування потребують розробки й дотримання відповідної концепції і концептуального відходу з урахуванням сучасної історичної реальності. По пам'ятниках і ставленню до них можна визначати політичні, соціальні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності, що панували в суспільстві у певний історичний період, чи існує в даний час. Тому завдання збереження пам'ятників за значенням можна віднести до глобальних проблем людства.

За роки незалежності Україна частково позбавилася найбільш одіозних топонімів, пов'язаних із радянським минулим. Позитивними змінами відзначалися переважно західні і центральні регіони держави і менш помітними вони були на сході та півдні [21; 28; 29; 30]. За оцінкою В. Лучика, причини такого стану криються не лише в ідейно-політичній орієнтації, коли місцеві ради відповідного партійного спрямування часто блокували процес повернення історичних топонімів, щоб не втрачати символи радянської епохи [18, с.51]. Навіть у Львові такі питання відкладалися на кілька років або неодноразово переносилися [8, с.171-172]. Зрештою, хоч і меморіальні маркери з радянським семантичним навантаженням у 90-х рр. не пройшли ідеологічної деколонізації [11, с.140], в воєнній топосистемі все таки було пом'якшено заполітизоване свавілля і руйнування властивих їй номінаційних процесів [18, с.50]. Втім, із-понад 50 тис. пам'яток Другої світової війни 80 % символізували героїчні подвиги радянських воїнів у період визволення України від гітлерівських окупантів. Як і раніше, були широко представлені проголошення радянської влади та діяльність її органів у Західній Україні [2, с. 68, 89, 92]. Натомість, не знайшли належного відображення події 1939–1941 рр., трудова звитяга українців у тилу, боротьба з нацистами в країнах Європи. У топонічному ландшафті населених пунктів найбільших змін зазнали центральні вулиці, проспекти і площі, які отримали нові меморіальні назви, що увічнюють вітчизняні історичні постаті героїв Другої світової війни. Цим самим у во-

енній топосистемі було пом'якшено заполітизоване свавілля та поліпшено загальний фонд української моделі меморіалізації.

Реальні трансформації в воєнній топоніміці відбулись протягом 2015–2019 рр., коли Україна стала на шлях декомунізації [10], а безпосереднім поштовхом до змін стало ухвалення Верховною Радою України в квітні 2015 р. чотирьох законів про декомунізацію: «Про доступ до архівів респресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» та особливо закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», пункт 5 якого регламентує упорядкування, збереження та спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті учасників та жертв Другої світової війни 1939–1945 рр., створення музеїв, меморіальних комплексів, присвячених Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Одна з головних проблем топоніміки Другої світової війни полягає в тому, що її пропагандистський образ, початок створення якого припав ще на період війни і після 1945 р. практично так і не був хоча б частково скорегований у бік реальності. Навпаки, він активно «добудовувався» щонайменше в двох напрямках ілюстрації триумфу СРСР і відображення «керівної ролі партії» та в інтересах окремих високопосадовців. Тема переможної війни СРСР проти нацистської Німеччини була одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимацію радянського тоталітарного режиму, а «Перемога над нацизмом стала одним із центральних компонентів концепції відродження Російської імперії». Він також спрямований узаконити сучасне домінування Москви на пострадянському просторі [17, с. 140-141].

Однак і сьогоднішня ситуація з пам'ятниками, які зберігають пам'ять про участь українців у Другій світовій війні, скоріше, нагадує привид радянського минулого, оскільки під термінами «Велика Вітчизняна війна», «Батьківщина» (найчастіше російською мовою – «Родина») ледь простежується реальна участь України і українців у Другій світовій війні. Проведена протягом 2015–2019 рр. декомунізація не завершила і не поставила крапку війні пам'яті. Тому більшість істориків цілком слушно вважає, що чимало назв радянського періоду надумані, не відповідають традиційному топонімічному ландшафту України. Насаджені, переважно меморіальні, головним чином російські та зросійщені назви населених пунктів, вулиць, проспектів, площ, парків, скверів, меморіальні комплекси, пам'ятники, пам'ятні знаки, обеліски не тільки порушують топонімічний стиль України, а й розмивають справжні національну суть і зміст її суспільного життя

в той драматичній і водночас героїчний період. Така історико-культурна спадщина з імперським великим наративом, за висловом З. Когута, виглядає «лише локальним відгалуженням російської національної історії...» [15, с. 192] і слугує чинником, який загрожує існуванню України як держави.

Ось чому впровадження терміну «Друга світова війна» стало важливим і необхідним кроком до дистанціювання від радянської історіографічної та ідеологічного мегаконцепту «Великої Вітчизняної війни», яку Російська Федерація наполегливо використовує з метою збереження впливу на Україну та інші пострадянські республіки. Топоніми Другої світової війни мають зайняти в ньому гідне місце як наше державне багатство і наша найбільша шана. Актуалізація топонімів часів воєнного лихоліття має величезний виховний, моральний, історико-творчий потенціал, здатний оптимізувати суспільство, дати йому додаткові імпульси. Адже маючи та шануючи їх, ми наочно демонструємо зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього, відроджуємо та утверджуємо найвищі моральні цінності нашого народу, вчимося любити свій рідний край, цінувати завойовані й збережені національні надбання.

Відомий вітчизняний історик Д. Веденєєв зазначає: «Об'єктивно існують фундаментальні елементи національної пам'яті, котрі консолідують свідоме громадянство. В першу чергу – це пам'ять про перемогу у Великій Вітчизняній війні. Вона на сьогодні є одним із небагатьох суспільно значущих чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість та забезпечувати життєво важливий для народу духовний зв'язок між поколіннями» [4, с. 46]. Проте цей чинник у всеукраїнському масштабі спрацьовує далеко не повною мірою. Між тим, наслідки перемоги та пам'ять про Другу світову війну здатні стати потужним чинником громадянської єдності в Україні та добросусідства з іншими пострадянськими державами [5, с. 24].

Своєрідними каталізаторами дистанціювання від радянської версії воєнної топоніміки стали майдан і агресія Росії проти України. Воєнні топоніми – своєрідні музеї на відкритому просторі. Тому вони покликані сприяти осмисленню історичних подій воєнної доби з нових, сучасних позицій, які базуються на засадах об'єктивності, деміфологізації і деполітизації періоду Другої світової війни та осягнення її гуманітарного наповнення. Перше і головне полягає в тому, щоб увічнити пам'ять і визначити маркери української історії в період Другої світової війни. По-друге, цим засвідчити величезне місце і роль України та українців у Другій світовій війні. Тому топоніми, що символізують участь України та українців у Другій світовій війні, потребують захисту й глибокого вивчення, як і будь-які інші пам'ятки матеріальної чи духовної культури. Відновлення первинних топонімів у різних регіонах України сприятиме поверненню народної

пам'яті, історичної справедливості, що, своєю чергою, є важливим чинником українського державотворення. Досі невмирущими залишаються слова з щоденника О. Довженка, який зазначав, що: «Народ треба возвеличити, й заспокоїти, виховувати в добрі, бо зла випало на його долю скільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін» [9, с. 195].

Якщо раніше в цій сфері акцент робився на інтеграцію всього населення СРСР у єдиний радянський народ і «міт війни формував уявлення про спільних ворогів і спільних героїв», а «кожна національна республіка й кожен радянський етнос творили свій малий міт, який мав гармонійно доповнювати цю колосальну ідеологічно-пропагандистську споруду» [7], то нині, слід зосередитися на вшануванні жертв, при чому поєднуючи звичні форми (братські могили, меморіали), можна вдаватися і до нових (прикладом можуть бути перетворені на музеї німецькі концтабори у Польщі). Доцільнішою буде увага до героїзму серед простих людей. Дуже важливо дистанціювати історичне значення подій війни від політики – і саме це сприятиме виходу на платформу єдиної пам'яті стосовно війни [13].

Чи багато серед топонімів таких, які засвідчують про місце і роль боротьби самостійницьких сил за відновлення незалежності Української держави і створення для реалізації даної ідеї суто національних збройних сил – Української Повстанської армії або про участь українців в арміях держав супротивних блоків? Поки що жодної вулиці чи пам'ятника немає в Україні, які б демонстрували, що Україна стала помітним чинником Антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні і що завдяки цьому здобула право стати країною-фундатором і членом ООН й що тим самим був закладений міцний фундамент соборизації етнічних українських земель і майбутньої незалежності та міжнародного авторитету України. В нас є багато пам'ятників невідомому солдату, натомість відсутні топоніми про український народ-переможець, простого солдата, який виніс на своїх плечах основний тягар війни.

На думку О. Зайцева, вихід можливий лише у принциповій деміфологізації історії війни. Суперечки про те, кому слід ставити пам'ятники, а кого таврувати ганьбою, повинні поступитися спробам зрозуміти глибинні мотиви вчинків людей минулого, які не вкладаються у прокрустове ложе «героїко-романтичних інтерпретацій» [12]. Топонімічна спадщина узагальнення та проблемний аналіз пам'яткоохоронної діяльності з увічнення історії України в Другій світовій війні дозволить розширити наше уявлення про український народ, який став істотним чинником перемоги над гітлерівською Німеччиною та виразником національного духу.

Отже, процес творення годономії щодо представлення теми «Україна в період Другої світової війни» залишається полем битви щодо пам'яті про

ту війну. Існуюча донедавна воєнна топоніміка засвідчувала, що Україна перебувала всередині міфу «Великої вітчизняної війни» і в тому міфі була, з одного боку, «сліпою зоною», а з іншого – несла ярлик посіпак фашизму. За останні роки ситуація дещо змінилася, але цей процес ми тільки починаємо, оскільки топоніміка досі зберігає досягнуте за доби колоніальної залежності домінування і стану провінціальної постколоніальної асимільованості. В умовах запеклої боротьби України з Росією за історичну правду проти фальсифікацій Другої світової війни та участі й ролі в ній України нині відкривається широке поле через воєнні топоніми об'єктивно показувати історичну роль України та українців у тих подіях – масштабну, героїчну і трагічну й тим самим утверджувати про неї український наратив і підвищувати суб'єктність українського народу як генератора оригінальних гуманітарних смислів.

Аналіз засвідчує, що топоніміка України містить значну кількість символічних знаків про Другу світову війну і посідає істотне місце в розмаїтті історичних топонімів. Переважна їх більшість стала органічною складовою топонімичного ландшафту населених пунктів. Проте вони досі переобтяжені радянськими назвами та культурними кодами і значною мірою продовжують головним чином увічнювати та героїзувати персоналії державних і військових діячів. Найпомітніше в цьому виділяються схід, південний схід і південь України. Тому виявлення пам'яток воєнної історії, які поки що не взяті під охорону держави, доскональне їх вивчення та внесення до Зводу пам'яток історії і культури тих чи інших областей є винятково нагальною та важливою справою дослідників, краєзнавців, пам'яткознавців.

Найбільш істотних змін топоніміка України в Другій світовій війні зазнала в останні роки. Вона крок за кроком віддаляється від російського, ідеологічно забарвленого наративу Великої Вітчизняної війни і набуває більш об'єктивного українського концепту Другої світової війни в напрямі вшановування не лише пореможців, а й відображення наших втрат і поразок та стає винятково важливим засобом збереження як зиниці ока нашої української незалежності на початку ХХІ ст. Бо немає такої сили, яка б могла з плином часу стерти з пам'яті незламних людей, об'єднаних справедливою метою та небезпекою втрати власного життя.

Змінювана панорама топоніміки та сучасна меморіальна практика відображення історії України в Другій світовій війні не тільки популяризують і закорінюють у масовій свідомості українську історичну пам'ять імена українських історичних постатей, які тотально замовчувалися за часів СРСР, а й дедалі більше реально перетворюються в джерело осмислення того, що війна була боротьбою за право на вільне життя, за свою землю, за гідне майбутнє, що це була визвольна, священна війна проти жорстокого

ворога, а також усвідомлення ролі і місця українців і вихідців з України в здобуття перемоги над гітлерівською Німеччиною. Топоніми мають ілюструвати витоки трагедій і спустошень, які принесла на українську землю Друга світова війна, показувати шляхи їхнього відвернення, історичну правду про жертвовність і подвиг українського народу в боротьбі проти нацизму, сприяти патріотичному вихованню громадян, зокрема молоді, на масштабному героїчному і трагічному минулому.

Трансформаційні зміни у просторі воєнної топонімії України й далі нашттовхуються на різноманітні перманентні перешкоди, пов'язані із когнітивною війною з великодержавними та реваншистськими силами Росії щодо перемоги над гітлерівською Німеччиною в 1945 р. і всього, що прямо чи опосередковано пов'язано з Великою Вітчизняною та Другою Світовою війнами. Наявність значної кількості пам'ятників із радянськими меморіальними маркерами та символікою є засобом перманентних маніпулювань у політичній боротьбі і стоїть на заваді формування національної ідентичності українців. Повільні зміни меморіального простору спричиняють закріплення регіоналізації ідентичності громадян окремих частин України. Зрештою, зосередження уваги та концентрація поваги до справжніх національних пам'яток минулого і надбань української культури є одним із найважливіших чинників відновлення нашої історичної пам'яті про участь і жертви наших співвітчизників в гігантському протистоянні Другої світової війни.

Джерела та література

1. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма // URL : https://vtoraya-literatura.com/pdf/avtorkhanov_imperiya_kremlya_1988_ocr.pdf
2. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури / [ред. кол.: П. Т. Тронько, В. О. Горбик, Е. М. Піскова; відп. ред. В. О. Горбик]. Частина друга. Київ : Ін-т історії України НАН України. 255 с.
3. Брехуненко В. А. Між колоніальним спадком і модернізацією : цивілізаційний вимір заміни радянської топоніміки // *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв : ФОП Жаган М. Ф., 2015. С. 14-16.*
4. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу // *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 1. Київ : Стило, 2011. С. 38–52.*

5. Веденсьев Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // *Укр. іст. журн.* 2010. № 3. С. 4-30.
6. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
7. *Гриневич В.* Міт війни та війна мітів // Критика. 2005. Ч. 5. // URL : <http://sites.utoronto.ca/jacyk/hrynevych.pdf>
8. Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова // *Дух і Літера.* 2007. № 17-18. С. 157-181.
9. Довженко О. П. *Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941–1956).* Київ : Веселка, 1995. 575 с.
10. Долганов П. С. Від м'якої деколонізації до декомунізації: етноцентрична візія переозначення топонімічної системи вербальних маркерів Рівного // *Прикарпатський вісник НТШ. Думка.* 2017. № 5-6. С. 207-222 // URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_2017_5-6_22 :
11. Долганов П. С. Ідеологічна деколонізація топонімічної системи вербальних маркерів Рівного // *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2014. Вип. 8. С. 140-152.
12. Зайцев О. Війна міфів про війну в сучасній Україні // URL : <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Zaitsev.doc>
13. Кобзар Я. Друга Світова по-українськи. Думки вітчизняних істориків // *Історична правда.* 2012. 9 травня // URL : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/9/84642/>
14. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. Київ : Либідь, 2001. 302 с.
15. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
16. Лисенко О. Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті // URL : <file:///D:/Document/%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>
17. Лисенко О. Є., Пастушенко Т. В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття // *Укр. іст. журн.* 2017. № 6. С. 140-162.
18. Лучик В. В. Відновлення історичних топонімів як чинник українського державотворення // *Магістеріум. Київ,* 2011. С. 49-53.
19. Лучик В. В. Топоніміка // *Історична енциклопедія України: У 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (глова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 124-125.*
20. Макарова Е. В., Дмитриева Л. М. Пространство и топонимическая личность // *Язык и культура Алтая. Барнаул,* 2001. С. 35-40.
21. Махортих М. С. Київські топоніми як елемент історичної пам'яті про звільнення міста від німецької окупації за доби незалежності (1991–2013) // URL : <file:///C:/Users/Admin/Documents/%D0%94%D0%A1%D0%92%D0%D1%83%D0%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%96>

- [%D0%BC%D1%96%D1%86%D1%96%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf](#)
22. Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 005. № 2–3 (40–41) // URL : <https://fly-uni.org/stati/per-nora-vsemirnoe-torzhestvo-pamyati/>
 23. Пам'ять про Другу Світову війну без георгіївських стрічок та військових парадів? // Heinrich Boell Foundation. 2015. 24.04. // URL : <http://ua.boell.org/uk/2015/04/24/pamyat-pro-drugu-svitovu-viynu-bez-georgiyivskih-strichok-ta-viyskovih-paradiv>
 24. Партико З. Велика Вітчизняна? Друга світова? Чи...? Постулати й тези до оцінки участі українців у Другій світовій війні // *Універсум*. 2011. № 7–8. С. 213–214 // URL : <http://www.universum.lviv.ua/journal/2011/4/part.htm>
 25. Пилявець Р. І. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму // *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 184–201.
 26. Себта Т. М. Топонімія Києва і Рівного у 1941–1944 рр.: тенденції і характер перейменувань // *Пам'ятки України*. 2013. № 4. С. 42–50.
 27. Склярєнко О. М. Типологічна ономастика : монографія : у 5 т. Кн. 1. Лексикосемантичні особливості онімного простору. Одеса : Асропринт, 2012. 413 с.
 28. Тахтаулова М. Топоніміка сучасного Харкова: реалії та перспективи // URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1587-mariia-takhtaulova-toponimika-suchasnoho-kharkova-realii-ta-perspektyvy>
 29. Тихоша В. Урбаніми міста Херсона: структурно-семантичний аналіз // Граматичні читання С. 148–153 // URL : <file:///D:/Document/%D0%93%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%96%D1%8F.pdf>
 30. У Запоріжжі склали перелік об'єктів топоніміки, які підлягатимуть перейменуванню // URL : <https://old.uinp.gov.ua/news/u-zaporizhzhii-sklali-perelik-obektiv-toponimiki-yaki-pidlyagatimut-pereimenuvannu>
 31. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України]. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 2. 943 с.
 32. Шевчук В. Загублена українська культура за тисячу років. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 74 с.
 33. Шляховий К. В., Тупчієнко М. П. Вибір критеріїв оцінки історичної значимості міської топоніміки // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ : Рідний край, 1999. С. 255–261.

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

*Захар'єв В.А.
м. Хмельницький*

В.П. СМОТРИТЕЛЬ – НАЙКРАЩЕ ТВОРЧЕ НАДБАННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НОВІТНІХ ЧАСІВ

У статті йдеться про гордість нашого краю – Народного артиста України, керівника та актора Хмельницького монотеатру «КУТ», його творчий шлях, успіхи, значення для міста і Хмельниччини.

Ключові слова: *Хмельницький, монотеатр «КУТ», Народний актор, патріотизм.*

Чи думали коли хмельничани, що славу про наше місто по усьому світу наймасштабніше поширюватиме уродженець м. Городище Черкаської області? Випускник факультету драми і кіно Київського театрального інституту ім. Карпенка-Карого Володимир Смотровитель, 13 січня 1953 р.н., доля якого могла переплестися зі столицею, бо з 1978 року успішно працював актором Київського театру юного глядача, раптом вирішив творчо поекспериментувати і 1985 року перевівся на посаду художнього керівника ЕДА (експериментального драматичного ансамблю) аж у Чернівці. Там його запримітили керівники сфери культури сусідньої Хмельниччини. Подоляни, розуміли, що це дорослий, стабільний чоловік, для повної реалізації обдарованості якого потрібно лише допомогти з втіленням його дещо нестандартної як для провінції організаційної ідеї. І добре, якщо цю новинку він запровадить на Хмельниччині... Тому для початку 1988 року творчо різностороннього актора, що до вишу, закінчив ще й хореографічне училище, має чудовий голос і оволодів грою на гітарі, запросили до Хмельницької обласної філармонії майстром художнього слова.

Спостерігали за ним і з Міністерстві культури України. Коли ж актор вже першого театрального сезону на Поділлі, запропонував глядачам оригінальну, сповнену щирими емоціями, моно-виставу «А ще я хотів сказати...», то у вирішили, що саме вона представлятиме Україну на першому Міжнародному фестивалі театрів одного актора в Пермі. Того ж року як бард В.П. Смотровитель отримав приз глядацьких симпатій на першій – «Червоній Руті-89».

Однак, щоб повноцінно виконувати свою функцію, театру одного актора потрібне було окреме приміщення, а це – витрати для бюджету, і слід

ще було переконати депутатів, що вони підуть не на амбітну забаганку, а на важливу і корисну місту та області справу. Після вагомій перемоги Володимиром Смотрителем на Всеукраїнському фестивалі авторської пісні «Оберіг-92» ніхто з них вже не сумнівався, що діяльність цього наполегливого чоловіка з гітарою сприятиме поширенню авторитету обласного центру не менше, ніж якийсь завод. Відтак на сесії народних депутатів ухвалили рішення про створення незалежного комунального підприємства з відокремленим майном – Хмельницький міський моно-театр «КУТ» (стаціонарний театр одного актора на 74 місця), призначивши його директором, художнім керівником і єдиним актором ініціатора.

Перший театральний сезон монотеатр «КУТ» відкривав у 1993 році моно-виставою «Прокляті роки», за творами репресованих поетів.

У 1994 році актор підготував другу моно-виставу за п'єсою місцевого письменника Б.Грищука «Поет і Кат» і став лауреатом Міжнародного фестивалю моно-вистав «Відлуння». Того ж року Володимир Петрович організував у нашому місті унікальний Всеукраїнський фестиваль монотеатрів «Розкуття», який два наступних десятиліття театральних сезонів збирав навколо себе акторів, поетів, музикантів, бардів, майстрів оригінального жанру, котрі щороку дарували хмельничанам своє неповторне мистецтво.

Серед учасників «Розкуття» в різні роки тут були видатні майстри сцени Іван Гаврилук, Ада Роговцева, Богдан Ступка, Богдан Бенюк Валерія Заклунна, Остап Ступка, Микола Олялін, Лариса Кадрова, Володимир Соляник, Кирило Стеценко та інші.

Третій сезон у 1995 році Володимир Петрович відкрив сатиричною моно-забавою «Сало в шоколаді». На Всеукраїнському конкурсі гумору і сатири на кубок Аркадія Райкіна «Море сміху-95» вона розділила перше місце з Андрій Данилком (Веркою Сердючкою), а ще через три роки за неї актор отримав найвищу нагороду Гран-Прі на першому Всеукраїнському конкурсі на кубок Андрія Сови.

У 1996 році четвертий театральний сезон В.П. Смотритель відкрив постановкою власної п'єси для дітей «Я – клоун!», яка на Міжнародному театральному фестивалі в Трабзоні (Туреччина) отримала «Дзеркальний приз». Авторитет і творча слава хмельничанина сприяла успіху дворічного турне по різних містах, успішним гастролям, що пов'язаних із запрошеннями на фестивалі та конкурси.

П'ятий театральний сезон був знаменний моно-містерією «Магія душі» за книгою Лева Силенка, яка в 2000 році стала лауреатом Міжнародного театрального фестивалю «Різдвяна містерія» м.Луцьк.

Протягом наступних 14 років керівник театру створив ряд значимих моно-вистав, а саме: «Акомпаніатор» Марселя Мітуа, «Словоспів» Йосипа Осецького, «Гоголь з Google», «Ін'єкція щастя» Євгена Курмана, «Мазе-

па» Ярослава Мельничука, «Лоліта» Володимира Набокова, «Не промовчи Шевченка у собі..!», які отримували титули «Майстер сцени» та володар Гран-Прі на Міжнародних фестивалях і конкурсах

2006 року за значний вклад в розвиток українського театрального мистецтва Володимир Смотровитель у був удостоєний почесного звання «Заслужений артист України».

2008 року В.П. Смотровитель став ініціатором появи у нашому місті Хмельницькому Міжнародного фестивалю моновистав «Відлуння», єдиного театрального фестивалю, який входить в план фестивалей ЮНЕСКО від України, і десять наступних років був його незмінним директором. Організаторські здібності хмельничанина були високо оцінені Генеральним секретарем МІТ ЮНЕСКО С. Б'янконе. На високому фаховому рівні Володимир Петрович пропагує в світі українське драматичне мистецтво, рідну Хмельниччину та місто, де знаходиться театр «КУТ». Його мистецтво побачили і високо оцінили глядачі Польщі, Швейцарії, Німеччини, Македонії, Косово, Туреччини. Патріотизм автора високо оцінений громадою. Його відзначено міською премією імені Б. Хмельницького, визнано «Людиною року-2000».

Особливим для Володимира Петровича став 2014 рік. Тоді його моно-вистава «Прокляті роки» за творами репресованих поетів виборола Гран-прі Міжнародного фестивалю моно-вистав «Відлуння» у Києві, а вистава «Не промовчи Шевченка у собі...» – першу премію Міжнародного театрального конкурсу «Людина граюча» в м. Миколаєві.

Звернувся актор і до болючої теми сучасності – дитячої наркоманії. Для її профілактики створив моно-мюзикл для дітей 4-5 класів «Солодка пастка», який презентув 23-ого театрального сезони. Музику, вірші, режисуру та сценографію п'єси створив сам Володимир Смотровитель.

2016 року за високі досягнення в драматичному мистецтві Володимир Петрович отримав найвищу для творчої людини нагороду – почесне звання «Народний артист України». Тому цілком логічним було, що наступного 2017 року актор представив нову прем'єру – автобіографічне есе «Кутівські історії». За невеликий проміжок часу перед очима глядача у епізодах проходить напружене і наповнене емоціями життя актора і яскраво демонструється, що й у далекому від столиці місті киплять пристрасті, народжується і поширюється високе мистецтво, бо його творить справжня особистість і актор від Бога.

Як справжній патріот Володимир Петрович пропагує діяльність світоців українства. Зокрема, він розробив кіно-театральну інсталяцію «Птах Душі» про життя Василя Стуса, вийшов за межу свого камерного монотрату і представив її на широкий загал у переповненому людьми міському кінотеатрі ім. Шевченка. Авторський проект Володимира Смотровителя залишив незгладимий слід у серцях глядачів.

2018 року В.П. Смотритель з вдячності людям, які власними грудьми затуляли Україну від ворогів на фронті, відкрив для учасників АТО та пенсіонерів благодійний, театральний проект «ВЕТЕРАН». Чимало присмних слів пролунало в сторону актора з вуст цих людей, адже їм дуже потрібні такі акції та спілкування з високоморальними творчими людьми.

В.П. Смотритель дуже творчо обдарована людина. Що два роки він демонструє прем'єру чергової моновистави, яких, до речі, у нього найбільше серед колег авторів-монотеатрівського жанру в Європі. Зараз актор наполегливо працює над виставою про Богдана Хмельницького, яку планує представити у рамках святкування Дня Незалежності України та Дня м. Хмельницького.

Актор Володимир Смотритель є чималом набутком для нашого міста. Його моно-театр «КУТ» саме те місце, де збирається інтелігенція, талановиті і прогресивні особистості. Туди їх манить харизма керівника і актора – людини порядної, з глибокою національною свідомістю, справжнього українця, що є прикладом для дорослих і молодого покоління хмельничан.

За свою діяльність і громадянську позицію В.П. Смотритель нагороджений дипломати, подяками, почесними грамотами обласної ради, обласної державної адміністрації, Хмельницької міської ради, відзнакою «Борцям за незалежність України» міської ради, премією ім. Я.Гальчевського «За подвижництво у державотворчості», відзнакою УМВС України у Хмельницькій області, Вищою відзнакою Народного руху України «За заслуги перед народом України II ступеню» та іншими.

Куфльовський В.І.

м. Городок

ВІКТОР МУХА – ПЕРЕКЛАДАЧ І ЩИРИЙ ДРУГ

Віктор Іванович Муха — людина спокійна, витримана. Понад усе — точний, особливо в літературному перекладі, котрому він віддав кілька десятків років своєї перекладацької праці.

Та разом з тим було би однобоким згадати його тільки як перекладача з узбецької, він ще був педагогом і журналістом. Праця на ниві журналістики розкрила його деякі тонкі риси людинолюба. Тобто, живучи у старій монопартійній системі, він спостеріг відданість, жертвовність людини, зафіксував її деградацію у задушливій атмосфері домінуючої ідеології. Можливо, тому сприяв його особистий життєвий досвід. А досвід у нього був чималий...

...Війна, німецька каторга, відтак партизанів зі словаками, мав інші життєві колізії, котрі йому вкорочували життя, горів ж бо чоловік у собі самому, а тим часом працював. Творив для людей, спілкувався з ними і переймався багатьма їхніми турботами, бо ж сказано — був учителем.

Давно, ще в шкільний період, Віктор Муха вдавався до перекладів з німецької. Він сам вважав, що ті спроби були занадто кволими, та його знову і знову тягнуло що-не-будь перекласти.

І якось, завдяки його величності випадку, юнак зустрів відомого перекладача з англійської Петра Федоровича Охріменка. Пізніше Віктор дізнався, що його перу належать численні переклади з Драйзера, Лондона, Хемінгуея, Олдріджа, Голсуорсі, Норріса, Менглі та інших. Звичайно, що великий майстер Охріменко зацікавився долею свого юного земляка і випадково відкрив його перекладацькі спроби.

А далі — запросив його до себе в гості. Це ж бо недалеко одне від одного — Забарівка та Корюківка.

Хоч як засумнівався у своєму перекладацькому майбутньому юнак Муха, а запрошення відвідати майстра та познайомитись із його бібліотекою прийняв. І не довго відкладав ту зустріч, вже наступного вихідного дістався його помешкання у Забарівці.

Тут Петро Федорович відкрив юнаку Віктору цілий світ російської та американської класичних літератур, а поміж усього уважний Віктор запитав і авторські видання. Петро Федорович став розповідати і, раптом, повернувся, дістав з полиці книжку, другу... Зробив дарчі написи і подарував своєму майбутньому колезі по перу.

Віктор подякував за ті подарунки і поспішив на приміський поїзд «Щорс-Корюківка».

Вже сидючи у вагоні, Віктор пригадав усе мовлене під час їхньої зустрічі і ще раз переосмислив. Пізніше Віктор Муха скаже, що Петро Федорович Охріменко назавжди залишився ідеалом у його творчому житті. Хоч майстер перекладу Охріменко ніколи не ділився тонкощами перекладацької лабораторії, але думка, висловлена ним, що для перекладу потрібна іскорка Божа, бо без неї не може бути митця, завжди супроводжувала його, Віктора Муху, на творчому шляху.

Справа в тому, що спочатку життєве море потопило його мрії творити, а надалі продовжив він цю справу вже на студентській лаві Чернівецького державного університету. Вдало дебютував у студентській багатотиражці, на шпальтах стіннівки «Філолог».

Віктор Муха став перекладачем, та не з німецької, хоч його перші вправи були саме з оригіналів Гайне.

Раптом, по закінченні університетського курсу, отримав направлення в Узбекистан, до екзотичного Андижану. Удень навчав дітей, а короткими за-

душливими ночами опановував узбецьку. Важка мова для європейця, нічого не скажеш. Минув рік, другий. Почав розуміти мову, спробував перекласти українською невеличке оповідання Саїда Ахмада. Відтак ще одне, потім друге... Надіслав професору Лесину до Чернівців. Спроби надрукувала «Радянська Буковина», звичайно, з подачі Василя Максимовича Лесина.

Потім професор Лесин запропонував Віктора Муху державному літературному видавництву України (тепер «Дніпро») у якості перекладача з узбецької. Він з радістю виконав замовлення. У нього справи пішли, чимало журналів та видань друкували його переклади. Та стався прикрий випадок...

Замовлений видавництвом роман Декада Мухтара «Народження» не пішов до друку, його україномовний варіант був знищений перекладачем... Рік виснажливої праці пішов шкереберть. Узбецькою твір звучав поетично, проникливо, а тут... чистісінька газетна статистика. Що було робити? Не спав, мучився, пропав настрій, зник апетит. Згарячу майнула думка — ніколи більше не братися за перо. І тут на очі трапилась книжка Петра Охріменка, згадалися зустрічі з письменником-перекладачем, людиною незвичайної долі. «Хіба йому все вдавалось?» — подумалось. Далеко ні.

«Переклад — то мистецтво!» — неодноразово підкреслював він. «А хіба мистецький твір одразу вдається митцеві? Та й талановитому також...

Сів Віктор до столу і написав до Аскада-ака. Зізнався у всьому. Просив поради... А тим часом шкодував зусиль, потраченого часу.

Довго не відповідав Аскад Мухтар. Одного разу Рузія-опа, вчителька, загадково посміхнулась і повідомила: «Вам лист і посилка». І простягнула лист та пакунок.

«Дорогий Вікторе Івановичу! — писав Аскад-ака в листі. — Марно ви впадаєте у відчай. І вибачте, що не міг одразу відповісти на листа. В мене, відверто кажучи, як і у Вас, теж були складності в житті... Книгу, звичайно, можна виправити, внести живинку.

А для цього слід більше і глибше вивчати характер народу, його побут, звички, національні риси. Раджу Вам — більше бувайте серед наших людей, ошина. Детальніше знайомтесь з літературним процесом. Все це неодмінно допоможе у Вашій роботі. Пишіть, заходьте при нагоді. З привітом — Аскад».

Ширі слова узбецького друга дали наснагу. Віктор Іванович ретельно виконував його поради. Бував усюди, куди міг потрапити, особливо у тих місцях, де відбувались події вже перекладених книжок Саїда Ахмада і Айбека «Вирок» та «Дитинство».

Консультувався в питаннях мови, статистики, набридав колегам по роботі. Щоп'ятниці відвідував гомінкий андижанський базар. Він бо — справжня енциклопедія характерів, побуту і етнографії. Слідкував за лі-

тературними новинами, висиджував у читальному залі. Відтак потрапив у ритм, «станцював» з автором.

Роман «Народження» був складним, багатоплановим, і тому не одразу вдалось проникнути в суть невідомої для нас, українців, мелодії. Та незабаром, через якийсь, можливо, рік та мелодія заграла в українських тонах, видавництво видрукувало український варіант роману. 1965 року ця подія стала святом для обох, автора та перекладача.

Аскад Мухтар на своїй книжці, подарованій Віктору Мусі, написав: «Ця книга — наша спільна праця». І то було без перебільшень, бо під час роботи над перекладом роману Віктор Іванович акуратно листувався з автором, при нагоді зустрічались і ділились думками. Аскад-ака давав цінні поради, допомагав практично. Така творча дружба автора і перекладача сприяла, аби твір удався мовою нашого українського народу. А він таки вдався. А це підтвердив учитель, Петро Федорович, у Проскуріві.

При такій несподіваній зустрічі він сказав:

— Мій юний колега! Читав, читав...

І мовив все це так, ніби вони вчора зустрічались, а не добрих десять років тому.

Віктор Іванович впродовж багатьох наступних років, де б він не був, чаклував над перекладами узбецького художнього слова: поетичного і прозового. У сімдесяті особливо частими були його віршовані переклади з Барата Байбакулова, із Зульфії, з Гафура Гуляма Сайяра. Та мені здається, що найчільніше місце у його перекладацькому доробку займає книжка узбецької народної мудрості, куди увійшли прислів'я та приказки. Томик побачив світ 1975 року у «Дніпрі» в серії «Мудрість народна», і з того часу не стало кордонів географічних і мовних між українським та узбецьким народами в сенсі планетарної цивілізації. Праця Віктора Мухи стала тією ланкою, що єднає людство у всій його багатолічності і, разом з тим, спорідненості.

1965 року Віктор Іванович Муха з сім'єю переїхав на Поділля, до Сатанова. Наступного року став працівником райгазети Городоччини. Тут, у городоцьких стінах, розкрились його журналістські здібності. Мав літературний досвід, був спостережливим. Писав, відтворював портрети, типізував характери. З-під його пера виходили нариси, новели, оповідання, бувальщини. Знався з гарними людьми, особливо творчими. Був добрим та інтелігентним, щирим. Спілкувався з людьми цікавої долі, був творцем нашої української культури, про котру у його часи говорили пошепки. І він не мітингував, він трудився і робив добру справу. Справу інтелектуальну, поважну.

Серед його друзів — літератори німецькі, узбецькі, українські. Ось їхні імена: німець Людвіг Турек, українці: Антоненко-Давидович, з кот-

рим зійшовся в Узбекистані, Василь Кравчук, Броніслав Жухевич, Василь Теклюк, Іван Іов інші гарні люди. Щиро в його адресу висловлюються художники та робітники, педагоги та директори, бо до кожного він йшов з добрим словом, відкритим серцем.

Ім'я В.І. Мухи Жухевичу вже було знайомим — він встиг прочитати переклади Мухи з узбецької на українську. Десь в середині шестидесятих років, коли у городоцькій районці розпочав працювати Віктор Іванович Муха, вони з Жухевичем потоваришували, або ж точніше — подружили, незважаючи на різницю у віці. Броніслав був на кілька літ молодшим. При зустрічах у редакції вони обговорювали Жухевичеві твори, Муха давав слушні поради.

В.І. Мусі дуже хотілось, аби Жухевич видав хоч однієчку книжечку власних творів, але при цьому зауважував:

— Щоб видати книжку потрібно мати знайомих літераторів або тих, які сидять угорі... — і показував пальцем у небо.

Якось Віктор Іванович ненароком обмовився:

— Я також пишу етюди, новели. Збираюся одіслати їх до журналу «Жовтень». Може, надрукують...

Але тих творів-етюдів, новел — Жухевич ніколи не зустрічав на сторінках газет чи журналів.

В.І. Муха відвідував Броніслава Жухевича і у нього вдома, у Немиринцях. Жухевич запримітив його добру душу та ерудицію. Броніслав Францович завжди з приємністю згадує про спілкування з Віктором Мухом.

Художник Гуменюк, згадуючи часи не так давно минулі з городоцької історії, називає Муху невтомним поборником всього культурного і, як приклад, наводить його допомогу в організації городоцьких музичної та художньої шкіл.

«Саме в той момент, коли, здавалось, перед владою були вже вичерпані всі аргументи, і школа залишилась в проекті — в підмогу приходив журналіст Муха», — каже Станіслав Гуменюк.

Він писав у газету і доводив, порівнював, аргументував, цим сприяв розголосу проблеми, і партійне начальство, здавалось, віддавало справу в руки самих ініціаторів, а ті, в свою чергу, вже були готові до подальших кроків. І, таким чином, при його допомозі вирости два осередки культури у місті Городку: музична та художня школи.

Пишучи про журналіста Муху, письменник Василь Теклюк говорить, що *«саме з зовнішнього портрета починалась його особистість. Стрункий, зі срімкими, але заокруглено-м'якими рухами, миловидний, як дівчина, з вічно усміхненими сіро-блакитними очима.*

Мова якась дуже і дуже інтелігентна: то солодкувато-ніжна, то різко-категорична, але завжди правдива і мудра. Діловитість, оператив-

ність, працелюбність, доброзичливість — це, може, найхарактерніші риси цієї доброї людини, яку чомусь хотілось зобразити на полотні серед колосся, що половіє і клониться додолу».

Завершуючи свою оповідь про Віктора Івановича, Василь Теклюк говорить, що шановний журналіст Муха не побоявся довгий час підтримувати дружбу з «ворогом народу» Антоненком-Давидовичем і зберіг на все життя тепло цієї дружби.

Одне слово, вміння дружити йому не позичати було. Тож не дивно, що і Теклюк зі своїми синами подружився з ним. А в час однієї зустрічі, на рибалці, пізнали його як «бувалого в бувальцях» та ще й дотепного оповідача.

На цьому коло його зацікавлень та чеснот не вичерпувалось, він завжди тримав руку на пульсі видавничої справи, вчасно інформував читачів аж до останнього удару свого серця...

Публікації творів Віктора Мухи:

1. «З-понад Смотрича» (Альманах, Поетичні переклади Віктора Мухи) — Городок: «Бедрихів край», 1993р.
2. «Городок над Смотричем» Альманах. Городок «Бедрихів край», 2006р. С.335-345.
3. Муха Віктор. Шевченкіана городоцького книголюба. Радянське Поділля. — 1983, №50.
4. «Узбецькі прислів'я та приказки». Збірник 11. Упорядник та перекладач Віктор Муха. — Видавництво художньої літератури «Дніпро». — Київ. 1975
5. Муха Віктор. Нарис «І йшов, і мріяв, і горів» (Про Степана Будного) — Журнал «ранок», №11 листопад 1979. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ
6. Фархад Мусаджанов. Хлопчик у бобровій шапці. Оповідання. — Переклад з узбецької Віктора Мухи. — Збірник «У дружбі наше щастя» — Видавництво дитячої літератури «Веселка», Київ, 1971.
7. Сарвар Азимов. «Про друга». — Переклад з узбецької Віктора Мухи. — Збірник віршів та оповідань «У дружбі наше щастя» — Видавництво дитячої літератури «Веселка».1978
8. Саїд Ахмад. Оповідання «Журавлі». — Переклад з узбецької Віктора Мухи.-Журнал «Дніпро», №3 березень, 1965
9. Рубрика «Из почты нашего современника». — Альманах органа союза писателей РСФСР «Наш современник» №1, 1959. — Издательство «Литературная газета», Москва
10. Сарвар Азимов «Про друга» (оповідання), Переклад з узбецької Віктора Мухи.-Журнал «Сузір'я» — Видавництво художньої літератури «Дніпро» — Київ, 1972

11. Саїд Ахмад. Повесть «Вирок» — Переклад з узбецької В.Мухи — Державне видавництво художньої літератури — Київ, 1963
12. Аскад Мухтар. Роман «Народження» Переклад з узбецької Віктора Мухи. — Видавництво художньої літератури «Дніпро»-Київ. 1965
13. Айбек. Повесть «Дитинство». — Переклад з узбецької Віктора Мухи. — Видавництво дитячої літератури «Веселка» — Київ, 1965
14. Виктор Муха. Очерк «редкий снимок» — Рабоче-крестьянский корреспондент — Ежемесячный журнал-Издательство «Правда», №2 февраль 1969
15. Вірші Амана Матчан, Зульфії. Переклад з узбецької В.Мухи. — Журнал «Ранок», Вересень №9, 1982. — Київ: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь».
16. Замітка про С.Т.Гуменюка в рубриці «Із редакційної пошти» — Журнал «Соціалістична культура» — Київ: Видавництво «Радянська Україна», 1978.

Марценюк В.В.
м. Хмельницький

ЖИТТЄВЕ КРЕДО ДИРЕКТОРА

Мала Батьківщина Віктора Бернацького – с. Стріхівці Ярмолинецького району що на Хмельниччині.

Ще змалечку засвоїв Віктор від батьків істину: «Ми всі вчимося не для школи, а для життя».

Ось так і вирушив на широку життєву стежину директор Хмельницького музичного училища імені Владислава Заремби Віктор Бернацький. Ніколи не зраджував ні маминій, ні батьковій пораді, завжди теплим і добрим словом згадує усіх жителів Стріховець, які дотепер щиро вітають його, як сина Бернацьких.

Було в житті у Віктора Бернацького всього багато: і Стріховецька школа, і здобуття музичної освіти, і служба в Збройних Силах. Та найбільше спогадів, коли заочно навчався у Київському університеті культури і мистецтв та Хмельницькому університеті управління та права, працював артистом у театрі опери в Києві, викладачем у Хмельницькій школі мистецтв, співав у муніципальному хорі обласного центру. А опісля працював 12 років поспіль у Хмельницькому музичному училищі викладачем музичного співу. Коли декілька років тому постало питання, кому очолити колектив училища – двох думок не було: тільки Віктору Юрійовичу Бер-

нацькому, ініціативному, цілеспрямованому та наполегливому, тертому в освітянських буднях.

На посаді директора він об'єднав навколо себе колектив однодумців, спаяний однією ідеєю і метою.

- Наше училище – єдиний академічно-мистецький заклад на Хмельниччині, завданням якого є музично-педагогічна діяльність та інтеграція у Європейський культурно-мистецький простір, – говорить Віктор Бернацький. – І я дуже радий, що з року в рік воно посилює свої лідерські позиції в музично-педагогічній освіті та виконавстві України, - додає директор.

Про це також свідчать результати участі студентів у музичних конкурсах різних рівнів. Зокрема, всеукраїнських і міжнародних, де вони виборюють призові місця. Нинішній навчальний заклад можна назвати, без перебільшення, центром особливо обдарованих молодих людей. На видному місці в училищі грамоти, почесні грамоти обласної ради, міського голови, управління культури тощо за сумлінну працю в галузі педагогіки, розвитку музичного мистецтва, підготовки та виховання студентської молоді. До слова, тут більше навчається сільської молоді.

Душу і серце віддають своїм вихованцям викладачі від Бога, ветерани училища Евеліна Широкова, Антон Шандр, Валерія Разумова, Елеонора Левіатова, Віктор Супрунов, Раїса Рашина, Олександр Левчук та інші; молодші педагоги Тетяна Круліковська, Ганна Панкова, Михайло Добринчук, Наталія Бородавко, Ігор Галкін, Олександр Гуцал та інші. Директор називає їх своєю родиною.

Гордістю училища є його випускники – відомі композитори, лауреати Шевченківської премії, народні артисти України - Володимир Гронський, Віктор Камінський, Ірина Алексійчук, Олександр Яковчук, Микола Балема, Валентина Степова, Михайло Дідик та інші.

Віктор Юрійович не боїться відповідальності, вимогливий і справедливий, його серце завжди відкрите до тих, хто з ним працює поруч, – так характеризують його колеги по роботі.

*Сердуніч Л.А.
сmt Стара Синява*

ВНУТРІШНІ МОНОЛОГИ СЕРГІЯ ВІКТОРОВИЧА ЦУШКА (До 75-річчя від дня народження)

Розвоєві літературного життя на Старосинявщині Хмельницької області багато сприяв поет Сергій Вікторович Цушко, який деякий час жив і навчався у сmt Стара Синява. Та навіть коли життєві дороги покликали в інші краї, зокрема, у столицю України, де здобував вищу освіту, працював і нині мешкає, зв'язку з ріднокраєм ніколи не переривав. Тут відстежує літературне життя, допомагає молодим літераторам у шліфуванні слова, переймається вдосконаленням літературно-культурницьких та просвітницьких заходів, зокрема свята поезії «Старосинявська весна», наповнення бібліотечних фондів власними збірками та книгами інших авторів, періодикою, зустрічається з творчими людьми та своїми читачами.

Народився С. В. Цушко 21 липня 1945 року в селі Лиса Гора Первомайського району Миколаївської області. Дитячі та юнацькі роки пройшли у сmt Стара Синява Старосинявського району Хмельницької області. Навчався у Старосинявській середній школі, яку закінчив 1963 року.

Вищу освіту здобув на факультеті автоматики та електроприладобудування Київського політехнічного інституту (1964 – 1969).

Працював наладчиком систем автоматизації технологічних процесів цукрової промисловости (1969 – 1997).

Аматорська зацікавленість Сергія Цушка літературною діяльністю перейшла у професію: з 1997 по 2000 роки працював заступником редактора освітянських видань: газети «Витоки» і часопису «Світло», а з січня 2001-го по липень 2013-го він – головний редактор Університетського видавництва «Пулсари».

Поет, прозаїк, перекладач (із білоруської, литовської, польської, вірменської). Співак відомого київського хору «Чумаки».

С. В. Цушко у новому тисячолітті відзначився низкою книжок.

Загалом видав такі збірки поезій: «Внутрішні монологи». – Стара Сиява: МП «Офсет», 1993.– 80 с.; «Слово». – Фастів: Поліфаст, 1994. – 72 с.; «Хор». – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 160 с.; «Закоханий мандрівець». – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2007. – 136 с.; «Мій майдан». – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2007. – 48 с.; «Сонце осені». – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2010. – 182 с.; «Грамати́ка життя». – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2013. – 120 с.; «Один із вас» (вибране із 5 збірок). – К.: Унів. вид-во «Пульсари», вид-во «Ярославів вал», 2014; «Метелик у місті (нові поезії). – К.: Вид-во «Ярославів вал», 2019.

Поетичні книжки для дітей:

«Данилкова абетка». – К.: «Задруга», 2000. – 40 с.; «Ганнусина книжка». – К.: «Задруга», 2000. – 32 с.; «На кого я схожий» (збірка чотирьох авторів). – Харків: Видавн. дім «ШКОЛА», 2007.– 80 с.; «Вухолапохвіст» (збірка різних авторів). – Харків: Видавн. дім «ШКОЛА», 2010. – 80 с.; серія «Малятко-розумнятко» (вірші для дошкільнят. 10 книжечок.– Харків: Видавн. дім «ШКОЛА», 2014; Серія «Зимові книжечки» (3 назви). – Харків: Видавн. дім «ШКОЛА», 2014; «Улюблена абетка». – Харків: Видавн. дім «ШКОЛА», 2015; «Дощик вибіг на перон» (вірші для дітей). – Харків: ВД «ШКОЛА», 2016, 2020.

Як прозаїк написав новели й оповідання: «Діду мій», «Квітковий мед», «На дискотеку», «Вічна троянда», «Калічка», «Німецька яма», які були опубліковані у газетах «Жива вода» та «Радосинь», у «Літературній Україні» й часописі «Жінка». Окремо не виходили [1].

Прозові казочки для дітей надруковано у низці часописів, зокрема, їх перекладено за кордоном: у Боснії та Герцеговині – й опубліковано в часописі «Riječ» («Мова»).

С. В. Цушко – упорядник книжок: «Вічний бій» (1996, доля і творчість Володимира Чубинського) та збірки авторських пісень В. Чубинського «Поет гитара» (2002), «Капела – співуча родина» (2009).

Розповідь про поета і вірші Сергія Цушка увійшли, крім багатьох всеукраїнських, і до місцевих (районних та обласних) збірників, як-от: «Старосинявська весна» (Поетична збірка) 2002 року [2, с. 57-58]; «Осик осінній сон» (Книга друга із серії «Хмельниччина поетична-2000) 2001 року [3, с. 176-178].

Поет, прозаїк, перекладач (з білоруської, литовської, польської, вірменської), журналіст.

Автор музики до пісень на власні поезії та на вірші інших поетів, зокрема, й авторки цієї статті, Любови Сердунич.

Літературний редактор. Із 1997 року входить до Національної спілки письменників України. Публікується у соцмережах та літературних ви-

даннях, зокрема: «Слово Просвіти», «Літературна Україна», «Українська літературна газета» та інших. Поетичні добірки Сергія Цушка виходили у часописах «Київ», «Дзвін», «Березіль», «Соборна вулиця».

Джерела:

1. Вікіпедія (https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87).
2. Старосинявська весна (Поетична збірка). – Стара Синява: «Офсет», 2002. – С. 57–58.
3. Осик осінній сон (Книга друга із серії «Хмельниччина поетична-2000») (Сучасна поезія Хмельниччини). – Хмельницький: НВП «Евріка» ТОВ, 2001. – С. 176–178.

Троян Р.Ф.
с.мт. Білогір'я

МУЖНІЙ ФРОНТОВИК – ГЕРОЙ ПРАЦІ ЦЕЛЕХ

Він жив не для себе, – а для людей!

Такий напис викарбуваний на гранітній плиті, що стоїть на надгробку на цвинтарі у м. Волочиську де знайшов прихисток спочинку Георгій Феофанович Целех – учасник бойових дій Другої світової війни, Герой Соціалістичної праці, який до трьох десятків років очолював колгосп «Червона зірка». Разом з однодумцями він перетворив його у господарство високої культури землеробства з розвиненим тваринництвом.

Тоді у 60-ті роки надзбручанська нива сіл Копачівки, Лозової, Мислової видавала до 60-ти центнерів пшениці і понад 500 центнерів цукрових буряків з гектара. А, як спецгосп, виробляла на 100 гектарів сільгоспу-гідь до 200 центнерів яловичини. Виробничі показники матерілізувалися у економічне зростання і фінансове зміцнення господарства та заможне життя селян, яких тут трудилося понад 1300 осіб.

А головне широко розвивалася соціальна сфера. Старожили досі гадують, що на прохання Макара Починка, тодішнього керманіча району, господарство Георгія Целеха одним з перших розпочало відбудову міста Волочиська. За кошти колгоспу було споруджено 5-ти поверховий житловий будинок, дитячий садок «Орлятко» на 140 місць, розроблено документацію на зведення районного Будинку культури. Було закладено дві нові вулиці з 24-ма будинками котеджного типу, а у підпорядкованих се-

лах вирости: двоповерхова школа, клуби, заклади торгівлі, оновлювалися вулиці, шляхи, посаджено парк-сад площею 4 гектари. Зводилися потужні виробничі об'єкти. Успіхи колгоспу тричі демонструвалися на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Отримавши в кінці 1965 року зірку Героя, на жаль 1 травня 1980 році Георгій Феофанович Целех завершив свої земні справи та злетів до небесного клину журавлів.

Однак пам'ять земляків про талановитого господаря залишається неглібною. Нещодавно з нагоди сторіччя від дня його народження з ініціативи голови ветеранського активу району В.С. Калинюка та очільника ветеранів Волочиської ОТГ О.І. Довгалюка за підтримки місцевої влади відбулося вшанування пам'яті Георгія Феофановича Целеха куди прийшли рідні, односельці, представники об'єднаної територіальної громади, райдержадміністрації, районної ради, ТОВ «Волочиськ-Агро». Як завжди прийняли участь сподвижники благодійного фонду «Поруч» народного депутата Сергія Лабазюка.

Зліва на право: син Героя – Микола Георгієвич, його дружина Лариса, Олексій Довгалюк – лідер надзвучанських ветеранів ОТГ, Володимир Калинюк – голова Волочиського району при відкритті меморіальної дошки. Фото Володимира Матусяка

В честь славного земляка на стіні при вході в Копачівський сільський клуб встановлено меморіальну дошку, яку виготовили за сприяння ТОВ «Волочиськ-Агро»

Учасники зібрання згадували теплими словами мудрого аграрія. Про його порядність і скромність розповів син Микола Георгієвич Целех. Батько був настільки принциповий, що двічі не зміг поступитися совістю, щоб виділити йому позачергово квартиру.

–То був знаменитий керівник господарства трудової звитяги, полігону передового досвіду – сказав по телефону з Києва колишній перший заступник Міністра сільського господарства республіки, учасник Другої світової війни О.І. Товстановський.

В ході урочистостей сільські аматори сцени гарно озвучили патріотичні пісні про рідне село та Надзбручанський край.

На завершення представники зібрання поклали квіти до могили Целеха Г.Ф. та ознайомилися з експозицією документів про його негамовну діяльність у Волочиському історико-етнографічному музеї.

Приємно, що надзбручанці із завзяттям організовано продовжують запроваджені в області гарні традиції постійного вшановування людей ратної і трудової слави. За це їм щира подяка за добрі справи по утвердженню людяності та милосердя в наші дні.

*Храпак П.Д.
Кордонська Н.І.
Храпак Т.О.
м.Хмельницький*

НОВОУШИЧЧИНА: МУЗИКИ ТА ОРКЕСТРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ)

У статті простежено розвиток музичної культури, зокрема оркестрів духових та струнних інструментів в Ушицькому повіті Подільської губернії, стан оркестрової музики в наші часи. Використано архівні матеріали, напрацювання авторів, опитування та напівструктуровані інтерв'ю з основними інформантами, які пригадували і повідомляли дані про знаних музикантів.

Показано органічний зв'язок духової та електронної музики, виокремлено сопілкарів, їх зв'язок з трійстими музикантами, захоплення поколінь їх мелодіями в Україні та за її межами.

Ключові слова: Ушицький повіт, Хребтіїв, Михайло Патон, духовий оркестр, сопілкарі, дводенцівка, джоломига, Торонто, творчий вечір, Іван Пустовий, нотне видання.

Ще за часів кріпосного права Ушиччина, як і інші регіони Поділля, славилась троїстими музиками, скрипалями, сопілкарями, духовими оркестрами.

Жодне весілля в селі не обходилося без музики. У спогадах «З подільської давнини», які були надруковані в 1911 році у Санкт-Петербурзькому журналі «Русская старина» (т.148, розд.V, с.304), протоієрей М.І.Ковальський, який проживав у Хребтієві в 1853 - 1858 рр, пише, що «наречений і наречена в суботу перед вінчанням, яке, звичайно, було в неділю, повинні були з'явитись до пана на поклон. З музиками і друзками вони входили у двір поміщика» [1]. Це були троїсті музики, до яких долучалися сопілкарі.

Як відомо, духові оркестри започатковано ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. в армії. Поширення та розвиток духової музики в громадянському суспільстві пов'язані з армійськими колективами.

Так, у Новій Ушиці в 1913 році квартирував 17-й Донський козацький полк. Ушицький повітовий предводитель дворянства Михайло Оскарівич Патон очолював на той час повітовий Комітет опікунства про народну тверезість. Цьому закладу культури належали Новоушицький Народний дім з чайною при ньому та бібліотека-читальня. Працювала народна аудиторія на 250 місць. На народні читання щоразу залучалось не менше 200 чоловік, все це проходило під музику 17-го Донського козацького полку, єдиного на той час духового оркестру в Новій Ушиці [2].

У селах району, паралельно з троїстими музиками, організовувалися духові оркестри, які поповнювалися музикантами, звільненими в запас з армійських колективів. За переказами, в Хребтієві духовий оркестр діяв ще в період господарювання в селі Михайла Патона (1898-1919 рр.), однак фото оркестру, як і велику фотографію групи сенаторів разом з царем Миколою II, серед яких був і Оскар Петрович Патон, батько Михайла, колишній консул і сенатор Росії, не віднайдено. Про фотографію сенаторів згадує краєзнавець Андрій Білик у нарисі «Вулиця імені Патона» [3], що вона дісталася його матері, коли після революції в Хребтієві «розбирали економію» (2019 р.), а про фото оркестру того часу є лише перекази.

Особливого поширення духові оркестри набули в 50-х – 70-х роках минулого століття. Якщо в селі в одну і ту ж неділю відбувалось два чи три весілля, господарі задалегідь домовлялися і наймали духові оркестри з інших сіл. Без духового оркестру, у той період, весілля не уявлялось.

У створенні духових оркестрів є певна складність: потрібно закупити близько 20 духових інструментів, підібрати молодіжний колектив, провести навчання. Такий колектив діяв, зазвичай, 20-30 років, а то й менше, із-за міграції та вікового фактору оркестрантів.

У період зниження активності духового оркестру відбувалось спілкування музикантів з різних колективів. У селі Іванківці Хребтіївські, наприклад, у 1972 році колгоспний духовий оркестр грав на відкритті магазину, а після 1975 року цей оркестр став малочисельним, тому наймолодший учасник оркестру Михайло Кирик грав на альті в духовому оркестрі сусіднього села Куча [4]. У Новій Ушиці в 1966-му – 1980-му роках поширеним було спілкування музикантів із Новоушицького плодоконсервного заводу, міжколгоспбуду, сільгосптехніки, райспоживспілки та інших підприємств та організацій під час святкових заходів у цих трудових колективах. Такий зведений духовий оркестр брав участь у святкових демонстраціях, що проводилися в райцентрі [5].

У селі Слобідка в 1950 році місцевий колгосп закупив музичні духові інструменти, організував навчання музикантів. Оркестр очолив Кушнір Іван Михайлович, який під час строкової служби грав у воєнному оркестрі на баритоні. Цей колектив був досить відомим, грав на весіллях та в свята не лише в селі, його запрошували на урочисті заходи, що проводились у Новоушицькому та інших районах Хмельниччини [6].

Прошло більше 30-ти років. У середині 90-х у Слобідці вирішили відновити духовий оркестр. Колгосп закупив духові інструменти, запросив учителя музики. Але цей колектив такої популярності, як попередній, не досяг.

У Слобідці пам'ятають віртуозну гру скрипаля Якова Черноконя, сопілкарів Івана Васильовича та Івана Макаровича Московчуків, інших аматорів музичного мистецтва.

Цікаво, що в селі Іванківці ще з 60-х років пам'ятають сопілкаря дідуся Івана Шендерука, гру якого в той час трансливали по місцевому радіо [4].

Варто відзначити, що у той час, як і раніше, гра на сопілці була надзвичайно поширеною і серед молоді. Хлопчики шкільного віку самі виготовляли сопілочки для себе і молодших братів. Чудовим матеріалом для виготовлення сопілки була бузина 2-4-річного віку. М'яка серцевина бузини легко прочищається, утворюється отвір діаметром більше сантиметра. Ножем легко вирізаються 6 - 10 пальцевих отворів на корпусі. Довжина сопілки, як правило, бралася 20 - 30 сантиметрів.

Гра на сопілці є надзвичайно мелодійною, природною, подобається слухачам, нею захоплюються і висококваліфіковані фахівці-музиканти.

Відомий на Поділлі та в Україні композитор, поет-пісняр, аранжувальник, музикант Іван Тимофійович Пустовий, родом з Віньковець, грає більше як на 30 музичних інструментах, а на концертах обов'язково включає

в програму гри на сопілці. У нього є різні типи сопілок, в тому числі подвійна сопілка – джоломига. Таку сопілку ще називають дводенцівкою. Мелодія зачаровує слухачів.

Іван Тимофійович Пустовий у Хмельницькому академічному театрі ляльок, а поряд, на стенді, його фото із скрипкою, 2020 р.

Авторські та народні мелодії Іван Тимофійович виконував на сцені обласного драматичного театру імені М.П.Старицького в 2018 році під час концерту, присвяченого 80-річчю утворення Хмельницької області. На цей концерт були запрошені делегації з усіх районів і саме тут представником від Хмельницької облдержадміністрації було оголошено, що Івана Тимофійовича Пустового визнано переможцем конкурсу «Людина року – 2017» у номінації «Кращий композитор» [7, с.5].

На творчому вечорі поета-пісняря Ніни Кордонської «Народилася пісня із мрії», що проходив 9 грудня 2018 року в Хмельницькому міському будинку культури, хмельницька співачка Наталя Каськова виконала пісню «Русалонька» на слова Ніни Іванівни та музику Івана Тимофійовича, в аранжуванні якої звучала жива гра сопілки [7,с.132], а в 2019 році цю пісню Наталя Каськова заспівала на фестивалі української пісні у місті Торонто (Канада). Пісня сподобалась слухачам. Вони підходили аж до сцени, вслухалися в мелодію сопілочки. Виконання та аранжування пісні високо оцінені організаторами фестивалю [8].

*Хмельницька співачка Наталя Каськова,
поет-пісняр Ніна Кордонська, композитор Іван Пустовий
на творчому вечорі «Народилася пісня із мрії»*

Бурхливими оплесками схвалили гру Івана Тимофійовича на подвійній сопілці на другому творчому вечорі - презентації книги Н. Кордонської та І.Пустового «Пісні Подільського краю», що проходив 15 грудня 2019 року в Хмельницькому міському будинку культури. У цій збірці до пісні «Русалонька» та інших пісень подано QR – код для смартфона, що дає можливість читачам прослухати пісні та переглянути відеосупровід до них.

Але повернемося до духової музики.

Не у всіх селах був духовий оркестр, а в Хребтієві було два оркестри – колгоспний та шкільний.

Музика грала в свята, коли збиралися селяни чи то біля церкви, чи на майданчику в селі. На престольний празник Михайла музику замовляли хлопці, вони вибирали майданчик для святкування. Часто проводили святкування на великому майданчику біля Прокопа Васильовича Головатюка, хоч цей майданчик знаходився не в центрі села. Грав духовий оркестр, збиралися мешканці Хребтієва та гості з навколишніх сіл.

Колгоспний духовий оркестр грав біля сільського клубу 1-го травня, 9-го травня, 7-го листопада, на Новий рік, у день виборів та на інших урочистих заходах. Це було офіційно, членам оркестру нараховувались трудові [9].

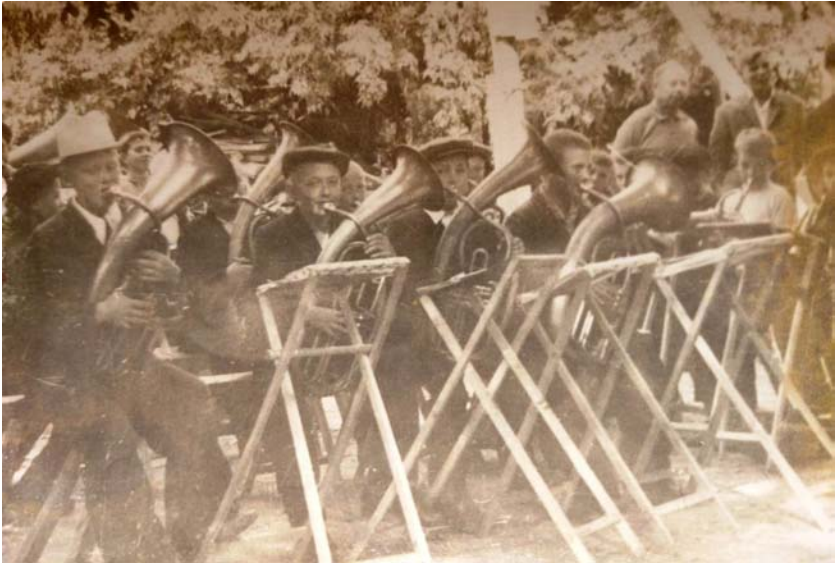
*На світлині духовий оркестр колгоспу ім. Молотова, село Хребтіїв.
Зліва направо: Аксентій Васильович Бурлака (1923 р.н.) – бас,
Кирило Федорович Павич (1895 р.н.) – баритон, Іван Федорович Павич
(1898 р.н.) – кларнет, агроном колгоспу – корнет, учитель Хребтіївської
семирічної школи, Павло Васильович Волощук – баритон.
Фото із сімейного альбому завклубом Таланчук Людмили,
датоване 1.01.1957 р.*

На цій світлині духовий оркестр не в повному складі. На корнеті грав Олександр Кимак, який на війні втратив ногу, на тромбоні – Жорж Іжакевич, на альті – Микола Кирилович Павич (1927 р.н.) та Іван Кремінський (1910 р.н.) та ін.

У 1965 році директор Хребтіївської восьмирічної школи Самсонюк Володимир Петрович організував шкільний духовий оркестр. Яким чудовим було видовище, коли біля клубу вишиковувались хлопчики шкільного духового оркестру: в темних костюмах, з начищеними мідними трубами, що виблискували на сонці. Їхня гра, особливо вальс, зачаровували глядачів. Від радості мимоволі стискається серце, щемить душа...

На перших порах диригентом оркестру був їхній учитель Дмитро Прокопович. На навчання, з розрахунку на перспективу, приймалися хлопчики молодших класів:

кларнети – Мудрик В'ячеслав, Ващук Василь, Андрухів Василь;

*Учасники оркестру Хребтіївської восьмирічної школи під час заняття,
1965 р.*

корнети – Талапчук Юхим Васильович, Савчук Павло Якович, Триняк Василь Миколайович;

бас – Довгань Павло Васильович, Бурлака Василь Аксентійович;

баритон – Резнік Василь Григорович, Волощук Василь Павлович;

тенор – Савчук Петро Якович, Сімченко Віктор, Самсонюк Станіслав Володимирович;

альт – Кремінський Іван Іванович, Кугай Володимир Митрофанович, Столярчук Михайло Сергійович;

барабан – Бурлака Віктор Михайлович, Андрухів Василь Федорович.

Інвентар для оркестру був закуплений за кошти колгоспу.

Старшокласників брали в оркестр лише зі своїми інструментами.

Як розповів Мудрик В'ячеслав, який на той час навчався у 7 класі (1965 - 1966 навчальний рік), йому дідусь Білан Олександр Іванович купив за 100 крб кларнет. Він дуже хотів, щоб його внука взяли на навчання.

Цікаво, що Олександр Іванович після демобілізації, до війни, грав у Хребтіївському оркестрі на баритоні, а Іван Павич – на кларнеті.

Шкода, що на цій світлині інших учасників оркестру важко ідентифікувати, оскільки їх немає на світлині 1957 року. За переказами, деякі з цих музикантів були учасниками оркестру в дореволюційний період. Оркестр підтримувався Михайлом Патеном. Час пливе...

*На світліні учасники Хребтійвського духового оркестру:
вверху, крайній праворуч - Олександр Іванович Білан,
внизу, крайній праворуч - Іван Федорович Павич, 1932 р.*

У 1959 році в Хребтійвській восьмирічній школі був організований оркестр струнних інструментів. Його засновником став учитель німецької мови Кржижевський Йосип Антонович. Він грав на різних інструментах. Дітям найбільше подобалась його гра на гітарі і, особливо, віртуозна гра на балалайці.

На той час струнні інструменти були поширені серед сільської молоді.

З виходом Йосипа Антоновича на пенсію, оркестр струнних інструментів, на жаль, розпався. Однак, ніщо не зникає безслідно.

Учасниця оркестру струнних інструментів Зоя Слободян (нині Заслужений діяч мистецтв України, член Національної спілки художників України, лауреат всеукраїнських та міжнародних фестивалів авторської пісні та співаної поезії), як відомо, виконує під гітару авторські пісні, пісні на слова відомих поетів-піснярів, серед яких наш земляк, родом з Куражина, Василь Федорович Василашко. На його слова, під гітару, звучать пісні: «Пам'яті матері», «Лист матері», «Новоушицький вальс» та інші.

З приходом у вчительський колектив Галини Юхимівни Глухман, у школі організували гурток баяністів. Кожна дитина хотіла так професійно, як вчителька, грати на баяні. У гуртку навчалися діти без обмежень по віку [10, с.212].

Гуртки баяністів діяли в більшості шкіл району. У Калюській середній школі такий гурток працював під керівництвом відомого на Хмельниччи-

Зоя Слободян – член Національної спілки художників України, лауреат всеукраїнських та міжнародних фестивалів авторської пісні та співаної поезії.

На світлині ліворуч – Галина Юхимівна Глухман із вихованцями, 1974 р.

ні та в Україні талановитого музиканта та художника-графіка Івана Васильовича Грушкова (1963 – 1966 рр.), а у 1968 році такий гурток був ним створений при Новоушицькому будинку піонерів [11, с.80-90].

Хочемо, хоч коротко, передати спогад випускниці 1971 року Новоушицької середньої школи Віри Онищук про класичну музику та зв'язок епох. «Музичної школи в райцентрі тоді ще не було, і в школі був організований гурток з навчання гри на фортепіано. Керівником його була дворянка за походженням Стьожинська Валентина Львівна. Поважного віку, це була людина з іншої епохи. З рідних у неї нікого не було, і ми, її учні, були її сім'єю, а музика - її життям. Вона приносила старі, пожовклі від часу фотографії, на яких були дами та кавалери в розкішному вбранні, і ми не могли повірити, що одна з тих дам – то наша Валентина Львівна в молодості. Іноді, після занять, вона сама сідала за фортепіано і грала вальси Шопена, її улюбленого композитора, не помічаючи нічого навколо себе. А ми, зачаровані натхненною грою, сиділи за партами, боячись поворухнутись. Так класична музика вперше увійшла в моє життя» [15]. Такий зв'язок епох ми розглядали щодо хребтійських духових оркестрів.

У 60 – 70-ті роки славився духовий оркестр Новоушицького районного будинку культури (керівник Микола Гуцол). Народився Микола Михайлович у селі Мала Стружка Новоушицького району 22 квітня 1922 року. З дитинства грав на сопілці на десять отворів, яку сам змайстрував. Музичної грамоти навчався самостійно. У повоєнні роки навчав молодь грати на баяні. Найбільш успішними для Миколи Михайловича стали 60-ті роки. Керував духовими оркестрами в Новоушицькій середній школі, технікумі.

Народний самодіяльний оркестр Новоушицького районного будинку культури, керівник Микола Гуцол, 1964 р. [18]

Навчав оркестрантів у селах Браїлівка, Івашківці, Антонівка. Розробляв партитури для інструментів. У репертуарі оркестрів – до 100 творів, серед яких звучала і класична музика, і мелодії українських народних пісень, і авторська музика Миколи Михайловича. Найбільш популярною із авторських творів була полька «Подолянка». Оркестр запрошували на святкування єврейські сім'ї, оскільки він майстерно виконував мелодії єврейських пісень. Школу М. Гуцола пройшли більше 200 музикантів. Вже будучи досвідченим музикантом і керівником декількох оркестрів, заочно навчався в Житомирському музичному училищі.

На конкурсі в Києві до Шевченківських днів у 1964 році оркестр Новоушицького районного будинку культури під його керівництвом виконував твір з опери Дж. Верді «Аїда» і отримав перемогу – I місце. Колективу за творчі здобутки було присвоєно звання народного самодіяльного оркестру.

Згодом Миколу Михайловича запрошують бути керівником оркестру Дунаєвецької суконної фабрики і цей творчий колектив теж отримує звання народного [14]. Анатолій Олександрович Юрчишин, який грав на тромбоні в оркестрі суконної фабрики під керівництвом Миколи Гуцола (1969 – 1971 рр) розповідає про учасників оркестру: Володимира Зелінського (труба), Федора Федорова (кларнет), Володимира Каспрука (кларнет), Василя Августінова (труба), Миколу Ковальчука (баритон), Леоніда Кухаря (баритон), Петра Слободяна (барабан) та інших, і що керівник оркестру грав на баритоні. Оркестр грав на урочистих заходах у районі, на танцювальній площадці... Керівник оркестру – висококваліфікований музикант, добродушний, любив дисципліну [17].

Починаючи з другої половини ХХ століття, особливо у 80-ті роки, динамічно розвивається електронна музика. Вона звучить у стереоформаті, як танцювальна, супроводжує співака у поєднанні з духовими інструментами.

У Новій Ушиці в той час керівником духового оркестру був Володимир Зварич. Він з 1970 року працював у райкомі комсомолу, технікумі, місцевій школі, але мало хто знає, що він навчав оркестрантів у селі Песець [12].

У 80-ті роки в його оркестрі чільне місце займають електронні музичні інструменти. У цій групі Володимир Іванович продовжував грати соло на трубі.

У 1993 - 1995 роках у Новій Ушиці був популярним музичний колектив у складі 3-х - 4-х виконавців, які грали на «Іоніці» або електрогітарі, баяні, ударних інструментах, трубі і супроводжували спів вокаліста Миколи Довганюка.

Ветерани духових оркестрів 70-х – 80-х років із сіл Песець, Хребтіїв, Куча, Пилипи-Хребтієвські захоплено розповідають про їхню участь

Володимир Зварич виконує соло на трубі

в оркестрах. А як щодо перспективи? Відповідь, як кажуть, на поверхні. Навідаємось у Новоушицький будинок дитячої творчості, де 5 березня 2019 року Хмельницьким обласним центром науково-технічної творчості учнівської молоді було проведено огляд-конкурс художньої самодіяльності та виставки декоративно-ужиткового і образотворчого мистецтва закладів загальної середньої та позашкільної освіти Новоушицької селищної об'єднаної територіальної громади та Новоушицького району. Конкурсантів та гостей свята зустрів духовий оркестр Заміхівської загальноосвітньої школи I-III ступенів (керівник Анатолій Цмуз). Варто було бачити: стільки святкового піднесення, гордості, підтримки учасників конкурсу, налаштування на перемогу. Отак! Духовим оркестрам бути! [13].

Для впевненості, звичайно, є підстави, адже, як ми дослідили, в усі періоди розвитку музичної культури:

- проглядається зв'язок поколінь: досвідчені музиканти передають знання зацікавленій молоді;
- мають місце насиченість та оновлення репертуару оркестрів: духові оркестри виконують як традиційні, так і класичні твори, мелодії інших народів та національних меншин;
- з появою сучасних музичних інструментів відбувається органічне поєднання, взаємне доповнення та розвиток духової та електронної музики;
- не вщухає аматорський порив сопілкарів, зацікавленість грою на сопілці досвідчених музикантів та композиторів у наш час;
- проявляється зацікавленість родичів, щоб їхні діти, онуки навчалися

грі на духових інструментах та бажання дітей наслідувати своїх батьків: порівнявши склад Хребтіївського духового оркестру 1957 року та шкільного, бачимо, що діти обрали саме ті інструменти на яких грали їхні батьки. Діти обирали інструменти за бажанням самостійно [16];

- музичні колективи підтримуються державою, керівниками підприємств, навчальних закладів, у дореволюційний період – землевласниками;

- існує необхідність задоволення об'єктивних потреб людини в музиці, як складової культурного, інтелектуального її розвитку і, відповідно, загалом держави.

Джерела та література

1. Ковальський М.І. З подільської давнини // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 229 - 542.
2. ДАХМО. – Ф.494. – Оп.1 – Спр.1. Отчет Ушицкого Уездного Комитета Попечительства о народной трезвости за 1913 год, 3 арк. Звіт губернатора підписаний Михайлом Патонем.
3. Білик А.Д. Вулиця імені Патона // газ. Наддністрянська правда. – 1993. – 18 серпня (№ 62).
4. Із розповіді жителя села Іванківці Хребтіївські Михайла Кирика, 1975 р.
5. Із розповіді колишнього тесляра Новоушицького міждержгоспбуду, нині Почесного жителя міста Новодністровська Петра Волощука, 2002р.
6. Із спогадів авторів про святкування визначних дат у райцентрі Нова Ушиця (1969 - 1979 рр).
7. Ніна Кордонська, Іван Пустовий. Пісні Подільського краю: збірка пісень (нотне видання). – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2019. – 148 с.
8. Із розповіді хмельницької співачки Наталії Каськової та відеофільму з фестивалю української пісні в м.Торонто, 2019 р.
9. Із спогадів завклубом с.Хребтіїв Людмили Таланчук, 1957 р.
10. Храпак П.Д. Хребтіїв: старовинне подільське село на лівому березі середнього Дністра. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2018. – 284 с.
11. Кордонська Н.І. Сіяч знань і добра. Про життєвий шлях педагога-практика з Хмельниччини Кордонського Івана Семеновича. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2006. – 376 с.
12. Із спогадів жительки Нової Ушиці, педагога-історика Зварич Антоніни Георгіївни, 2020 р.
13. Тетяна Храпак, студентка Хмельницького національного університету, Настя Храпак, випускниця Хмельницької музичної школи № 1. Оркестри Новоушиччини // газ. Наддністрянська правда. – 2020. – 16 липня (№ 28).
14. Із розповіді Гуцол-Шелудько Галини Миколаївни, дочки Миколи Михайловича Гуцола, 2020 р.
15. Кордонська Н.І. Освітняни Новоушиччини. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2016. – 228 с.

16. Из розповіді директора Хребтіївської восьмирічної школи Самсонюка Володимира Петровича, 1965 р.
17. Из розмови з Анатолієм Юрчишиним – викладачем Дунаєвецької школи мистецтв, 2020 р.
18. Світлина із плаката «Наші дипломанти» Хмельницького обласного відділу культури, 1964 р.

***Шкробот П.М.**
м. Хмельницький*

ПОДВИГ НА ПОДІЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ

В публікації йдеться про Героя, який захищав наш край від нацизму в роки Другої світової війни. Ключові слова: бої з ворогом 1944 р. і смертю хоробрих загинув на підступах за Берлін.

Ветерани Хмельниччини спільно з усією громадськістю області широко ведуть роботу по підготовці до відзначення вікопомної дати – 75-річниці Великої Перемоги.

З особливою вдячністю і глибокою повагою відзначають тих, хто боронив наш край від нацизму, поклавши на вітар Перемоги своє життя.

Серед них Семен Васильович Хохлаков, уродженець з Уралу. Тут він у травні

1944 року здійснив подвиг у боях за визволення Поділля від фашизму.

...Розвідка доповіла, що на залізничну станцію Старокостянтинів прибувають два ешелони з фашистською технікою. Це спонукало активізувати дії наших частин. І незабаром батальйон під командуванням С.В.Хохлакова увірвався на станцію. Зав'язався жорстокий бій. Фашисти силкувалися будь-що затримати наших воїнів, аби встигнути розвантажити платформи. Але це їм не вдалося. За короткий час танки Хохлакова придушили опір і, уміло маневруючи, пішли вздовж ешелонів, перевертаючи платформи разом з «тиграми» та іншою ворожою технікою.

Фашисти, озлоблені втратою, кинули на батальйон кілька десятків танків. Гвардійці відбили атаку, потім другу. Утримали позиції до приходу своїх. Ворог був остаточно відкинутий від станції.

Далі – Проскурів. Батальйон Хохрякова одержав наказ осідлати шосе Проскурів – Волочиськ і не пропустити ворога на захід.

Сім тридцятьчотвірок зайняли позицію. Довго чекати не довелось. Близько двадцяти танків взяли курс на лінію оборони.

Бій зав'язався жорстокий, кровопролитний. Ось уже шостий «тигр» задихався у диму, але й дві наші машини вийшли з ладу. Вороже кільце довкола п'яти танків звужувалось. Але не замкнулось. Хоч п'ять тридцятьчотвірок палають і уже закінчуються у бійців боєприпаси, але сміливці продовжують боротьбу автоматами і гранатами. Надихає бійців комбат Хохряков. Незважаючи на три поранення, він продовжує керувати боєм, аж до підходу основних наших сил.

Всього під час сутичок з ворогом у березні 44-го батальйон Хохрякова знищив 10 фашистських танків, півсотні самохідних гармат і мінометів, понад 340 солдатів і офіцерів.

Звістку про присвоєння звання Героя Радянського Союзу С.В.Хохряков одержав у госпіталі. Однополчани палко привітали комбата. Підлікувавшись, він повернувся до них, знову повів на битву з ненависним ворогом.

Двічі Герой Радянського Союзу Семен Васильович Хохряков загинув смертю хоробрих у боях на підступах до Берліна.

Подвиг Героя Хохрякова завжди житиме в пам'яті подолян.

Джерела:

1. Бугай Е. Из кагорты мужественных – Львов, 1978.
2. Рагозін І. Перша зірка Героя // Радянське Поділля – 1983р. 14 вересня.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Айвазян Олена Борисівна, кандидат історичних наук, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету, член НСКУ

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Української академії історичних наук, завідувач Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Балабуст Надія Юріївна, кандидат педагогічних наук, заступник директора Департаменту освіти та науки Хмельницької міської ради

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Ващук Надія Іванівна, вчитель-методист Кам'янець-Подільської СЗОШ №16

Войнаренко Михайло Петрович, доктор економічних наук, професор, перший проректор Хмельницького національного університету, член-кореспондент Національної академії наук України, дійсний член Академії економічних наук України, проректор з науково-педагогічної роботи, заслужений діяч науки і техніки України, член НСЖУ та НСКУ

Говорун Валентин Давидович, вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму імені В. Козубняка, вчитель-методист, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Дацюк Олександр, протоієрей, кандидат богослов'я, член НСКУ

Дячок Валерій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету, член Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Во-

лині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Земський Юрій Сергійович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету, голова Подільського осередку Інституту української археології та джерелознавства НАН України

Льїнський Валентин Михайлович, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, Голова Хмельницького обласного відділення Українського геральдичного товариства, член НСКУ

Льїнський Сергій Валентинович, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Українського геральдичного товариства

Кордонська Ніна Іванівна, лікар вищої категорії Хмельницького міського перинатального центру, поет-пісняр

Красуцький Мар'ян Іванович, письменник, журналіст, член Національної спілки письменників України та член Національної спілки журналістів України, Почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Куфльовський Валерій Іванович, директор видавництва «Бедрихів Край», краєзнавець

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Української академії історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Семенова Анна Миколаївна, аспірантка Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Сердуніч Любов Андріївна, письменниця (сmt. Стара Синява), член ВТ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, член НСЖУ, член НСКУ

Трембіцький Андрій Анатолійович, історик і краєзнавець, магістр

Трембіцький Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Троян Ростислав Феліксович, член ради Хмельницької обласної організації ветеранів, член НСЖУ

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Академії наук вищої освіти України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Храпак Петро Данилович, інженер з підготовки кадрів Регіонального навчально-методичного центру ДП «Подільський експертно-технічний центр Держпраці», Почесний працівник Хмельницької АЕС, член НСКУ

Храпак Тетяна Олександрівна, викладач польської мови Центру слов'янських мов і культур, м. Хмельницький

Шкробот Петро Михайлович, краєзнавець, завідувач прес-центром Хмельницької обласної ветеранської організації, Почесний ветеран України, член НСЖУ

ЗМІСТ:

НАШ ЮВІЛЯР

Григоренко О.П. МИХАЙЛО ВОЙНАРЕНКО – ПЕРШИЙ ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ НА ПОДІЛЛІ

Айвазян О.Б. НАВЧАТИ, ТВОРИТИ, ВІДДАВАТИ ЛЮДЯМ: ДО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ЕКОНОМІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М. П. ВОЙНАРЕНКА

Львівський В.М., Львівський С.В. ГЕРБ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ВОЙНАРЕНКА

МИТТЄВОСТІ ЖИТТЯ В НАУЦІ І ОСВІТІ

НАУКОВІ СТАТТІ

Адамський В.Р. ВИБОРИ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ У КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ

Баженов Л.В. ВЧЕНИЙ МІЖНАРОДНОГО РІВНЯ (ДО 90-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА І.С. ВІНОКУРА)

Балабуст Н.Ю., Блажевич Ю.І., Ващук Н.І. ЗЛОДІЯННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ГЕБІТСКОМІСАРІАТІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)

Блажевич Ю.І. УРОДЖЕНЕЦЬ КРАСИЛІВЩИНИ АФНАСІЙ ЛОТОЦЬКИЙ (АРХІМАНДРИТ АМВРОСІЙ) – ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ ІСТОРИК, БОГОСЛОВ, ПЕДАГОГ, ДОСЛІДНИК ДУХОВНОЇ СТАРОВИНИ

Войнаренко М.П. ТЕНДЕНЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ КЛАСТЕРІВ ЗА УМОВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Говорун В.Д. КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА БІЛЕЦЬКЕ ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ

Дацюк Олександр. КАНОНІЗОВАНИЙ ЗА ЖИТТЯ. СПОВІДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ПРОТОІЄРЕЯ ОЛЕКСАНДРА МАКОВА (1881-1985)

Дячок В.В., Земський Ю.С. МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ХІХ СТОЛІТЬ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА СТРУГА)

Єсюнін С.М. ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ІНДУСТРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Місінкевич Л.Л. ВІДДАНІСТЬ ОСВІТІ, НАУЦІ, СТУДЕНТСТВУ (ДО 110-РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П.Ф. ЩЕРБИНИ)

Прокопчук В.С., Красуцький М.І. ОДИН З ТВОРЦІВ «СТРИМКОЇ ЛАНІ»

Семенова А.М. ЛІТЕРАТУРНО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ОЛІМПІАДИ ПАЩЕНКО КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ ДО В. Я. КРИВИЦЬКОЇ 1967 РОКУ

Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ КЛУБІ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (1919–1921)

Трембіцький А.М. ПОВСТАНСЬКА ПІСНЯ – СКЛАДНИК ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Філінюк А.Г. ПРОБЛЕМА ТОПОНІМІВ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Красознавчі матеріали

Захар'єв В.А. В.П. СМОТРИТЕЛЬ – НАЙКРАЩЕ ТВОРЧЕ НАДБАННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НОВІТНІХ ЧАСІВ

Куфльовський В.І. ВІКТОР МУХА – ПЕРЕКЛАДАЧ І ЩИРИЙ ДРУГ

Марценюк В.В. ЖИТТЄВЕ КРЕДО ДИРЕКТОРА

Сердунич Л.А. ВНУТРІШНІ МОНОЛОГИ СЕРГІЯ ВІКТОРОВИЧА ЦУШКА (До 75-річчя від дня народження)

Троян Р.Ф. МУЖНІЙ ФРОНТОВИК – ГЕРОЙ ПРАЦІ ЦЕЛЕХ

Храпак П.Д., Кордонська Н.І., Храпак Т.О. НОВОУШИЧЧИНА: МУЗИКИ ТА ОРКЕСТРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ)

Шкробот П.М. ПОДВИГ НА ПОДІЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ

НАШІ АВТОРИ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 28

Підписано до друку 16.10.2020. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 14,6

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10